คำนำ
(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

วิสุทธิมรรค เป็นปกรณ์พิเศษที่พระเถระชาวชมพูทวีปผู้มีชื่อเสียงรูปหนึ่งได้รจนาขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ที่ลังกาทวีป พระเถระรูปนี้คือ พระพุทธโฆสะ เป็นที่รู้จักกันมากในเมืองไทย และในเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง เพราะท่านได้ทำหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษามคธไว้มาก งานใหญ่ที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทั้งหลาย ก็คือ งานแปลคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎกจากภาษาสีหฬเป็นภาษามคธ หรือ ภาษาบาลี ในเมืองไทยได้เรียนคัมภีร์ที่ท่านทำไว้เป็นภาษามคธตั้งแต่ประโยค ๓ คือ อรรถกถาธรรมบท จนถึงประโยค ๘ คือวิสุทธิมรรค โดยเฉพาะหนังสือวิสุทธิมรรคเป็นเรื่องที่นิยมศึกษากันมาก นับถือว่าเป็นปกรณ์สำคัญปกรณ์หนึ่ง เพราะท่านพระพุทธโฆสะได้ประมวลธรรมในพระไตรปิฎก มาแสดงไว้เป็นหมวด ๆ ตั้งแต่ศีล และสมาธิ ปัญญา โดยลำดับ วิธีแต่งเหมือนอย่างแต่งกระทู้ หรือเรียงความแก้กระทู้ธรรมในปัจจุบัน คือขยายความย่อให้พิสดาร บทกระทู้ของวิสุทธิมรรค ว่าด้วยไตรสิกขา ซึ่งเป็นหัวข้อใหญ่ในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น นับว่าเป็นบทกระทู้ของหัวใจการปฏิบัติธรรมทีเดียว ท่านพระพุทธโฆสะแต่งอธิบายโดยวิจิตรพิสดารอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ได้อ้างพระพุทธ-วจนะเป็นอาคตสถานไว้ในที่นั้น ๆ ทั่วไป แสดงว่าท่านมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก สามมารถยกเอาธรรมที่ว่าด้วยศีล มารวมไว้ในหมวดศีล ยกเอาธรรมที่เกี่ยวกับสมาธิมารวมไว้ในหมวดสมาธิ ยกเอาธรรมที่กล่าวถึงปัญญามารวมไว้ในหมวดปัญญา โดยปันออกเป็นนิเทศ ๆ รวมทั้งหมด ๒๓ นิเทศ และประวัติแห่งการแต่งวิสุทธิมรรคปกรณ์ของท่านก็คล้ายกับการแต่งสอบไล่ เพราะพระเถระชาวสีหฬได้ออกกระทู้ให้ท่านแต่งดูก่อน เมื่อท่านทำได้เป็นที่พอใจ

จึงจะยอมยกคัมภีร์อรรถกถาภาษาสีหฬ ให้ท่านแปลเป็นภาษามคธต่อไป ท่านพระพุทธโฆสะได้ทำสำเร็จอย่างรวดเร็วและดียิ่ง เป็นที่พอใจของพระเถระชาวสีหฬทั้งปวง ฉะนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จึงเป็นวิทยานิพนธ์สอบความรู้ของท่านพระพุทธโฆสะ ที่รับรองกันว่า เป็นชั้นเยี่ยมมาตั้งแต่เบื้องต้น และเป็นที่รับรองกันในหมู่นักศึกษาตลอดมา

วิสุทธิมรรคปกรณ์นี้ แม้จะได้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกภาษาบาลีแห่งคณะสงฆ์ประเทศไทยมานาน แต่สำนวนแปลเป็นภาษาไทยยังมีน้อย และที่เป็นหลักฐานก็มีเพียงบางตอนที่เป็นการแปลเฉลยข้อสอบสนามหลวง นักเรียนต้องคัดลอกจากผู้ได้รวบรวมไว้มาศึกษากัน จะอาศัยสำนวนที่แปลกันภายนอกของแต่ละบุคคลก็ไม่ค่อยให้ความแน่ใจนัก มหามกุฏราชวิทยาลัยได้ปรารภจะให้มีฉบับแปลของมหากุฏ ฯ เพื่อเป็นอุปกรณ์การศึกษาและเพื่อให้เป็นหนังสืออ่านได้ทั่วไปสำหรับผู้ที่มุ่งหาความรู้ และเป็นคู่มือในการปฏิบัติพระพุทธศาสนา จึงได้ขอให้ท่านผู้ทรงคุณวุฒิมากท่านช่วยกันแปลและตรวจแก้เพื่อให้เป็นฉบับแปลของมหามกุฏราชวิทยาลัย บัดนี้ได้ทำเสร็จ ๒ นิเทศ คือสีลนิเทศ และ ธุดงคนิเทศ รวมเข้าเป็นตอนที่หนึ่ง กำลังแปลและตรวจพิมพ์นิเทศต่อไปโดยลำดับ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ขอขอบคุณท่านผู้ได้ช่วยแปลช่วยตรวจและผู้ที่ได้ช่วยในการนี้ทุก ๆ ท่าน ตั้งแต่เบื้องต้นจนสำเร็จเป็นฉบับพิมพ์ และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงในการทำกิจนี้บูชาคุณท่านพระพุทธโฆสะผู้รจนาวิสุทธิมรรคปกรณ์นี้ และท่านบูรพาจารย์ผู้สืบศาสนาสั่งสอนมาโดยลำดับ จนถึงบุคคลในรุ่นนี้สามารถเรียนแปลออกมาเป็นภาษาไทยได้

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

สิงหาคม ๒๕๐๘

ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ภาค ๑ ตอน ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เอง โดยชอบ พระองค์นั้น

[พรรณนาความแห่งปัญหาพยากรณ์

"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาบริหาร
ตน ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาตั้งอยู่ นั้น
พึงถางชัฏนี้ได้แล*"

คำดังนี้นี่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้. ก็เหตุไฉนตรัสคำนี้ ?

ได้ยินว่า เทพบุตรองค์หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ในเวลาตอนกลางคืน ทูลถามปัญหานี้ เพื่อถอนความสงสัยของตนว่า

"ธรรมชาติอันหนึ่ง เป็นชัฏทั้งภายใน ชัฏทั้งภาย
นอก ประชาชนถูกชัฏ (นั้น) เกี่ยวสอดไว้แล้ว
ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอทูลถาม
พระองค์ ใครจะพึงถางชัฏนี้ได้."

อรรถกถาธิบายย่อแห่งปัญหานั้นต่อไปนี้ :- คำว่าชัฏนี้ เป็นชื่อ

* สํ. ส. ๑๕/๒๐. โบราณท่านนิยมเติมคำเพื่อเข้ากับอิติว่า พระคาถานี้ว่า "ภิกษุผู้. . ชัฏนี้ได้" ดังนี้ ซึ่งนับเนื่องในชฎาสูตร อันพระพุทธโฆษาจารย์ชักมาตั้งไว้แล้วในกาลเป็นที่เริ่มปกรณ์นี้ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นบทกระทู้.

ของตัณหา ซึ่งเป็นธรรมชาติมีข่าย แท้จริง ตัณหานั้นได้ชื่อว่าชัฏ เพราะเป็นดุจชัฏ กล่าวคือข่ายแห่งกิ่งของต้นไม้ (ที่มีกิ่งเป็นข่าย) ทั้งหลาย มีกอไผ่เป็นต้น ด้วยอรรถว่าเกี่ยวประสานไว้ เพราะเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยเป็นไปในทั้งอารมณ์ชั้นต่ำและอารมณีชั้นสูง.*

ก็ตัณหานี้นั้น เทพบุตรเรียกว่า "ชัฏทั้งภายใน ชัฏทั้งภายนอก" เพราะมันเกิดขึ้นทั้งในบริขารของตน และบริขารของผู้อื่น ทั้งใน

*เหฏฐูปริยวเสน. มหาฎีกา ให้ถือเอาความว่า ลางคราวเป็นไปในรูปอารมณ์ ลางคราวเป็นไปในอารมณ์ที่เหลือจนถึงธรรมารมณ์ ลางคราวเป็นไปในธรรมารมณ์ ลางคราวเป็นไปในอารมณ์โดยลำดับจนถึงรูปารมณ์ หรือลางครั้งเป็นไปในกามภพ ลางครั้งในรูปภพ ลางครั้งในรูปภพ หรือ ลางครั้งเป็นไปในอรูปภพ - ในรูปภพ - ในกามภพ ตามมติท่านฎีกาจารย์นี้ ดูเหมือนจะให้ถือว่า รูปารมณ์เป็นต่ำ เลื่อนขึ้นไปโดยลำดับจนถึงธรรมารมณ์เป็นสูง และกามภพเป็นต่ำ อรูปภพเป็นสูง เข้าใจว่า ท่านจะหมายถึงหยาบละเอียดกว่ากันกระมัง.

น่าเห็นว่า สำหรับอารมณ์ ๖นั้น หมายเอาความต่ำสูงซึ่งมีอยู่ในตัวของมันแต่ละอย่างนั่นเอง เช่นรูปที่หยาบ เลว นับเป็นชั้นต่ำ รูปที่ละเอียด ประณีต นับเป็นชั้นสูง ทั้งนี้อาศัยนัยพระบาลีเช่นบาลีอนัตตลักขณสูตร ตอนนิเทศปัญจขันธ์ว่า ยงฺกิญฺจิ รูปํ. . . . โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง. . . หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม) ดังนี้ อันตัณหานั้นมันไม่เลือกสุดแต่ความยินดีพอใจมีในที่ใด มันก็เกิดขึ้นในที่นั้น ไม่ว่าที่ต่ำที่สูง มันจึงยุ่งไปหมด ส่วนภพทั้ง ๓ นั้น จะถือเอาความหยาบละเอียดเป็นที่สูงต่ำกว่ากันก็ชอบอยู่ สมด้วยพระบาลีในติกังคุตตระ สูตรที่ ๓๗ ว่า กามธาตุ เป็น หีนธาตุ, รูปธาตุ เป็นมัชฌิมธาตุ, อรูปธาตุ เป็น ปณีตธาตุ. บุคคลจะอยู่ในฐานะอย่างไรก็ตาม แต่ตัณหาในสันดานของบุคคลนั้น มันหาเป็นไปตามควรแก่ฐานะไม่ มันย่อมเป็นไปสูงบ้าง ต่ำบ้าง ตามความยินดีพอใจ (นนฺทิราคสหคตา) จึงปรากฏว่า มนุษย์ไปเกิดเป็นพรหมและเทวดาก็มี พรหมและเทวดากลับลงมาเกิดเป็นมนุษย์ก็มี สับสนกันไปมา มันจึงยุ่ง.

อัตภาพของตนและอัตภาพของผู้อื่น ทั้งในอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ประชาชนอันชัฏ (คือตัณหา) ที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้นั้นเกี่ยวสอดไว้แล้ว (รวม) ความว่า ประชา กล่าวคือหมู่สัตว์นี้แม้ทั้งหมด อันชัฏคือตัณหานั้นเกี่ยวสอด คือรัดรึงตรึงไว้ เหมือนต้นไม้ที่มีชัฏทั้งหลายมีไม้ไผ่เป็นอาทิ อันชัฏมีชัฏไผ่เป็นต้นเกี่ยวสอดไว้ฉะนั้น ก็เพราะเหตุว่าหมู่สัตว์อันชัฏคือตัณหาเกี่ยวสอดไว้อย่างนี้ ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงขอทูลถามพระองค์ ข้อว่า **ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ** ความว่า เพราะเหตุนั้น* ข้าพเจ้าจึงขอทูลถามพระองค์. เทพบุตรออกพระนามพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยพระโคตรว่า โคตมะ ข้อว่า ใครพึงถางชัฏนี้ได้ คือเทพบุตรทูลถามว่า "ใครจะพึงถาง คือใครสามารถจะถางซึ่งชัฏนี้อันเกี่ยวสอดไว้ทั้งไตร (โลก) ธาตุตั้งอยู่อย่างนี้ได้."

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปด้วยพระญาณ อันไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง ผู้เป็นของเทพ เป็นเทพยิ่งเหล่าเทพ เป็นสักกะยิ่งเหล่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งเหล่าเหล่าพรหม เป็นผู้แกล้วกล้าด้วยเวสารัชญาณ ๔ ผู้ทรงไว้ซึ่งทสพลญาณ ผู้ทรงมีพระญาณหาเครื่องกั้นกางมิได้ ผู้ทรงมีสมันตจักษุ อันเทพบุตรทูลถามอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงวิสัชนาความนี้แก่เทพบุตรนั้น จึงตรัสคาถานี้ว่า

*วิธีแปลเช่นนี้ คือเป็นทั้งความเป็นทั้งบทตั้งแล้วแก้ความด้วย นิยมกันไว้ในวิธีแก้อรรถ ยกตัวอย่างในอรรถกถาธรรมบท แก้อรรถเรื่องกุมารกสฺสปเถรมาตุวตฺถุ (ภาค ๖/๑๑).. อตฺตานญเจ ตถา กยิรา ยถญฺญมนุสาสติฯ เอวํ สนฺเต สุทนฺโต วต ทเมถาติ เยน: คุเณน ปรํ อนุสาสติ เตน อตฺตนา สทนฺโต หตฺวา ทเมยฺยฯ

"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา บริหารตน ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ นั้น พึงถางชัฏนี้ได้" ดังนี้.

บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความอันต่าง โดยคุณมีศีลเป็นต้น แห่งพระคาถาที่พระผู้แสวง คุณอันใหญ่ตรัสแล้วนี้ตามที่ถูกต้อง จักกล่าว วิสุทธิมรรค อันอาศัยนัยแห่งเทศนาของพระเถระ ฝ่ายมหาวิหาร ซึ่งมีวินิจฉัยอันหมดจดดี เป็นเครื่อง ปลูกปราโมทย์แก่เหล่าพระโยคีในพระศาสนานี้ ผู้ ได้บรรพชาในศาสนาแห่งพระชินศรีเจ้า อันได้ แสนยากแล้ว เมื่อไม่รู้วิสุทธมรรคอันตรงอันเกษม อันรวบรวมคุณมีศีลเป็นต้นตามที่ถูกต้อง แม้มุ่ง ความบริสุทธิ์ แม้พยายามอยู่ ย่อมไม่ลุถึงวิสุทธิ ได้ ดูกรสาธุชนทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้ากล่าว วิสุทธิมรรคโดยเคารพ ขอท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้มุ่งวิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้นโดยเคารพ เทอญ.

บทว่า **วิสุทฺธิ** ในคำว่า ข้าพเจ้ากล่าววิสุทธิมรรค นั้น พึงทราบว่าหมายเอาพระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์แท้จริง ทางแห่งวิสุทธินั้นแลชื่อว่าวิสุทธิมรรค อุบายเป็นเครื่องบรรลุ ท่านเรียกว่าทาง ความก็คือข้าพเจ้าจักกล่าวทางแห่งวิสุทธินั้น.

ก็ทางแห่งวิสุทธินั้น ในพระบาลีลางแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยธรรมเพียงวิปัสสนาอย่างเดียว ดังที่ตรัสว่า

"เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นทางแห่งวิสุทธิ[๑]."

ลางแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยฌานและปัญญา เหมือนที่ตรัสว่า

"ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้หาปัญญามิได้ ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน[๒]."

ลางแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยธรรมมีกรรมเป็นต้น เช่นที่ตรัสว่า

มัจจะทั้งหลายหมดจดได้ด้วยธรรม ๕ ประการนี้ คือ กรรม วิชา ธรรม ศีล และอุดมชีวิต ไม่ใช่ด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์[๓]."

ลางแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยธรรมมีศีลเป็นต้น อย่างที่ตรัสว่า

"ภิกษุสมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว มีปัญญา มีความเพียรอันปรารภแล้ว มีตนอันส่งไปแล้ว ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามโอฆะอันยากที่จะข้ามได้[๔]."

ลางแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยโพธิปักขิยธรรม มีสติปัฏฐานเป็นต้น อย่างที่ตรัสว่า **"ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ไปอันเอกนี้ ย่อมเป็นไป**

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๕๑. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๖๕. ๓. สํ. ส. ๑๕/๗๘. ๔. สํ. ส. ๑๕/๗๔.

พร้อมเพื่อวิสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯ ล ฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน นี้คืออะไร คือสติปัฏฐาน๔[๑]."

แม้ในโพธิปักขิยธรรมอื่น มีสัมมัปปธานเป็นต้น ก็นัยเดียวกัน แต่ในปัญหาพยากรณ์นี้ ทางแห่งวิสุทธินั้น ทรงแสดงเนื่องด้วยไตรสิกขามีศีลเป็นต้น นี้เป็นพรรณนาโดยย่อในพระคาถานั้น.

คำว่า **สีเล ปติฏฺฐาย** นั้น แปลว่าตั้งอยู่ในศีล ก็ภิกษุทำศีลให้บริบูรณ์นั่นเอง เรียกว่าผู้ตั้งอยู่ในศีล ในที่นี้ เพราะฉะนั้นความหมายในคำว่า **สีเล ปติฏฺฐาย** นี้ จึงมีดังนี้ว่า ตั้งอยู่ในศีลโดยทำให้ศีลบริบูรณ์ บทว่า **นโร** ได้แก่สัตว์[๒] บทว่า **สปญฺโญ** ความว่า "ผู้มีปัญญา โดยปัญญาอันมาพร้อมกับปฏิสนธิอันเป็นไตร-

๑. ที. ม. ๑๐/๓๒๕. ๒. นโรติ สตฺโต. รู้สึกว่าท่านแก้ออกจะมากไป สำหรับนักศึกษาชาวไทยฝังใจกันมานานแล้วว่า นโร นี้แปลว่า คน ไม่เคยแปล นโร ว่าสัตว์ จริงอยู่คำว่าสัตว์นั้นเป็นคำรวม จะหมายความถึงมนุษย์หรือดิรัจฉานตลอดไปถึงเทวดามารพรหมอะไรก็ได้ แต่บรรดาที่มีวิญญาณครอง และแม้ว่าอาจารย์ทางศัพทศาสตร์ท่านจะวิเคราะห์ศัพท์นโรนี้ว่า สัตว์อันชรามรณะนำไป แต่ว่าโดยเฉพาะในพระคาถานี้ ต้องเป็นคน จึงจะเหมาะสมแก่การตั้งอยู่ในศีลและบำเพ็ญสมาธิปัญญาได้.

ในทางไวยากรณ์ บทที่จะเป็นประธานได้ในพระคาถานี้มีอยู่ ๒ บท คือ นโร กับภิกฺขุ แต่จะเป็นสยกัตตาทั้ง ๒ บทไม่ได้ จำต้องเป็นสยกัตตาบทหนึ่ง อีกบทหนึ่งเป็นวิกติกัตตา ถ้าดูตามที่ท่านแก้ไว้ คือแปล นโร ว่าสัตว์ ส่วน ภิกฺขุ ท่านวิเคราะห์ว่า สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ ก็คือว่า ให้แปล ภิกฺขุ ว่าผู้เห็นภัยในสงสาร เช่นนี้ก็ประหนึ่งว่าจะยกให้ นโร เป็นสยกัตตา คือแปลคาถานั้นว่า "สัตว์ผู้ฉลาด ตั้งอยู่ในศีล ฯ ล ฯ มีปัญญาเห็นภัยในสงสาร ฯ ล ฯ" แต่ว่าโดยทางความ สู้เอา ภิกฺขุ เป็นสยกัตตาไม่ได้ ดังที่นักศึกษาเข้าใจและแปลกันอยู่ทั่วไปเช่นนั้น ถ้าดังนี้แล้วไซร้ คงจะแปล นโร ว่าสัตว์ เอาความว่า ภิกษุผู้เป็นสัตว์ฉลาด ฯ ล ฯ ดังนี้ จะขัดหูคนไทยอย่างยิ่ง อันที่จริงบทว่า นโร ก็ดูจะเป็นเพียงบทบูรณ์ คือใส่เข้ามาให้เต็มคณะฉันท์เท่านั้น โดยว่าจะไม่มี นโร ก็คงแปลได้ความบริบูรณ์ ดีกว่ามีนโรเสียอีก.

เหตุ เกิดแต่กรรม" คำว่า **จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ** ความว่า "ยังสมาธิและวิปัสสนาให้เจริญอยู่" จริงอยู่ ในคำนี้สมาธิทรงแสดงด้วยหัวข้อคือจิต ส่วนวิปัสสนาทรงแสดงโดยชื่อว่าปัญญา ดังนี้ บทว่า **อาตาปี** แปลว่ามีความเพียร ก็ความเพียร ท่านเรียกว่า อาตาปะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเผากิเลสให้เร่าร้อน ความเพียรเป็นเหตุเผากิเลสของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุนั้นภิกษุนั้นจึงชื่อว่าอาตาปี (ผู้มีความเพียรเป็นเหตุเผากิเลสให้เร่าร้อน) ปัญญาท่านเรียกว่า เนปกะ ในคำว่า **นิปโก** หมายความว่า ผู้ประกอบด้วยปัญญานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปาริหาริกปัญญาด้วยบทนี้ ก็ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาถึง ๓ วาระ ในปัญญาทั้ง ๓ นั้น ที่ ๑ ชื่อว่าสชาติปัญญา (ปัญญามีมาพร้อมกับกำเนิด) ที่ ๒ ชื่อว่าวิปัสสนาปัญญา ที่ ๓ ชื่อว่าปาริหาริกปัญญา (ปัญญาบริหาร) อันเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง* บทว่า **ภิกฺขุ** มีวิเคราะห์ว่า "ผู้ใดย่อมเห็นภัยในสงสาร เหตุนั้นผู้นั้นจึงชื่อว่าภิกขุ."

บทท้ายว่า **โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ** ความว่า "ภิกษุนั้น คือภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือด้วยศีลนี้ ด้วยสมาธิที่แสดง

* มหาฎีกา ๑/๒๓ ว่า ปัญญาประกอบในการบริหารกัมมัฏฐาน ชื่อว่าปาริหาริกา ปัญญาที่กำหนดนำไปซึ่งกิจทุกอย่างมีการก้าวเดินไปเป็นต้น โดยสัมปชัญญะมีสาตถกสัมปชัญญะเป็นอาทิ ชื่อสัพพกิจจปริณายกา อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาที่นำสรรพกิจ เป็นต้นว่าการเรียน การไต่ถาม การทำภาวนา มนสิการวิธีและความเป็นผู้ทำโดยเคารพทำติดต่อไป ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ ฉลาดในนิมิต ความเด็ดเดี่ยว ไม่หน้าเบ้กลางคัน ทำอินทรีย์ให้เสมอกัน ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอในกิจเหล่านั้น ชื่อว่า สัพพกิจจปริณายกา.

ออกด้วยหัวข้อคือจิตนี้ ด้วยปัญญา ๓ ประการนี้ และด้วยความเพียรเผากิเลสนี้ ยืนอยู่บนแผ่นศิลาคือศีลแล้ว ยกศัสตราคือวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วด้วยศิลาคือสมาธิ ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา อันกำลังคือวิริยะสนับสนุนแล้ว พึงถาง คือพึงตัด ทำลาย ซึ่งชัฏคือตัณหาอันตกอยู่แล้วในสันดานของตนนั้นทั้งหมดได้ เปรียบเหมือนบุรุษยืนบนแผ่นดิน ยกศัสตราที่ลับดีแล้ว ถางกอไผ่ใหญ่ฉะนั้น" ก็ในขณะแห่งมรรค ภิกษุนี้ชื่อว่ากำลังถางชัฏนั้นอยู่ ในขณะแห่งผลชื่อว่าถางชัฏเสร็จแล้ว ย่อมเป็นอัครทักขิไณยของ (มนุษย) โลก กับทั้งเทวโลก เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา
บริหารตน ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญา
อยู่ นั้น พึงถางชัฏนี้ได้."

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระคาถานั้นว่า เป็นผู้ฉลาด ด้วยปัญญาใด กิจที่ผู้นั้นจะพึงทำในปัญญานั้นหามีไม่ เพราะปัญญานั้นสำเร็จแก่เขาด้วยอานุภาพแห่งบุริมกรรมแล้วทีเดียว แต่ผู้นั้นพึงเป็นผู้กระทำโดยติดต่อด้วยอำนาจแห่งวิริยะ เป็นผู้ทำโดยความรู้ดีด้วยอำนาจแห่งปัญญา ที่ตรัสไว้ในสองบทว่า **อาตาปี นิปโก** นั้น ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมสมถะและวิปัสสนา ที่ตรัสด้วยอำนาจจิตและปัญญานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทางแห่งวิสุทธินี้ด้วยมุข คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ในพระคาถานั้น ดังนี้แล.

ก็แลด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันพระพุทธองค์ได้ทรงประกาศ (๑) สิกขา ๓ (๒) ศาสนามีความงาม ๓ อย่าง (๓) อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น (๔) การเว้นที่สุดโต่ง ๒ อย่างและการเสพข้อปฏิบัติสายกลาง (๕) อุบายเป็นเครื่องล่วงพ้นจากคติมีอบายเป็นต้น (๖) การละกิเลสด้วยอาการ ๓ (๗) ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษมีวีติกกมะเป็นต้น (๘) การชำระสังกิเลส ๓ และ (๙) เหตุแห่งความเป็นพระอริยะบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น.

ถามว่า ทรงประกาศอย่างไร ?

ตอบว่า ก็ในปัญหากรรมนี้ อธิสีลสิกขา ย่อมเป็นอันทรงประกาศด้วยศีล อธิจิตตสิกขา ทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขา ทรงประกาศด้วยปัญญา อนึ่ง ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนา ก็เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล จริงอยู่ ศีลชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า (ถามว่า) "อะไรเล่าชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย" (ตอบว่า) "ศีลที่หมดจดดีแล้วด้วย (ชื่อว่า เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย*)" และเพราะพระบาลี (โอวาทปาฏิโมกข์ข้อต้น) ว่า "ความไม่ทำบาปทั้งสิ้น" ดังนี้เป็นต้น ก็ศีลนั้นชื่อว่างาม เพราะความเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ความงามในท่ามกลางเป็นอันทรงประกาศ

* สํ. มหา. ๑๙/๒๒๑. ในที่นี้ยกมาเพียงศีล ในพระบาลีมี ทิฏฺฐิ จ อุชุกา ด้วย.

ด้วยสมาธิ จริงอยู่ สมาธิชื่อว่าเป็นคุณในท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลี (โอวาทปาฏิโมกข์ข้อกลาง) ว่า "การยังกุศลให้ถึงพร้อม" ดังนี้เป็นต้น ก็สมาธินั้นชื่อว่างาม เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณมีอิทธิวิธีเป็นต้น ความงามในที่สุดเป็นอันทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ ปัญญาชื่อว่าเป็นที่สุดแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลี (โอวาทปาฏิโมกข์ข้อสุดท้าย) ว่า "การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้[๑] และเพราะศาสนามีปัญญาเป็นคุณอันยิ่ง ก็ปัญญาชื่อว่างาม เพราะความเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ สมดังพระพุทธพจน์ว่า

"ภูเขาศิลาแท่งทึบเป็นอันเดียว ย่อมไม่เขยื้อนเพราะลม ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะนินทาและสรรเสริญ ฉันนั้น[๒]"

อนึ่ง อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ ก็เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล เพราะบุคคลอาศัยสีลสมบัติจึงบรรลุวิชชา ๓ ได้ มิใช่อาศัยเหตุอื่นจากศีลนั้น อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะบุคคลอาศัยสมาธิสมบัติจึงบรรลุอภิญญา ๖ ได้ จะอาศัยเหตุอื่นจากสมาธินั้นหามิได้ อุปนิสัยแห่งการแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะบุคคลอาศัยปัญญา

๑. ที. ม. ๑๐/๕๗. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๒๕.

สมบัติจึงบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้ หาใช่ด้วยเหตุอย่างอื่นไม่.

อนึ่ง การเว้นที่สุดโต่งคือกามสุขัลลิกานุโยค ก็เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล การเว้นที่สุดโต่งคืออัตตกิลมถานุโยคทรงประกาศด้วยสมาธิ การเสพข้อปฏิบัติสายกลางทรงประกาศด้วยปัญญา.

เช่นเดียวกัน อุบายเครื่องลวงอบาย ก็ทรงประกาศด้วยศีล อุบายเครื่องก้าวล่วงกามธาตุทรงประกาศด้วยสมาธิ อุบายเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวงทรงประกาศด้วยปัญญา.

และการละกิเลสด้วยอำนาจตทังคปหานทรงประกาศด้วยศีล การละกิเลสด้วยอำนาจวิกขัภนปหานทรงประกาศด้วยสมาธิ การละกิเลสด้วยอำนาจสมุจเฉทปหานทรงประกาศด้วยปัยญา.

ฉันเดียวกัน ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมะ (การล่วงละเมิดออกถึงกายวาจา) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยศีล ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐาน (การกลุ้มรุมจิต) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยสมาธิ ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย (การแอบแนบอยู่ในจิต) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยปัญญา อนึ่ง การชำระสังกิเลสคือทุจริต เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล การชำระสังกิเลสคือตัณหาทรงประกาศด้วยสมาธิ การชำระสังกิเลสคือทิฏฐิ ทรงประกาศด้วยปัญญา.

โดยนัยนั้น เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามีเป็นอันทรงประกาศด้วยศีล เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามีทรงประกาศ

ด้วยสมาธิ เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะว่าโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย" พระสกทาคามีก็อย่างนั้น ส่วนพระอนาคามี ตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ" แต่พระอรหันต์ ตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา.[๑]"

ดังนี้แล ด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันทรงประกาศคุณ ๙ อย่างนี้คือ (๑) สิกขา ๓ (๒) ศาสนามีความงาม ๓ อย่าง (๓) อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น (๔) การเว้นที่สุดโต่ง ๒ อย่าง และการเสพข้อปฏิบัติสายกลาง (๕) อุบายเครื่องล่วงพ้นจากคติมีอบายเป็นต้น (๖) การละกิเลสด้วยอาการ ๓ (๗) ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษมีวีติกกมะเป็นต้น (๘) การชำระสังกิเลส ๓ และ (๙) เหตุแห่งความเป็นอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น อนึ่ง คุณที่เป็นหมวด ๓ อื่น ๆ รูปเดียวกันนี้ก็เป็นอันทรงประกาศด้วย.[๒]

๑. ความตอนนี้กล่าวตามนัยพระสูตรที่ ๘๗.๘๘ ติกังคุตตร หน้า ๒๙๗ ๓๐๑.

๒. มหาฎีกาว่า คุณที่เป็นหมวดที่ ๓ อื่น ๆ เช่น วิเวก ๓ กุศลมูล ๓ เป็นต้น อธิบายความเป็นนิทัสสนะต่อไปว่า กายวิเวกเป็นอันประกาศด้วยศีล เพราะศีลในที่นี้หมายเอาศีลที่อิงวิวัฏฏะ จิตตวิเวกประกาศด้วยสมาธิ อุปธิวิเวกประกาศด้วยปัญญา นัยเดียวกัน อโทสกุศลมูลประกาศด้วยศีล เพราะศีลมีความอดกลั้นเป็นประธาน และเพราะศีลมีสภาวะไม่ทำร้ายผู้อื่น อโลภะประกาศด้วยสมาธิ เพราะสมาธิเป็นข้าศึกต่อโลภะ และมีอโลภะเป็นประธาน ส่วนอโมหะประกาศด้วยปัญญาแท้ ฯ ล ฯ

สีลนิเทส

ก็วิสุทธิมรรคนี้ แม้ทรงแสดงโดยมุขคือศีลสมาธิและปัญญา อันประมวลไว้ซึ่งคุณเป็นอเนกอย่างนี้แล้ว ก็ยังนับว่าเป็นอันทรงแสดงโดยสังเขปอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงยังไม่เพียงพอที่จะช่วยเหลือแก่ชนทุกจำพวกได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความพิสดารแห่งวิสุทธิมรรคนั้น จึงมีปัญหากรรม (การตั้งปัญหา) นี้ ปรารภศีลก่อน คือ

อะไรเป็นศีล ?

ที่เรียกว่าศีล เพราะอรรถว่ากระไร ?

อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัฏฐาน เป็นปทัฏฐานของศีลนั้น ?

ศีลมีอานิสงค์อย่างไร ?

ศีลนั้นมีกี่อย่าง ?

อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วของศีลนั้น ? (ต่อไป) นี้เป็นคำแก้ในปัญหากรรมนั้น.

[อะไรเป็นศีล]

ปัญหาข้อว่า "อะไรเป็นศีล"

แก้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติก็ดี เป็นศีล" ข้อนี้ สมคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ ในปฏิสัมภิทาว่า "ถามว่า อะไรเป็นศีล ตอบว่า เจตนาเป็นศีล เจตสิกก็เป็นศีล สังวรก็เป็นศีล ความไม่ก้าวล่วงก็เป็นศีล" ดังนี้* ในศีลเหล่านั้น

* ขุ. ป. ๓๑/๖๔.

เจตนาของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติก็ดี ชื่อว่าเจตนาศีล ความงดเว้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิกศีล อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในกรรมบถ ๗ ของบุคคลผู้ละโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตนาศีล ธรรมคือ อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "ภิกษุละอภิชฌา มีใจปราศจากอภิชฌาอยู่" ดังนี้เป็นต้น[๑] ชื่อว่าเจตสิกศีล.

[สังวร ๕]

ในข้อว่า "สังวรก็เป็นศีล" นี้ พึงทราบสังวรโดยอาการ คือ ปาฏิโมกขสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร วิริยสังวร.

ในสังวร ๕ อย่างนั้น สังวรที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้วเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้[๒]" นี้ชื่อว่าปาฏิโมกขสังวร. สังวรที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุย่อมรักษาอินทรีย์คือจักษุ ย่อมถึงความสังวรใรอินทรีย์คือจักษุ[๓] (เป็นต้น) นี้ชื่อว่าสติสังวร. สังวรที่กล่าวไว้ว่า

> **"พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนอชิตะ**
> **กระแส [แห่งตัณหา] ทั้งหลายเหล่าใดมีอยู่ในโลก**
> **สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่า**
> **เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย แต่กระแส**
> **เหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละได้ด้วยปัญญา[๔]"**

๑. ที. สี. ๙/๙๔. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑. ๓. องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๓. ๔. ขุ. จู. ๓๐/๑๖.

นี้ชื่อว่าญาณสังวร. แม้การเสพปัจจัยก็รวมลงในญาณสังวรนี้ด้วยเหมือนกัน. ส่วนสังวรที่มาโดยนัยว่า "ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ต่อความร้อน" ดังนี้เป็นต้น[๑] นี้ชื่อว่าขันติสังวร. และสังวรที่มาโดยนัยว่า "ภิกษุย่อมไม่รับไว้ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้เป็นอาทิ[๒] นี้ชื่อว่าวิริยสังวร. แม้อาชีวปาริสุทธิก็รวมลงในวิริยสังวรนี้ด้วย.

สังวรทั้ง ๕ ประการนี้ที่กล่าวมาฉะนี้ก็ดี ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้า แห่งกุลบุตรทั้งหลายผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้พึงทราบชื่อว่าศีลสังวร.

ข้อว่า ความไม่ก้าวล่วงเป็นศีลนั้น ได้แก่ความไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาแห่งผู้สมาทานศีลแล้ว.

นี้เป็นคำแก้ปัญหาข้อว่า อะไรเป็นศีล เป็นอันดับแรก.

[อรรถแห่งศีล]

จะแก้ในปัญหาที่เหลือ (ต่อไป) ปัญหาข้อว่า "ที่เรียกว่าศีลเพราะอรรถว่ากระไร ?" แก้ว่า "ที่เรียกว่าศีลเพราะอรรถว่าเป็นสีลนะ (คือเป็นมูลราก) ชื่อว่าสีลนะนี้เป็นอย่างไร ? ชื่อว่าสีลนะนี้ คือกิริยาที่รวมเอาไว้อย่างดี หมายความที่กรรมในทวารมีกายกรรมเป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย โดยความมีระเบียบอันดีอย่าง ๑ คือความเข้าไปรับไว้ หมายความเป็นที่รองรับ โดยความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายอย่าง ๑ ก็อาจารย์ผู้รู้ลักษณะแห่ง

๑. ม. มู. ๑๒/๑๘. ๒. อง. ทสก. ๒๔/๑๑๘.

ศัพท์ทั้งหลาย เห็นชอบด้วยอรรถ ๒ อย่างนี้เท่านั้น ในสีลศัพท์นี้ ส่วนอาจารย์อื่น ๆ พรรณนาอรรถในสีลศัพท์นี้ไว้ โดยนัย (ต่าง ๆ) เช่นว่า สีลศัพท์มีอรรถว่าสิระ มีอรรถว่าสีสะ มีอรรถว่าสีตละ (เย็น) มีอรรถว่าสิวะ (เกษม) ดังนี้เป็นอาทิ.*

[ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน ของศีล]

บัดนี้จะแก้ในปัญหาข้อว่า "อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัฏฐาน และเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น"

สีลนะ [ความเป็นมูลราก] เป็นลักษณะของศีล
นั้น แม้ [มีประเภท] ต่างกันโดยอเนก
เปรียบเหมือนความเป็นสิ่งมีวิสัยที่จะพึงเห็นได้
[ด้วยจักษุ] เป็นลักษณะของรูป อัน [มีชนิด]
ต่างกันโดยอเนก ฉะนั้น.

จริงอยู่ ความเป็นสิ่งมีวิสัยที่จะพึงเห็นได้ (ด้วยจักษุ) ชื่อว่าเป็นลักษณะของรูปายตนะ แม้ (มีชนิด) ต่างกันโดยอเนกประการ โดยต่างแห่งสีมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น เพราะรูปายตนะแม้ต่างกันโดยต่างแห่งสีมีสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่ล่วงพ้นความเป็นสิ่งมีวิสัยที่จะพึง

* มหาฎีกาช่วยขยายอรรถแห่งสีลศัพท์นี้ไว้ ๓ ศัพท์ คือ สิระ สีสะ สีตละ ส่วนสิวะไม่เห็นขยาย สิระกับสีสะนั้นเป็นอันเดียวกัน คือแปลว่า หัว เหมือนกัน ท่านขยายไว้ว่า เมื่อหัวขาดแล้ว ร่างกายทั้งหมดก็เสีย ใช้การไม่ได้ ฉันใด เมื่อศีลแตกทำลายเสียแล้ว ร่างกายคือคุณธรรมทั้งปวง ก็เสียไปหมด ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ศีล จึงมีอรรถว่า สิระ หรือ สีสะ แต่เรียกว่า สีละ ไม่เรียก สิระ หรือ สีสะ นั้น เป็นโดย นิรุกตินัย อรรถว่า สีตละ (เย็น) เห็นได้ง่าย คือมีศีลแล้วก็ระงับเรื่องร้อนได้ (คนมีศีลเป็นคนเย็น ไม่ทำความเดือดร้อนให้ใคร) แต่เรียกสีละ โดยลบ ต. เสีย ตามนิรุกตินัยเหมือนกัน.

เห็น (ด้วยจักษุ) ไปได้ ฉันใด สีลนะที่กล่าวไว้โดยเป็นการรวมเอาไว้อย่างดีซึ่งกายกรรมเป็นต้น และโดยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายนั่นแหละชื่อว่าเป็นลักษณะแห่งศีล แม้ (มีประเภท) ต่างกันโดยอเนก โดยต่างแห่งธรรมมีเจตนาเป็นต้น เพราะศีลแม้ (มีประเภท) ต่างกันโดยอเนก โดยต่างแห่งเจตนาเป็นต้น ก็ไม่ล่วงพ้นความเป็นที่รวมเอาไว้อย่างดี และความเป็นที่ตั้งอาศัยไปได้ ฉันนั้น.

[รส]

ส่วนว่า **กิริยาที่กำจัดความทุศีล อีกอย่างหนึ่ง**
คุณคือความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวชื่อว่าเป็นรส
เพราะอรรถว่าเป็นกิจและเป็นสมบัติ ของศีลนั้น
ซึ่งเป็นลักษณะดังกล่าวมานี้.

เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้ พึงทราบว่ามีการกำจัดซึ่งความทุศีลเป็นรส โดยรสอันมีกิจเป็นอรรถ (อย่าง ๑) มีความไม่มีโทษเป็นรส โดยรสอันมีสมบัติเป็นอรรถ (อีกอย่าง ๑) แท้จริงกิจนั่นเอง หรือ (มิฉะนั้นก็) สมบัติ ท่านเรียกว่ารส ในบท (ปัญหาทั้ง ๔) มีลักษณะเป็นต้น.*

* หมายความว่า รสในที่นี้ไม่ใช่รสายตนะอันเป็นคู่กับชิวหายตนะ คำว่า กิจ คงหมายความเป็นไทย ๆ ว่า "หน้าที่" ดูก็ได้ความดีว่า ศีลมีหน้าที่กำจัดความทุศีล ส่วนคำว่า สมบัติ ในที่นี้ น่าจะหมายความว่า "ดีพร้อม" คือไม่บกพร่องต้องตำหนิ อธิบายว่า คนรักษาศีลแล้ว ย่อมปราศจากโทษทางกายวาจา แม้บัณฑิตพิจาณาแล้วก็หาที่ตำหนิมิได้ อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า ศีลนั้นบุคคลอาจรักษาไม่ให้โทษมีทางกาย วาจา คือไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย (อขณฺฑ อจฺฉิทฺท อสพล อกมฺมาส) แต่โทษทางใจยังมี คืออาจรักษาศีลด้วยอำนาจตัณหามานะทิฏฐิ ทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน ผู้รู้ไม่สรรเสริญ (ไม่เป็นภุชิสฺส วิญฺญปสฏฺฐ อปรามฏฺฐ สมาธิสํวตฺตนิก) ต่อเมื่อรักษาประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘ นี้แล้ว จึงเป็นอริยกันตศีล ซึ่งจะเรียกอนวัชชศีลก็ได้ เพราะดีพร้อมหาที่ติมิได้.

[ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน]

ศีลนี้นั้นผู้รู้พรรณนาไว้ว่า มีความสะอาดเป็นปัจจุ-ปัฏฐาน โอตตัปปะและหิรินั่นแล เป็นปทัฏฐานแห่งศีลนั้น.

แท้จริง ศีลนี้นั้นมีความสะอาดที่ตรัสไว้ว่า "(ความสะอาด ๓ คือ) ความสะอาดทางกาย ความสะอาดทางวาจา ความสะอาดทางใจ"[๑] ดังนี้ ปีนปัจจุปัฏฐาน หมายความว่าศีลนั้นย่อมปรากฏ คือถึงความเป็นคุณที่ควรถือเอาโดยความเป็นธรรมชาติสะอาด ส่วนหิริและโอตตัปปะ นักปราชญ์ทั้งหลายพรรณนาว่าเป็นปทัฏฐาน อธิบายว่าเป็นอาสันนเหตุ (เหตุใกล้) แห่งศีลนั้น เพราะเมื่อหิริและโอตตัปปะมีอยู่ ศีลจึงจะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เมื่อหิริและโอตตัปปะไม่มี ศีลก็เกิดไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้.

ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานแห่งศีล สาธุชนพึงทราบ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

[อานิสงส์ของศีล]

ข้อว่า ศีลมีอานิสงค์อย่างไร ? แก้ว่า มีอันได้รับคุณเป็นอเนก มีความไม่ต้องเดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ก็แลศีลเป็นกุศล มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นผล มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์" ดังนี้[๒] ตรัสไว้อื่นอีกก็มีว่า "ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย อานิสงส์แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๓๕๐. ๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๑.

๕ ประการนี้ อานิสงส์ ๕ เป็นไฉน ? ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้เป็นผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมได้ประสบกองแห่งโภคะใหญ่มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก กิตติศัพท์อันงามของผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมฟุ้งไป นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าไปสู่บริษัทใด ๆ จะเป็นขัตติยบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คฤหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมเป็นผู้องอาจ ไม่เคอะเขินเข้าไป นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีลถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่ ผู้มีศีลถึงพร้อมด้วยศีล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล."[๑]

อานิสงส์ของศีลเป็นอเนกอื่นอีกเล่า มีความเป็นที่รักที่ชอบใจเป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่อง ของสพรหมจารีทั้งหลายภิกษุนั้นพึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด[๒]" ดังนี้เป็นต้น.

ศีลมีคุณเป็นอเนกมีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นต้นเป็นอานิสงส์

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๐๒. ๒. อากังเขยยสูตร ม. มู. ๑๒/๔๘.

มีประการดังกล่าวมาฉะนี้. อีกนัยหนึ่ง

เว้นศีลใดเสียแล้ว ที่พึ่ง (อื่น) ของกุลบุตร
ในพระศาสนาหามีไม่ ใครเล่าจะพึงกล่าวกำหนด
อานิสงส์ของศีลนั้นได้ น้ำคือศีลย่อมชำระ
มลทินอันใดของสัตว์มีชีวิตในโลกนี้ได้ แม่น้ำ
ใหญ่ทั้งหลาย คือแม่น้ำคงคาก็ดี ยมุนาก็ดี
สรภูก็ดี สรัสวดีก็ดี แม่น้ำอจิรวดี
ก็ดี มหีก็ดี หาอาจชำระมลทินอันนั้นได้ไม่
ศีลที่บุคคลรักษาดีแล้วเป็นอริยศีลนี้ มีความ
เย็นยิ่งนัก ย่อมระงับความเร่าร้อนอันใด ของ
สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ ลมเจือฝนก็ระงับ
ความเร่าร้อนอันนั้นไม่ได้ และแม้ไม้แก่นจันทน์แดง[๑]
ก็ระงับไม่ได้ สร้อยคอมุกดาก็ไม่ได้ แก้วมณีก็
ไม่ได้ รัศมีอ่อน ๆ แห่งจันทร์ก็ไม่ได้ กลิ่นที่
เสมอด้วยกลิ่นศีล ซึ่งฟุ้งไปได้ทั้งในที่ตามลมและ
ทวนลมเท่า ๆ กัน จักมีแต่ที่ไหน[๒] สิ่งอื่นที่จะเป็น
บันไดขึ้นสู่สวรรค์ หรือจะเป็นประตูในอันที่จะ
ยังสัตว์ให้เข้าสู่พระนครนิพพาน อันเสมอด้วย

๑. ในอภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า หริจนฺทนํ เป็นจันทร์สีเหลือง.

๒. หรือจะแปล ย - ต ว่ากลิ่นศีลใด ย่อมฟุ้งไปได้ทั้งในที่ตามลมและทวนลมเท่า ๆ กัน กลิ่นที่เสมอด้วยกลิ่นศีลนั้น จักมีแต่ที่ไหน.

ศีล จักมีแต่ที่ไหน พระราชาทรงประดับแล้ว ด้วยมุกดาและมณี ก็ยังงามไม่เหมือนนักพรต ผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลแล้วงาม ศีล ย่อมกำจัดภัยมีอัตตานุวาทภัยเป็นต้นได้ โดยประการทั้งปวง ศีลย่อมขจัดชื่อเสียงและความร่าเริงให้เกิดแก่ผู้มีศีลทุกเมื่อ กถามุขแสดงอานิสงส์ของศีล อันเป็นมูลแห่งคุณทั้งหลาย อันมีปกติทำลายกำลังแห่งโทษทั้งหลาย สาธุชนพึงทราบ ด้วยประการฉะนี้แล.

[ศีลมีกี่อย่าง]

ต่อไปนี้เป็นคำวิสัชนาในปัญหาที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ก็ศีลนั้นมีกี่อย่าง ?

ศีลนี้ทั้งหมด โดยลักษณะคือความเป็นมูลรากของตน ก็เป็นเพียงอย่างเดียว (แต่) เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นจาริตศีลและวาริตศีล อนึ่ง เป็น ๒ โดยเป็นอภิสาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล โดยเป็นวิรัติศีลและอวิรัติศีล โดยเป็นนิสิตศีลและอนิสิตศีล โดยเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล โดยเป็นสปริยันตศีลและอปริยันตศีล และโดยเป็นโลกิยศีลและโลกุตตรศีล.

เป็น ๓ อย่างโดยเป็นหีนศีล มัชฌิมศีล ปณีตศีล อนึ่งเป็น ๓ โดยเป็นอัตตาธิปเตยยศีล โลกาธิปเตยยศีล และธัมมาธิปเตยยศีล โดยเป็นปรามัฏฐศีล อปรามัฏฐศีล และปฏิปัสสัทธศีล โดยเป็น

วิสุทธศีล อวิสุทธศีล และเวมติกศีล และโดยเป็นเสขศีล อเสขศีล และเนวเสขานาเสขศีล.

เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นหานภาคิยศีล ฐิติภาคิยศีล วิเสสภาคิยศีล และนิพเพธภาคิยศีล อนึ่งเป็น ๔ โดยเป็นภิกขุศีล ภิกขุนีศีล อนุปสัมปันนศีล และคหัฏฐศีล โดยเป็นปกติศีล อาจารศีล ธัมมตาศีล และปุพพเหตุกศีล และโดยเป็นปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธศีล และปัจจยสันนิสิตศีล.

เป็น ๕ อย่าง โดยเป็นปาริสุทธิศีลมีปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ก็แลข้อนี้แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า "ศีล ๕ ประการ คือปริยันตปาริสุทธิศีล อปริยันตปาริสุทธิศีล ปริปุณณปาริสุทธิศีล อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสิทธิปาริสุทธิศีล"-* ดังนี้ อนึ่ง เป็น ๕ โดยเป็นปหานศีล เวรมณีศีล เจตนาศีล สังวรศีล และอวีติกมศีล.

บรรดาศีลเหล่านั้น ในส่วนที่เป็นศีลอย่างเดียว พึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นเถิด.

[ทุกะ (ศีลหมวด ๒) ที่ ๑]

วินิจฉัยในส่วนศีลที่เป็นที่ ๒ อย่างดังต่อไปนี้ การบำเพ็ญสิกขาบทอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ว่า นี่ควรทำ อันใด การบำเพ็ญนั้นชื่อว่า จาริตศีล การไม่กระทำข้อที่ทรงห้ามไว้ว่า นี่ไม่ควรทำ อันใด การไม่กระทำนั้นชื่อ วาริตศีล (ต่อไป) นี้เป็นอธิบาย

* ขุ. ป. ๓๖๑.

คำในบททั้ง ๒ นั้น บุคคลทั้งหลายย่อมประพฤติในศีลนั้น คือดำเนิน (กายวาจา) ไป โดยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงชื่อว่า จาริตตะ (เป็นข้อประพฤติ) บุคคลทั้งหลายย่อมป้องกัน คือย่อมรักษาข้อที่ทรงห้าม ด้วยศีลนั้น เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงชื่อว่า วาริตตะ (เป็นเครื่องรักษาข้อห้าม) ในศีล ๒ อย่างนั้น จาริตศีลสำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ วาริตศีล สำเร็จด้วยศรัทธา (อย่างเดียว) ดังนี้ ศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นจาริตศีลและวาริตศีล.

[ทุกะที่ ๒]

วินิจฉัยในทุกะที่ ๒ มรรยาทอย่างสูง ชื่ออภิสมาจาร อภิสมาจารนั่นแล เรียกว่าอภิสมาจาร ชื่ออภิสมาจาริกะ อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภอภิสมาจาร ชื่ออภิสมาจาริก คำว่าอภิสมาจาริกนี้ เป็นคำเรียกศีลที่นอกไปจากอาชีวัฏฐมกศีล.

ศีลชื่อว่าอาทิพรหมจริยกะ เพราะเป็นภาวะเบื้องต้นแห่งมรคพรหมจรรย์ คำว่าอาทิพรหมจริยกะนี้ เป็นชื่อแห่งอาชีวัฏฐมกศีล ก็อาชีวัฏฐมกศีลนั้นชื่อว่าเป็นภาวะเบื้องต้นแห่งมรรค เพราะเป็นคุณอันบุคคลพึงทำให้หมดจดในส่วนเบื้องต้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ก็แลกายกรรม วจีกรรม อาชีวะ ของภิกษุนั้นย่อเป็นอันหมดจดดีแล้วในเบื้องต้นแล*" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสว่า "เป็นสิกขาบทเล็กน้อย" นี้ก็เป็นอภิสมาจาริกศีล ที่เหลือเป็นอาทิพรหมจริยกศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่นับเนื่อง

* ม. อุปริ. ๑๔/๕๒๓.

ในอุภโตวิภังค์ เป็นอาทิพรหมจริยกศีล ที่นับเนื่องในขันธกวัตร เป็น อภิสมาจารศีล อาทิพรหมจริยกศีลย่อมถึงความพร้อมเพราะความถึงพร้อม แห่งอภิสมาจารศีลนั้น เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุนั้นหนอไม่ทำธรรมที่เป็น อภิสมาจาริกะให้บริบูรณ์ก่อนแล้ว จักยังธรรมที่เป็นอาทิพรหมจริยกะ ให้บริบูรณ์ ดังนี้ นี่มิใช่ฐานะจะมีได้"[๑] ดังนี้ ศีลเป็น ๒ อย่างโดย เป็นอภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล.

[ทุกะที่ ๓]

วินิจฉัยในทุกที่ ๓ คุณคือความเว้นจากโทษมีปาณาติบาต เป็นต้นอย่างเดียว เป็นวิรัติศีล คุณที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น เป็น อวิรัติศีล[๒] พึงทราบศีลเป็น ๒ อย่างนั้น โดยเป็นวิรัติศีลและอวิรัติศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ทุกะที่ ๔]

วินิจฉัยในทุกะที่ ๔ คำว่านิสสัย ได้แก่นิสสัย ๒ คือตัณหา- นิสสัย ๑ ทิฏฐินิสสัย[๓] ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ศีลใดอันบุคคลหวังภพสมบัติว่า "เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้" ดังนี้ ประพฤติ

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๑๕. ๒. ดูคำตอบปัญหาว่า อะไรเป็นศีล ข้างต้น. ๓. บท นิสฺสโย ไม่มีในบทตั้ง ท่านยกเอามาแก้อรรถเฉย ๆ เช่นนี้ ขัดเชิงความ แล้วก็พูดทิ้งไว้แค่นี้เอง ต่อไป ก็ใช้ นิสฺสิต.

ไป ศีลนี้เป็นตัญหานิสิตศีล ศีลใดบุคคลประพฤติไปด้วยสุทธิทิฏฐิ* ว่า "ความหมดจด (จักมีได้) ด้วยศีล" ดังนี้ ศีลนี้เป็นทิฏฐินิสิตศีล ส่วนศีลใดเป็นโลกุตระก็ดี เป็นโลกิยะแต่เป็นเครื่องสนับสนุนโลกุตตร-ศีลนั้นก็ดี นี้เป็นอนิสิตศีล ดังนี้แล ศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นนิสิตศีลและอนิสิตศีล.

[ทุกะที่ ๕]

ในทุกะที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ศีลที่บุคคลทำกำหนดกาลสมาทาน ชื่อกาลปริยันตศีล ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วประพฤติไปตลอดชีวิตเช่นกัน ชื่อว่าอาปาณโกฏิกศีล พึงทราบศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ทุกะที่ ๖]

พึงทราบวินิจฉัยในทุกะที่ ๖ ต่อไป ศีลที่มีความเห็นด้วยอำนาจ

* สุทฺธิทิฏฺฐิยา มหาฎีกาไขความว่า อิติ สํสารสุทฺธิ ภวิสฺสตีติ เอวํ ปวตฺตทฏฺฐิยา ด้วยความเห็นอันเป็นไปดังนี้ว่า สังสารสุทธิจักมีอย่างนี้

เคยเข้าใจว่า มีมัจฉาทิฏฐิประเภทหนึ่ง เห็นว่าความบริสุทธิ์นั้น มีได้ด้วยสังสาร คือเวียนว่ายตายเกิดไปนานเข้าก็บริสุทธิ์เอง ไม่ต้องทำอะไร เรียกว่าสังสารบริสุทธิ แย้งกับทางพระพุทธ-ศาสนาที่สอนว่าความบริสุทธิ์นั้นมีได้ด้วยความเพียร คือต้องประกอบเหตุให้ควรกัน จึงจะมีความบริสุทธิ์เป็นผลขึ้นได้ ดังนี้

การบำเพ็ญศีลในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งว่าเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการทำความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ไม่เข้าหลักสังสารสุทธิ ไฉนมหาฎีกาจารย์จึงแก้ไปอย่างนั้น ถ้าเป็นเช่นนั้น ทิฏฐิ-นิสิตศีล ก็ต้องไม่ใช่ศีลในพระพุทธศาสนา แต่ในวิสุทธิมรรคนั้น ท่านมุ่งหมายเอาศีลในพระพุทธศาสนาทั้งนั้น ที่จริงท่านก็แก้ของท่านไว้แล้วว่า... สีเลน สุทฺธีติ เอวํ สุทฺธิทิฏฺฐิยา.

ลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่าสปริยันตศีล ที่ตรงกันข้าม ชื่อว่าอปริยันตศีล จริงอยู่ แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรก็กล่าวคำนี้ไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า "(ถามว่า) ศีลมีที่สุดนั้นเป็นไฉน ? ตอบว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดก็มี ศีลมียศเป็นที่สุดก็มี ศีลมีญาติเป็นที่สุดก็มี ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดก็มี ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดก็มี (ถามว่า) ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้นเป็นไฉน ? (ตอบว่า) บุคคลลางคนในโลกนี้ย่อมละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้ เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ นี้ศีลนั้นชื่อว่ามีลาภเป็นที่สุด"[๑] ถึงศีลนอกนี้ก็พึงให้พิสดารโดยอุบายนี้นั่นแล แม้ในการวิสัชนาอปริยันตศีล ท่านก็กล่าวไว้ว่า "(ถามว่า) ศีลมิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้นเป็นไฉน ? (ตอบว่า) บุคคลลางคนในโลกนี้ไม่ยังแม้แต่ความคิดที่จะละเมิดสิกขาบทตามที่สมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ ให้เกิดขึ้น ไฉนเขาจักละเมิด (ด้วยกายวาจา) เล่า นี้ศีลนั้นชื่อว่ามิใช่มีลาภเป็นที่สุด"[๒] แม้ศีลนอกนี้ก็พึงให้พิสดารโดยอุบายนี้เหมือนกัน พึงทราบศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นสปริยันตศีลและอปริยันตศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ทุกะที่ ๗]

ในทุกะที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยว่า ศีลมีอาสวะแม้ทั้งหมด เป็นโลกิยศีล ที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรศีล ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกิยศีล

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๒. ๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๓.

ย่อมเป็นคุณนำภพวิเศษมาให้ และเป็นเครื่องสนับสนุนการออกจากภพด้วย ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "วินัย (ย่อมมี) เพื่อประโยชน์แก่สังวร สังวรเพื่อประโยชน์แก่อวิปฏิสาร อวิปฏิสารเพื่อประโยชน์แก่ปราโมทย์ ปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสิทธิ ปัสสิทธิเพื่อประโยชน์แก่สุข สุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชนแก่อนุปาทาปรินิพพาน การพูดกัน การปรึกษากัน การเข้านั่งใกล้กัน การเงี่ยโสต (ลงสดับ) (ทุกอย่าง) มีนั่นเป็นประโยชน์ นั่นคืออะไร นั่นคือความพ้นแห่งจิต เพราะไม่ถือมั่น[๑]" ดังนี้ ส่วนโลกุตตรศีล ย่อมเป็นคุณนำมาซึ่งการสลัดออกจากภพ และเป็นภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณแล บัณฑิตพึงทราบศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโลกิยศีลและเป็นโลกุตตรศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ติกะ (ศีลหมวด ๓) ที่ ๑]

ในติกะทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในติกะที่ ๑ ดังนี้ ศีลที่บุคคลประพฤติด้วยฉันทะ จิตตะ วิริยะ วิมังสา[๒] อย่างทราม ชื่อว่าหีนศีล ที่ประพฤติด้วยฉันทะเป็นต้นปานกลาง ชื่อว่ามัชฌิมศีล ที่

๑. วิ. ป. ๘/๔๐๖.
๒. อย่างไรท่านจึงเรียงจิตตะไว้หน้าวิริยะ ?

ประพฤติด้วยฉันทะเป็นต้นอย่างประณีต ชื่อว่าปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่สมาทานด้วยความปรารถนายศ ชื่อว่าหีนศีล ที่สมาทานด้วยต้องการผลบุญ ชื่อว่ามัชฌิมศีล ที่สมาทานอาศัยอริยภาวะ ด้วยคิดว่าสิ่งนี้ควรทำแท้ ชื่อว่าปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่เศร้าหมองด้วยโทษมีการยกตนข่มผู้อื่นอย่างนี้ว่า "เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ส่วนภิกษุอื่นเหล่านี้เป็นผู้ทุศีล มีธรรมลามก" ดังนี้เป็นต้น เป็นหีนศีล โลกิยศีลที่ไม่เศร้าหมองอย่างนั้น เป็นมัชฌิมศีล โลกุตตรศีล เป็นปณีตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่ประพฤติเพื่อต้องการภพและโภคะด้วยอำนาจตัณหา เป็นหีนศีล ที่ประพฤติเพื่อต้องการความหลุดพ้นแห่งตน เป็นมัชฌิมศีล ศีลบารมีที่ประพฤติเพื่อต้องการความหลุดพ้นแห่งสรรพสัตว์ เป็นปณีตศีล บัณฑิตพึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นหีนศีล มัชฌิมศีล และปณีตศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ติกะที่ ๒]

พึงทราบวินิจฉัยในติกะที่ ๒ ต่อไป ศีลที่บุคคลผู้หนักในตน มุ่งจะละกรรมที่ไม่ควรแก่ตน ประพฤติด้วยความเคารพในตน ชื่อว่าอัตตาธิปเตยยศีล (ศีลมีตนเป็นใหญ่) ศีลที่บุคคลผู้หนักในโลก มุ่งจะหลีกคำติเตียนของชาวโลก ประพฤติด้วยความเคารพโลก ชื่อว่าโลกาธิปเตยยศีล (ศีลมีโลกเป็นใหญ่) ศีลที่บุคคลผู้หนักในธรรม มุ่งจะบูชาความใหญ่แห่งธรรม ประพฤติด้วยความเคารพธรรม ชื่อว่า

ธัมมาธิปเตยยศีล (ศีลมีธรรมเป็นใหญ่) พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นอัตตาธิปเตยยศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ติกะที่ ๓]

พึงทราบวินิจฉัยในติกะที่ ๓ ต่อไป ศีลใดที่เรียกว่านิสสิตศีล ในศีลหมวด ๒ ศีลนั้นชื่อว่าปรามัฏฐศีล เพราะเป็นที่ถูกตัณหาและทิฏฐิจับ ศีลอันเป็นสัมภาระแห่งมรรคของกัลยาณปุถุชน* และที่สัมปยุตด้วยมรรคของพระเสขะทั้งหลาย ชื่อว่าอปรามัฏฐศีล (ศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิจับ) ส่วนที่สัมปยุตด้วยผลทั้งของพระเสขะและของพระอเสขะ ชื่อว่าปฏิปัสสัทธศีล (ศีลอันระงับแล้ว) พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นปรามัฏฐศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ติกะที่ ๔]

พึงทราบวินิจฉัยในติกะที่ ๔ ต่อไป ศีลที่ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติทำให้บริบูรณ์ก็ดี ที่ต้องแล้วทำคืนเสียก็ดี ชื่อว่าวิสุทธศีล ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้ว ไม่ทำคืน ชื่อว่าอวิสุทธศีล ศีลของภิกษุผู้สงสัยในวัตถุก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอัชฌาจารก็ดี ชื่อว่าเวมติกศีล ในศีลเหล่านั้น อวิสุทธศีล พระโยคีครรทำให้บริสุทธิ์เสีย ในเวมติกศีล อย่าเพิ่งทำการล่วงละเมิดวัตถุ พึงถ่ายถอนความสงสัยเสียให้ได้ อย่างนี้ ความผาสุขจะมีแก่เธอแล พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดย

* ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺส มหาฎีกาแก้ว่า ปุถุชฺชเนสุ กลฺยาณกสฺส เห็นว่าลงกันได้กับคำกัลยาณปุถุชน ที่เราใช้ ซึ่งฟังสนิทดีกว่า.

เป็นวิสุทธศีลเป็นต้น[๑] ด้วยประการฉะนี้.

[ติกะที่ ๕]

พึงทราบวินิจฉัยในติกะที่ ๕ ต่อไป ศีลที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๓ เป็นเสกขศีล ที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล เป็นอเสขศีล ที่เหลือ[๒]เป็นเนวเสขานาเสขศีล พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นเสขศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวว่า "เพราะเหตุว่าแม้ปกติของสัตว์นั้น ๆ ในโลก ก็เรียกว่าศีล ซึ่งเขาหมายกล่าวกันอยู่ว่า อยํ สุขสีโล คนนี้มีปกติเป็นสุข อยํ ทุกขสีโล คนนี้มีปกติเป็นทุกข์ อยํ กลหสีโล คนนี้มีปกติทะเลาะ อยํ มณฺฑนสีโล คนนี้มีปกติแต่งตัว" ดังนี้ โดยปริยายนั้น ศีลจึงมี ๓ อย่าง คือกุศลศีล อกุศลศีล อัพพยากตศีล ศีลเป็น ๓ โดยเป็นกุศลศีลเป็นต้นก็มีอย่างนี้แล ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีล ย่อมไม่สมกับอาการแม้อย่างเดียว ในอาการทั้งหลายมีลักษณะเป็นต้นแห่งศีลที่ประสงค์ในอรรถนี้ เพราะเหตุนั้น จึงไม่นับเข้าในสีลนิเทศนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่ศีลนั้นเป็น ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น.

[จตุกกะ (ศีลหมวด ๔) ที่ ๑]

ในจตุกกะทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๑ (ดัง

๑. วิสุทฺธาทิวเสน ผิดหลักการใช้อาทิ เข้าใจว่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น วิสุทฺธาทิวเสน.

๒. มหาฎีกาว่า คำว่าศีลที่เหลือนี้ ได้แก่โลกิยศีลทั้งหมด.

ต่อไปนี้)

ภิกษุใดในพระศาสนานี้คบแต่คนทุศีล ไม่คบ
คนมีศีล เป็นคนเขลา ไม่เห็นโทษในการล่วง
วัตถุ เป็นผู้มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษา
อินทรีย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุรูปนั้นแล จัดเป็น
หานภาคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งความเสื่อม)

ส่วนภิกษุใดในพระศาสนานี้เป็นผู้มีใจยินดีแต่
ด้วยศีลสมบัติ ไม่ยังความพอใจในการประกอบ
กัมมัฏฐานเนือง ๆ ให้เกิดขึ้น ศีลนั้นของภิกษุ
ผู้พอใจอยู่ด้วยคุณเพียงศีล ไม่พยายามสืบต่อให้ยิ่ง
ขึ้นไปนั้นเป็นฐิติภาคศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายทรงตัว)

ส่วนภิกษุใดเป็นผู้มีศีลถึงพร้อมแล้ว พยายาม
สืบต่อให้ได้สมาธิ ศีลของภิกษุนั้นเป็นวิเสส-
ภาคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายวิเศษขึ้น)

ภิกษุใดไม่พอใจด้วยคุณเพียงศีล ประกอบ
นิพพิทาเนือง ๆ อยู่ ศีลของภิกษุนั้นเป็น
นิพเพธภาคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายชำแรกกิเลส)

ฉะนี้แล

พึงทราบศีลเป็น ๕ อย่าง โดยเป็นหานภาคิยศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[จตุกกะที่ ๒]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๒ ต่อไป สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ

ปรารภภิกษุทั้งหลาย และสิกขาบททั้งหลาย ที่ภิกษุเหล่านั้นจำต้องรักษา โดยเป็นพระบัญญัติสำหรับภิกษุ[๑] นี้ชื่อว่าภิกขุศีล สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภภิกษุณีทั้งหลาย และสิกขาบทที่ภิกษุณีเหล่านั้นจำต้องรักษา โดยเป็นพระบัญญัติสำหรับภิกษุณี นี้ชื่อว่าภิกขุณีศีล ศีล ๑๐ ของสามเณรและสามเณรีทั้งหลาย ชื่อว่าอนุปสัมปันนศีล สิกขาบท ๕ ของอุบาสกอุบาสิกา โดยเป็นนิจศีล หรือเมื่อมีอุตสาหะ สิกขาบท ๑๐[๒] (หรือ) สิกขาบท ๘ โดยเป็นองค์อุโบสถ นี้ชื่อว่าคหัฏฐศีล พึงทราบศีลเป็น ๔ อย่างโดยเป็นภิกขุศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[จตุกกะที่ ๓]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๓ ต่อไป ความไม่ล่วง (ศีล ๕) ของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีป ชื่อปกติศีล มรรยาทและจารีตของตน ๆ แห่งตระกูลแห่งเทสะและแห่งปาสัณฑะ (ลัทธิ) ชื่อว่าอาจารศีล ศีลของพระมารดาพระโพธิสัตว์ ที่มีพระพุทธดำรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรอานนท์ ข้อนี้เป็นธรรมดา คือในกาลเมื่อพระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาแล้ว ความพอใจอันเกี่ยวด้วยกามคุณในบุรุษทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดแก่พระมารดาของพระโพธิสัตว์" ดังนี้[๓] ชื่อว่าธัมมตาศีล ส่วนศีลในชาตินั้น ๆ ของสัตว์ผู้มีสันดานหมดจดทั้งหลาย

๑. หมายถึงสิกขาบทอื่น ๆ ลางประเภท ซึ่งมิใช่สาธารณบัญญัติ.
๒. มหาฎีกาว่า สิกขาบท ๑๐ ก็คือศีลของสามเณรนั่นเอง คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาอุตสาหะ ลางคน เช่น ฆฏิการพราหมณ์ รับปฏิบัติ.
๓. ที. มหา. ๑๐/๑๔.

มีพระมหากัสสปะเป็นอาทิ และของพระโพธิสัตว์ ชื่อว่าปุพพเหตุกศีล (ศีลมีเหตุอันสำเร็จมาแต่ในชาติปางก่อน ๆ) พึงทราบศีลเป็น ๔ อย่าง โดยปกติศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[จตุกกะที่ ๔]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๔ ต่อไป

[ปาฏิโมกขสังวรศีล]

ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุใดในศาสานนี้เป็นผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรอยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษมาตรว่าเล็กน้อย สมาทานศึกาาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนี้[๑] ศีลนี้ชื่อปาฏิโมกขสังวรศีล.

[อินทริยสังวรศีล]

ส่วนศีลใดที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว เป็นผู้ไม่ถือเอานิมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ[๒] อภิชฌาโทมนัสทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปเป็นกุศล จะพึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุนทรีย์อันใด ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดกั้นเสียซึ่งจักขุนทรีย์นั้น รักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ เธอฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว ฯ ล ฯ ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯ ล ฯ ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว ฯ ล ฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯ ล ฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยมนะแล้ว ไม่ถือเอานิมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘.

๒. เราเคยแปลกันว่า ไม่ถือโดยนิมิต ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ แต่ในคัมภีร์นี้ท่านให้แปลว่าไม่ถือซึ่งนิมิต ไม่ถือซึ่งอนุพยัญชนะ ดังจะปรากฏในตอนแก้อรรถอินทรียสังวรศีล.

ฯ ล ฯ ถึงความสำรวมในมนินทรีย์"[๑] ดังนี้ ศีลนี้ชื่อว่า อินทริยสังวรศีล.

[อาชีวปาริสุทธิศีล]

ส่วนการงดเว้นจากมิจฉาชีวะ อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการละเมิดสิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเพราะอาชีพเป็นเหตุ เพราะอาชีพเป็นจัวการณ์ และ (ด้วยอำนาจ) แห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอย่างนี้ คือ "การล่อลวง (กุหนา) การป้อยอ (ลปนา) การทำใบ้ (เนมิตฺติกา) การบีบบังคับ (นิปฺเปสิกตา) การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา)" ดังนี้เป็นต้น ศีลนี้ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิศีล.

[ปัจจยสันนิสิตศีล]

การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่พระศาสดาตรัสไว้โโยนัยว่า "ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพจีวร ว่าเพียงเพื่อบำบัดความหนาว"[๒] ดังนี้เป็นต้น นี้ชื่อว่าปัจจยสันนิสิตศีล.

[แก้อรรถแห่งบทต่าง ๆ]

(ต่อไป) นี้ เป็นคำวินิจฉัยพร้อมด้วยพรรณนาความแห่งบทโดยลำดับจำเดิมแต่ต้นในศีลเหล่านั้น :-

บทว่า **อิธ** คือในพระศาสนานี้ บทว่า **ภิกฺขุ** ได้แก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาอันได้แก่โวหาร (คำเรียก) อย่างนั้น เพราะภาวะคือเห็นภัย

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๓.

๒. ม. มู. ๑๒/๑๗.

ในสงสาร หรือนัยหนึ่งว่า เพราะความเป็นผู้ใช้ผ้าที่ฉีกเป็นชิ้นแล้ว เป็นต้น[๑].

ในบทว่า สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้ มีความว่า คำว่า ปาฏิโมกข์ หมายเอาศีลที่เป็นสิกขาบท เพราะว่าผู้ใดเฝ้าระวัง คือรักษาศีลนั้น ศีลนั้นย่อมยังผู้นั้นให้รอด คือให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ในอบายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นท่านจึงเรียกว่า ปาฏิโมกข์[๒] ความปิดกั้น ชื่อว่าสังวร คำว่า สังวรนี้ เป็นชื่อแห่งความไม่ละเมิดทางกายและทางวาจา สังวรคือปาฏิโมกข์ ชื่อว่าปาฏิโมกขสังวร[๓] ภิกษุสำรวมแล้ว คือเข้าถึง ประกอบพร้อมแล้วด้วยสังวรคือปาฏิโมกข์นั้น ชื่อว่าผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวร บทว่า **วิหรติ** คือผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอยู่.

[อาจาระ อนาจาระ]

เนื้อความแห่งคำว่า "ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร" เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีนั่นแล จริงอยู่ พระธรรมสังคาห-

๑. ครั้งแรก (วิสุทธิมรรคหน้า ๔) แก้ไว้อรรถเดียว คือเห็นภัยในสงสาร (.... ภยํ อิกฺขติ) คราวนี้แก้เพิ่มอีกอรรถหนึ่ง คือใช้ผ้าฉีก (ภินฺนปฏธโร) มีอาทิไว้ด้วย.

๒. ตามนี้ ปาฏิโมกฺข แปลว่า ศีลที่ยังรักษาให้พ้น ท่านแก้เอาตามรูปของศัพท์ง่าย ๆ ดี แต่ทางนักปราชญ์ไทยเรา ดูเหมือนจะไม่ชอบแปลอย่างนั้น ท่านแปลโดยความหมายทางหนึ่งว่า เป็นหลักเป็นประธาน ใช้ประกอบกับธรรมก็ได้ เช่นโอวาทปาฏิโมกข์ ก็ไม่เคยได้ยินใครแปลว่า โอวาทที่ยังผู้ปฏิบัติให้พ้น ได้ยินแต่ว่าคำสอนอันเป็นหลัก หรือหลักคำสอน.

๓. ปาฏิโมกฺขเมว สํวโร ก็ต้องแปลว่า สังวรคือปาฏิโมกข์ จะเป็นนิยามเฉพาะอรรถแห่งสังวร ๕ นี้กระมัง ท่านแก้อรรถให้แปลแบบเดียวกัน คือ สติสังวร สังวรคือสติ ขันติสังวร สังวรคือขันติ วิริยสังวร สังวรคือวิริยะ แต่ในที่อื่นเป็น ปาฏิโมกฺเข จ สํวโร - สังวรใน...

กาจารย์กล่าวคำนี้ไว้ว่า "คำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร" มีนิเทศว่า อาจาระก็มี อนาจาระก็มี ใน ๒ อย่างนั้น อนาจาระเป็นไฉน ? ความละเมิดทางกาย ความละเมิดทางวาจา ความละเมิดทั้งทางกายทั้งทางวาจา นี้ท่านเรียกว่าอนาจาระ ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด ก็ชื่ออนาจาระ ภิกษุลางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมเลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้เครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง[๑] ด้วยการทำตัวต่ำ (เพื่อจะให้เขารัก) บ้างด้วยพูด (เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่วบ้าง[๒] ด้วยทำตัวเป็นพี่เลี้ยงทารกบ้างด้วยการรับสื่อข่าวให้เขาบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีวะอย่างอื่น ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี้ชื่อว่าอนาจาระ.

ใน ๒ อย่างนั้น อาจาระเป็นไฉน ? ความไม่ละเมิดทางกาย ความไม่ละเมิดทางวาจา ความไม่ละเมิดทั้งทางกายทั้งทางวาจา นี้ท่านเรียกว่าอาจาระ สีลสังวรแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าอาจาระ ภิกษุลางรูปในศาสนานี้ ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ใบไม้ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้เครื่องสนาน และไม้สีฟันก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวให้ต่ำ (เพื่อจะให้เขารัก) ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยพูด (เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่วก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวเป็นพี่เลี้ยงทารกก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการรับสื่อข่าวให้เขาก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วย

๑. เหตุไร ท่านจึงแยก ปุปฺผผล มารวมเข้าสมาสกับ สินานทนฺตกฏฺจ ซึ่งเป็นคนละประเภท ถ้าจะรวมก็น่าจะรวมกับ ปตฺต เป็น ปตฺตปุปฺผผลทาเนน ซึ่งเป็นประเภทเดียวกัน.

๒. ท่านว่าแกงถั่วนั้นจะมีถั่วที่ไม่สุกปนอยู่บ้างนิดหน่อยเสมอฉันใด คนพูดเล่นปนจริงก็ฉันนั้น ถ้อยคำของเขาไม่เป็นจริงส่วนมาก มีจริงปนอยู่นิดหน่อย.

มิจฉาชีวะอย่างอื่น ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจก็ดี นี้ก็เรียกว่าอาจาระ.

[โคจร อโคจร]

คำว่า โคจร มีนิเทศว่า โคจร ก็มี อโคจร ก็มี ใน ๒ อย่างนั้น อโคจรเป็นไฉน ? ภิกษุลางรูปในศาสนานี้ก็เป็นผู้หญิงมีแพศยาเป็นโคจร หรือมีหญิงหม้าย สาวเทื้อ บัณเฑาะก์ ภิกษุณี และโรงสุราเป็นโคจร เป็นผู้คลุกคลีอยู่กับพระราชา กับมหาอำมาตย์ กับเดียรถีย์ โดยการสังสรรค์กับคฤหัสถ์อย่างไม่สมควร[๑] ก็หรือว่าย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ที่ด่าว่าเอา ที่มุ่งสิ่งอันไม่มีประโยชน์ (ให้) มุ่งสิ่งที่ไม่เกื้อกูล (ให้) มุ่ความไม่ผาสุก (ให้) มุ่งความไม่เกษมจากโยคะ (ให้) แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นี้เรียกว่าอโคจร.

ใน ๒ อย่างนั้น โคจรเป็นไฉน ? ภิกษุลางรูปในศาสนานี้ไม่เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ฯ ล ฯ ไม่เป็นผู้มีโรงสุราเป็นโคจร ไม่คลุกคลีอยู่กับพระราชา ฯ ล ฯ กับสาวกของเดียรถีย์ โดยการสังสรรค์กับคฤหัสถ์ที่ไม่สมควร ก็หรือว่าย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่มีศรัทธาเลื่อมใส เป็น (ดุจ) บ่อน้ำ[๒] รุ่งเรืองด้วย

๑. อนนุโลมิเกน คิหิสํสคฺเคน มหาฎีกาเขียนไว้ไม่มีคำ คิหิ ว่า อนนุโลมิเกน สํสคฺเคน มีปัญหาอยู่ว่า เดียรถีย์นับเป็นคฤหัสถ์หรือไม่.

๒. โอปานภูตานิ มหาฎีกาแก้ว่า ตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใสนั้น เป็นดุจบ่อน้ำควรเป็นที่ลงไปดื่มหรือใช้ตามสบายแห่งหมู่ภิกษุภิกษุณี เหมือนสระโบกขรณีที่เขาขุดไว้เป็นสาธารณะที่ทางสี่แยกฉะนั้น.

ผ้ากาสาวพัสตร์ มีกลิ่นอายฤษีเข้าออก[๑] มุ่งประโยชน์ (ให้) ฯ ล ฯ มุ่งธรรมที่เกษมจากโยคะ (ให้) แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นี่เรียกว่าโคจร ภิกษุผู้ไปเข้าจนถึง เป็นผู้เข้ามาจนถึง เป็นผู้ปฏิบัติจนถึง เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอาจาระนี้ด้วย[๒] ด้วยโคจรนี้ด้วย โดยนัยที่กล่าวมานี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **"อาจารโคจร-สมฺปนฺโน"** (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร).

[อนาจาระ ๒ อย่าง]

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบอาจาระและโคจร แม้โดยนัย (ต่อไป) นี้อีกนัยหนึ่ง ก็อนาจาระมี ๒ อย่าง คือ อนาจาระทางกาย ๑ อนาจาระทางวาจา ๑ ใน ๒ อย่างนั้น อนาจาระทางกายเป็นไฉน ? ภิกษุลางรูป

๑. อิสิวาตปฏิวาตานิ มหาฎีกาแก้ว่า ตระกูลเช่นนั้น ย่อมมีพวกฤษีคือภิกษุภิกษุณีเข้าออกกันอยู่เสมอ จึงมีลมจีวรและลมสรีระที่เกิดแต่การคู้แขนเหยียดแขนเป็นต้น ของท่านพวกฤษีเหล่านั้นกระพืออยู่เรื่อย ๆ

น่าจะเห็นว่า วาตศัพท์ในที่นี้ โดยความก็หมายถึงกลิ่นนั่นเอง เพียงลมจีวรและลมสรีระของท่านเหล่านั้น คงไม่มีอะไรมากจนควรเป็นที่สังเกต แต่กลิ่นที่ฟุ้งออกมาแต่จีวรและสรีระของท่านเหล่านั้นสิควรจะได้โวหารว่า "อิสิวาต" ละ กลิ่นเมื่อท่านเข้าสู่บ้านเป็น วาต กลิ่นเมื่อท่านออกจากบ้านเป็น ปฏิวาต หรือเมื่อเดินสวนกันเป็นปฏิวาต แต่มหาฎีกาแก้อรรถปฏิวาต เป็น ปวายิต ถ้าเช่นนั้นก็แปลว่า "ฟุ้งไปด้วยกลิ่นพระฤษี" ฟังได้ดี.

๒. อภิ. วิ. ๓๕ ๓๓๑. อุเปโต โหติ สมุเปโต อุปาคโต สมุปาคโต อุปปนฺโน สมุปปนฺโน สมนฺนาคโต ศัพท์เหล่านี้ความเดียวกันทั้งนั้น บาลีท่านชอบเก็บศัพท์ที่มีความเดียวกันมาเรียงไว้ด้วยกันมาก ๆ น่าจะมิได้ประสงค์จะแปลหมดทุกศัพท์ เพราะยิ่งแปลละเอียดจนหมด ก็ยิ่งไม่เป็นภาษา น่าจะมีประสงค์ว่า ใครแปลศัพท์หน้าไม่ได้ ก็อาจแปลศัพท์หลังได้ หรือแปลได้ศัพท์ใดศัพท์หนึ่งก็ใช้ได้ แต่เราจะทิ้งศัพท์ของท่านเฉย ๆ ก็อย่างไรอยู่ จึงหาทางแปล โดยรวมเป็นคู่ ๆ เช่นนั้น คู่ อุเปโต แปลว่า เข้าไปจนถึง คู่ อุปาคโต แปลว่า เข้ามาจนถึง คู่

อุปปนฺโน แปลว่า ปฏิบัติจนถึง ส่วน สมนฺนาคโต เป็นศัพท์เดียวรวบท้าย.

ในพระศาสนานี้ แม้อยู่ในชุมนุมสงฆ์ ก็ไม่กระทำความยำเกรง ยืนเบียดบ้าง นั่งเบียดบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ยืนหน้า (ท่าน) บ้าง นั่งหน้า (ท่าน) บ้าง นั่งอาสนะสูง (กว่าท่าน) บ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง[๑] ยกมือขวักไขว่พูดบ้าง เมื่อภิกษุผู้เถระไม่สวมรองเท้าจงกรมอยู่ ตนสวมรองเท้าจงกรมบ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ในที่จงกรมต่ำ ตนจงกรมอยู่ในที่จงกรมสูงบ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ตนจงกรมบนที่จงกรมบ้าง ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรกบ้าง ซึ่งภิกษุผู้เถระ กันภิกษุใหม่ด้วยอาสนะบ้าง[๒] ยังไม่ทันขอโอกาสภิกษุผู้เถระ แม้ในเรือนไฟ ขนฟืนไป ปิดประตูไป แม้ที่ท่าน้ำ เดินเสียดสีภิกษุผู้เถระลงไปบ้าง ลงก่อนบ้าง เบียดอาบบ้าง อาบก่อนบ้าง เบียดขึ้นบ้าง ขึ้นก่อนบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านก็เดินเบียดเสียดภิกษุผู้เถระไปบ้าง ไปก่อนท่านบ้าง หลีกขึ้นหน้าพระเถระไปบ้าง อนึ่ง ห้องเรือนของตระกูลทั้งหลายที่เป็นห้องลับและเขาปิดไว้ ซึ่งเป็นที่กุลสตรีกุลกุมารีนั่งกัน ก็ผลุนผลันเข้าไปในห้องนั้นบ้าง ลูบคลำศีรษะเด็กชายบ้าง นี้เรียกว่าอนาจาระทางกาย.

ใน ๒ อย่างนั้น อนาจาระทางวาจาเป็นไฉน ? ภิกษุลางรูปในศาสนานี้ แม้อยู่ในชุมนุมสงฆ์ก็ไม่ทำความยำเกรง ยังมิได้ขอโอกาสภิกษุผู้เถระ กล่าวธรรมไป แก้ปัญหาไป สวดปาฏิโมกข์ไป ยืนพูด

๑. มหาฎีกาขยายความว่า อุปริ ติฏฺฐนฺโต วิย อาสนฺนตรฏฺฐาเน ฐิตโกปิ ภณติ "ยืนพูดอยู่ใกล้ท่านมาก ราวกะยืนอยู่บน (ศีรษะท่าน)" ยืนแบบนี้ ภาษาไทยว่า ยืนค้ำ (หัว).

๒. คือไม่นั่งตามที่อันสมควรแก่ตน นั่งหลังไปหรือนั่งต่ำไป เป็นเหตุให้ภิกษุใหม่หาที่นั่งไม่ได้ เพราะที่อันสมควรแก่ตน ท่านนั่งเสียแล้ว จะไปนั่งหน้าเหนือท่านก็ไม่ได้.

บ้าง ยกมือขวักไขว่พูดบ้าง แม้เข้าไปสู่ระแวกบ้าน กล่าวกะหญิงหรือเด็กหญิงอย่างนี้ว่า "แน่ะแม่ผู้มีชื่ออย่างนี้ ผู้มีโคตรอย่างนี้ ข้าวต้มยังมีอยู่หรือ ข้าวสวยมีอยู่หรือ ของเคี้ยวมีอยู่หรือ" พูดพล่ามไปว่า "อาตมาจักดื่มอะไร จักเคี้ยวอะไร จักฉันอะไร" หรือว่า "ท่านทั้งหลายจักให้อะไรแก่อาตมา" ดังนี้ นี้เรียกว่าอนาจาระทางวาจา ส่วนอาจาระ พึงทราบโดยปฏิปักขนัยแห่งอนาจาระนั้นเถิด.

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง ถึงพร้อมด้วยหิริโอตตัปปะ นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย มีกิริยาก้าวไป ถอยกลับ แล เหลียว คู้แขน เหยียดแขน น่าเลื่อมใส จักษุทอดลง ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบเนือง ๆ ซึ่งชาคริยธรรม กอบด้วยสติสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ปรารภความเพียร กระทำโดยเคารพในอภิสมาจารสิกขาบททั้งหลาย มากไปด้วยความเคารพและยำเกรงอยู่ ความเป็นผู้มีความเคารพเป็นอาทินี้ เรียกว่า อาจาระ พึงทราบอาจาระดังนี้ก่อน.

โคจร ๓

[อุปนิสัยโคจร]

ส่วนโคจรมี ๓ อย่าง คือ อุปนิสัยโคจร อารักขโคจร อุปนิพันธโคจร ในโคจร ๓ อย่างนั้น อุปนิสัยโคจรเป็นไฉน ? กัลยาณมิตรผู้กอบด้วยคุณอันเป็นกถาวัตถุ ๑๐ ซึ่งเป็นที่บุคคลได้อาศัยแล้วย่อมฟัง

สิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ทำสิ่งเคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ข้ามความสงสัยเสียได้ ทำความเห็นให้ตรง ทำจิตใจให้ผ่องใสได้ หรือบุคคลศึกษาตามกัลยาณมิตรใดอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ย่อมเจริญด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญา กัลยาณมิตรนี้เรียกว่า อุปนิสัยโคจร.[๑]

[อารักขโคจร]

อารักขโคจรเป็นไฉน ? ภิกษุในพระศาสนานี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน มีจักษุทอดลง มองดูชั่วแอก สำรวมไป ไม่แลดูพลช้าง ไม่แลดูพลม้า ไม่แลดูพลรถ ไม่แลดูพลราบ ไม่แลดูหญิง ไม่แลดูชาย ไม่แหงนดู ไม่ก้มดู ไม่เหลียวลอกแลกเดินไป นี้เรียกว่า อารักขโคจร.[๒]

[อุปนิพันธโคจร]

อุปนิพันธโคจรเป็นไฉน ? อุปนิพันธโคจรได้แก่สติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นที่นำจิตเข้าไปผูกไว้ สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "(ถามว่า) ดูกรภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นโคจรของภิกษุ ? (ตอบว่า) ธรรมที่เป็นวิสัยของบิดาของตน ธรรมนี้คืออะไร ? คือสติปัฏฐาน ๔[๓]

๑. มหาฎีกาแก้อรรถศัพท์นี้ว่า สีลาทีนํ คุณานํ อุปนิสฺสยภูโต โคจโร อุปนิสฺสยโคจโร "โคจรอันเป็นที่เข้าอาศัยแห่งคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิสัยโคจร" แก้อย่างนั้นไม่สมกับบาลี ในนั้นท่านแสดงว่า โคจร (คือกัลยาณมิตร) เป็นที่อาศัยของบุคคล บุคคลได้อาศัยโคจรนั้นแล้วจึงได้อานิสงส์ เจริญด้วยสัทธาทิคุณ.

๒. มหาฎีกาแก้อรรถศัพท์นี้ว่า สติสงฺขาโต อารกฺขภูโตเอว โคจโร อารกฺขโคจโร "โคจรอันเป็นอารักข์ กล่าวคือสตินั่นแล ชื่อว่าอารักขโคจร"

๓. สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๙๘. มหาฎีกาแก้อรรถตรงนี้ว่า สโก เปตฺติโก วิสโยติ อตฺตโน ปิตุ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สนฺตโก เตน ทิฏฺโฐ ทสฺสิโต จ วิสโย- "สามบทว่า สโก เปตฺติโก

นี้เรียกว่าอุปนิพนธโคจร* ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอาจาระนี้ด้วย ด้วยโคจรนี้ด้วย โดยนัยที่กล่าวมานี้ แม้เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า **"อาจารโคจรสมฺปนฺโน"** (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจาระและโคจร)

ข้อว่า 'มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษมาตรว่าเล็กน้อย' ความว่าเป็นผู้มีกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย อันต่างโดยโทษเป็นต้นว่าเสขิยวัตรที่ไม่จงใจล่วงและจิตตุบาทที่เป็นอกุศล ข้อว่า 'ย่อมสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย' ความว่า ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ก็ถือศีลทั้งปวงนั้นด้วยดีศึกษาอยู่ ก็ในอธิการแห่งปาฏิโมกขสังวรศีลนี้ พึงทราบว่าปาฏิโมกขสังวรศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยปุคคลาธิษฐาน-เทศนาด้วยบทว่า **ปาฏิโมกฺขสํวรสํวุโต** เพียงบทเดียวนี้ ส่วนคำว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติอันเป็นทางถึงพร้อมแห่งศีลนั้นทั้งหมดนั้นแก่ผู้ปฏิบัติ.

[อินทริยสังวร]

ส่วนอินทริยสังวรศีลนั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดย

วิสโย ความว่า ธรรมอันเป็นสมบัติของบิดา คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของตน เป็นวิสัยที่พระบิดานั้นทรงเห็นและทรงแสดงแล้ว"

พระบาลีนี้สำนวนฟังยาก คิดไม่เห็นว่าเหตุไรท่านจึงใช้สำนวนแบบนี้.

* ศัพท์นี้มหาฎีกาแก้ว่า กมฺมฏฺฐานสงฺขาโต จิตฺตสฺส อุปนิพนฺธนฏฺฐานภูโต โคจโร อุปนิพนฺธโคจโร "โคจรอันเป็นที่เข้าไปผูกจิตไว้ กล่าวคือกัมมัฏฐาน ชื่อว่าอุปนิพันธโคจร"

โคจร ๓ ตามนัยนี้ เป็นคน ๑ คืออุปนิสสยโคจร ได้แก่กัลยาณมิตร เป็นธรรม ๒ คือ อารักขโคจร ได้แก่สติ อุปนิพันธโคจร ได้แก่กัมมัฏฐาน (สติปัฏฐาน).

นัยว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุ" ดังนี้เป็นอาทิ ในลำดับแห่งปาฏิ-โมกขสังวรศีลนั้น พึงทราบวินิจฉัยในอินทริยสังวรศีลนั้นดังต่อไปนี้ : -

บทว่า ภิกษุนั้น ได้แก่ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น คำว่าเห็นรูปด้วยจักษุ ความว่าเห็นรูปด้วยจักษุวิญญาณอันสามารถในการเห็นรูป ซึ่งได้โวหารจักษุ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุ๑ จริงอยู่ โบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "จักษุย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักษุไม่มีจิต แม้จิตก็ไม่เห็นรูป เพราะจิตไม่มีจักษุ แต่เมื่อทวารกับอารมณ์กระทบกันเข้า บุคคลย่อมเห็นรูปด้วยจิตมีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง" ก็คำพูดเช่นนี้ชื่อว่า สสัมภารกถา เหมือนกถาในคำว่า ยิงด้วยธนู เป็นต้น๒ เพราะเหตุนั้น ความที่ว่า "เห็นรูปด้วยจักษุ-วิญญาณ" นี้นั่นแหละ เป็นความหมายในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุนั้น บทว่า **น นิมิตฺตคฺคาหี** ความว่า ย่อมไม่ถือเอานิมิตว่าหญิงหรือชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีสุภนิมิตเป็นต้น ยั้งหยุดอยู่

๑. ตรงนี้เข้าใจยาก แม้ดูมหาฎีกาแล้วก็ยังไม่ง่ายขึ้น ดูเหมือนจะหมายความดังนี้ จักษุเป็นเหตุให้เกิดผลคือการเห็นรูปขึ้น ถึงแม้ว่าต้องมีวิญญาณประกอบ การเห็นนั้นจึงจะสำเร็จก็ตาม แต่วิญญาณเป็นเหตุสาธารณะอันไม่ปรากฏ ส่วนจักษุเป็นอสาธารณะที่ปรากฏ เพราะฉะนั้น พูดเพียงว่า "เห็นด้วยจักษุ" ก็ซึมซาบกันดี เหมือนคำว่า "เสียงกลอง" กลองเป็นเหตุจำเพาะให้เกิดผล คือเสียงกลอง ถึงแม้ว่าจะต้องมีคนตีหรือมีสิ่งอะไรมากระทบมันจึงจะเกิดเสียง แต่ว่าพูดแต่ผลกับเหตุจำเพาะว่าเสียงกลอง เราก็เข้าใจซึมซาบดี ไม่จำต้องพูดให้หมดว่า "เสียงแห่งกลองอันเขาติแล้ว."

๒. สสัมภารกถา แปลว่าคำพูดมีสัมภาระ คือมีองค์ประกอบ จึงจะได้ความสมบูรณ์ เช่นคำว่ายิงด้วยธนู สัมภาระของคำนี้คือลูกธนู เพราะว่าถ้าไม่มีลูกธนู การยิงก็ไม่สำเร็จ แต่เมื่อยิงลูกธนูออกไปจากแล่งธนูเสร็จแล้ว ก็พูดว่า "ยิงด้วยธนู" เป็นอันรู้กันฉันใด คำว่าเห็นรูปด้วยจักษุ ก็มีสัมภาระคือจักษุวิญญาณฉันนั้น.

ในอาการสักว่าเห็นเท่านั้น บทว่า **นานุพฺยญฺชนคฺคาหี** ความว่า ย่อมไม่ถือเอาอาการอันต่างโดยมือ เท้า ศีรษะ และการหัวเราะ การพูด การฉอเลาะ การแลเหลียวเป็นต้น ซึ่งได้โวหารว่าอนุพยัญชนะ เพราะเป็นอนุพยัญชนะ คือเป็นเครื่องทำความปรากฏแห่งกิเลสทั้งหลาย สิ่งใดเด่นอยู่ในสรีระนั้น ก็ถือเอาสิ่งนั้น (เป็นอารมณ์) เหมือนพระมหาติสสเถระผู้อยู่ในเจติยบรรพตฉะนั้น.

[เรื่องพระมหาติสสเถระ]

มีเรื่องเล่าว่า หญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง ทะเลาะกับสามี ตกแต่งและประดับกายเสียสวย* ราวกะเทพกัญญา ออกจากอนุราธปุระแต่เช้าตรู่ เดินไปสู่เรือนญาติ ในระหว่างทางได้พบพระมหาติสสเถระนั้นผู้เดินจากเจติยบรรพตมาสู่อนุราธปุระ เพื่อเที่ยวบิณฑบาต เกิดมีจิตวิปลาสหัวเราะดังขึ้น ฝ่ายพระเถระแลดูว่า นี่อะไร กลับได้อสุภสัญญาในฟันของหญิงนั้น แล้วได้บรรลุพระอรหัต เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ (เป็นคาถา) ว่า

พระเถระเห็นฟันของหญิงนั้นแล้ว หวนระลึกถึง

* สุมณฺฑิตปสาธิตา มหาฎีกาแยกเป็น ๒ ศัพท์ และให้อรรถเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งประดับกายด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ อันเป็นอาหริมะ คือเป็นของนอกกาย นำเอาเข้ามาประดับ (เช่นตุ้มหู แหวน) เรียกมัณฑนะ แต่งตัวเช่นอบกลิ่นเป็นต้น เรียกปสาธนะ อีกนัยหนึ่ง แต่งด้วยเครื่องประดับเป็นปสาธนะ แต่งตัวเช่นแต้มปาก แต้มตา เป็นมัณฑนะ นัยหลังนี้ชอบด้วยอาคตสถาน เพราะเครื่องประดับใหญ่ของท่านมหาอุบาสิกาวิสาขา ก็เรียกว่า มหาลดาปสาธนะ ส่วนมัณฑนะ เป็นการแต่งร่างกายให้สวยขึ้น เช่นผัดหน้า แต่งคิ้ว ปาก เล็บ เป็นต้น.

สัญญาเก่า* ท่านยืนอยู่ในที่นั้นนั่นเอง ได้บรรลุ
พระอรหัต.

ข้างฝ่ายสามีของนางเดินติดตามมา พบพระเถระเข้าจึงถามว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นหญิงบ้างหรือ ?" พระเถระกล่าว (เป็นคาถา) กะเขาว่า

ฉันไม่ทราบว่าหญิงหรือชายเดินไปจากที่นี้
แต่ว่าร่างกระดูกนั่นกำลังเดินไปในทางใหญ่.

ในคำว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้น พึงไหลไปตาม คือพึงติดตามบุคคลนั้นผู้สำรวมจักขุนทรีย์ คือเป็นผู้มีจักษุทวารอันไม่ปิด ด้วยบานประตูคือสติอยู่ เพราะเหตุใด คือเพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมจักขุนทรีย์อันใด ข้อว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อกั้นจักขุนทรีย์นั้น ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ ก็ภิกษุปฏิบัติอยู่อย่างนั้นนั่นแล ท่านกล่าวว่า ย่อมรักษาจักขุนทรีย์บ้าง ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์บ้าง.

ในคำว่า ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงทราบว่า อันที่จริง ความสำรวมหรือไม่สำรวมก็ตาม ในจักขุนทรีย์หามีไม่ เพราะสติก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี มิได้อาศัยจักษุประสาทเกิดขึ้น อนึ่ง ใน

* มหาฎีกาว่า พระเถระท่านได้เจริญอัฏฐิกัมมัฏฐานอยู่ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้น พอเห็นฟันของหญิงนั้น อัฏฐิกสัญญาก็เกิดขึ้นทันที และเพราะความที่ท่านชำนาญสัญญานั้น ร่างของหญิงนั้นเลยปรากฏแก่ท่านเป็นร่างกระดูกไปทั้งร่าง.

เวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ เมื่อภวังคจิตเกิดดับไปสองขณะ แล้ว มโนธาตุอันเป็นกิริยาให้สำเร็จอาวัชชนกิจ (กิจคือการนึกหน่วงอารมณ์) เกิดขึ้นแล้วดับไป แต่นั้นจักขุวิญญาณให้สำเร็จทัสสนกิจ (คือกิจการเห็น) เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อนั้นมโนธาตุอันเป็นวิบากให้สำเร็จสัมปฏิจฉันนกิจ (กิจคือการรับเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ทีนั้นมโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นอเหตุกวิบากให้สำเร็จสันตีรณกิจ (กิจคือการตรึกตรอง) เกิดขึ้นแล้วดับไป ครั้นแล้วมโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นอเหตุกกิริยาให้สำเร็จโวฏฐัพพนกิจ (กิจคือการกำหนดเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ในลำดับนั้นชวนจิตจึงแล่นไป ความสำรวมหรือความไม่สำรวมก็ตาม ในสมัยทั้งหลายแม้นั้น คือในภวังคสมัยก็ไม่มี ในบรรดาสมัยแห่งวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งก็ไม่มีเลย แต่ทว่า ในขณะแห่งชวนจิต ถ้าความทุศีลก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี เกิดขึ้นไซร้ ความไม่สำรวมก็มีขึ้น ก็ความไม่สำรวมที่มีขึ้นอย่างนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ เพราะเหตุใร ? เพราะเหตุว่าเมื่อความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง (ไปตามกัน) เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครทั้ง ๔ ด้าน อันบุคคลไม่ระวังแล้ว แม้ถึงภายในเรือน ซุ้มประตูและห้องเป็นต้น อันบุคคลระวังดีแล้ว ถึงอย่างนั้นสิ่งของภายในพระนคร ก็ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้รักษา ไม่ได้คุ้มครองอยู่นั่นเอง เพราะพวกโจรพึงเข้า

ไปทางประตูพระนครแล้ว ทำสิ่งที่ตนต้องการได้ ฉันใด เมื่อความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ครั้นความไม่สำรวมนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่ได้คุ้มครอง ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ชื่อว่าไม่ได้คุ้มครอง แต่เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้นแล้ว แม้ทวารก็เป็นอันได้คุ้มครอง ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันได้คุ้มครองแล้ว เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครอันบุคคลระวังดีแล้ว ถึงแม้ภายในเรือนเป็นต้นเขาไม่ระวัง ถึงอย่างนั้นสิ่งของทั้งหมดในภายในพระนคร ก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาคุ้มครองดีแล้วทั้งนั้น เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจรก็ไม่มีช่องทางที่จะเข้าไปได้ ฉันใด เมื่อสังวรมีสีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็ฉันนั้นเหมีนกัน แม้ทวารก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว ถึงภวังคจิต ถึงวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว เพราะฉะนั้น ความสำรวมแม้เกิดขึ้นอยู่ในขณะแห่งชวนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์ นัยแม้ในข้อว่า ฟังเสียงด้วยหูเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้เหมือนกัน ศีลที่บรรยายมาอย่างนี้นี่ บัณฑิตพึงทราบโดยสังเขปว่า ชื่อว่าอินทรียสังวรศีล อันมีความเว้นจากการถือเอานิมิตที่กิเลสติดตามเป็นอาทิในรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ.

[อาชีวปาริสุทธิศีล]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในอาชีวปาริสุทธิศีล ซึ่งกล่าวไว้ใน

ลำดับแห่งอิทรียสังวรศีลต่อไป คำว่า "สิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระ-ภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์" ความว่า สิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้อย่างนี้คือ "เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุมีความปรารถนาลามกอันความอยากครอบงำแล้ว พูดอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มีไม่เป็น (ในตน) ต้องอาบัติปาราชิก เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุพูดว่า "ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์" ดังนี้ เมื่อเธอปฏิญญาอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุณีไม่เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องปาฏิเทสนียะ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ์ ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์แก่ตนฉันต้องทุกกฏ" ดังนี้ เหล่านั้นใด (หมายเอา) สิกขาบท ๖ เหล่านี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า ล่อลวง (กุหนา) เป็นต้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :-

บรรดากิริยาเหล่านั้น ล่อลวงเป็นไฉน ? การเสแสร้งทำหน้าสยิ้วแสร้งทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงงวย ด้วยวิธีลวง กล่าวคือการแสร้งปฏิเสธปัจจัยก็ดี ด้วยการพูดเลียบเคียงก็ดี การแสร้งวางท่าตั้งท่าแต่ง

ท่าอิริยาบถให้งดงามก็ดี ของภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า "ล่อลวง."*

บรรดากิริยาเหล่านั้น ป้อยอเป็นไฉน ? การพูดทักเขาก่อน พูดโอ่ พูดเอาใจเขา พูดยกยอเขา พูดผูกพันเขา พูดคาดคั้นเขา พูดประจบเขา (พูด) ลดตัว พูด (เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่ว (พูดประจ๋อประแจ๋) เป็นพี่เลี้ยงเด็ก อันใด ของภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า "ป้อยอ."

บรรดากิริยาเหล่านั้น ความเป็นผู้ทำใบ้เป็นไฉน ? การทำบุ้ยใบ้ บอกใบ้ พูดเคาะ พูดแคะได้ พูดเลียบเคียง พูดหว่านล้อม

* ตามมหานิเทศว่า กุหนวัตถุ (วิธีล่อลวง) มี ๓ คือ ๑. แสร้งปฏิเสธปัจจัย ๒. พูดเลียบเคียง ๓. แสดงอิริยาบถให้น่าเลื่อมใส ในนิเทศแห่งกุหนานี้ ท่านก็กล่าวกุหนวัตถุไว้ครบทั้ง ๓ นั้น มี "วา" นิบาตกำกับอยู่ด้วย แต่ในทางไวยากรณ์ ท่านทำรูปศัพท์ไว้ไม่เสมอกัน คือกุหนวัตถุที่ ๑ ที่ ๒ ทำเป็นตติยาวิภัติ ส่วนกุหนวัตถุที่ ๓ เป็นปฐมาวิภัติ ถ้าจับไม่มั่นก็ชวนให้แปลเขวไป ได้ยึดกุหนวัตถุ ๓ เป็นหลัก แปลไว้ตามนั้น โปรดพิจารณาให้ดีเถิด

อนึ่ง กุหนวัตถุที่ ๑ ตามคัมภีร์ของเรา (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒) เป็น ปจฺจยปฏิเสวน ทั้งนั้น แต่คัมภีร์ของสีหลเป็น ปจฺจยปฏิเสธน พิจารณาดูความในมหานิเทศตลอดแล้ว เห็นว่า..... ปฏิเสธน ถูก ท่านกล่าวไว้ชัดว่า ทายกนิมนต์รับปัจจัย ภิกษุก็อยากได้ แต่แสร้งปฏิเสธ คือไม่รับ เพื่อให้เขาเห็นว่าเป็นผู้มักน้อย จะได้เกิดศรัทธาถวายของดี ๆ มาก ๆ ขึ้น และอ้อนวอนขอให้รับให้จงได้ ในที่สุดก็รับ โดยแสร้งแสดงว่า เพื่ออนุเคราะห์ให้เขาได้บุญ แล้วต่อไปถวายเป็น
เล่มเกวียน ๆ ก็รับ ฯ ล ฯ ดังนี้ ในที่นี้จึงแปลเป็น "ปฏิเสธปัจจัย" ทุกแห่ง แต่เพราะมิใช่ปฏิเสธจริง จึงเติมคำว่า แสร้ง.

แก่ชนเหล่าอื่นอันใด แห่งภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า "ความเป็นผู้ทำใบ้."

บรรดากิริยาเหล่านั้น บีบบังคับ (นิปฺเปสิกตา) เป็นไฉน ? การด่าเขา การพูดข่มเขา การพูดติเขา พูดขับเขา พูดไล่เขา พูดเย้ยเขา พูดหยันเขา พูดเหยียดเขา พูดหยามเขา พูดโพทะนาเขา พูดขู่เข็ญเขา แห่งภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า "บีบบังคับ."

บรรดากิริยาเหล่านั้น การหาลาภด้วยลาภเป็นไฉน ? ภิกษุเห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ ย่อมนำอามิสที่ตนได้แต่เรือนนี้ไปที่เรือนโน้น หรือนำอามิสที่ตนได้ในที่โน้นมาในที่นี้ การใฝ่หา เสาะหา แสวงหาอามิสด้วยอามิสเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า "การหาลาภด้วยลาภ*."

* อภิ. วิ. ๓๕/๔๗๕. บาปธรรม ๕ ประการ คือ กุหนา ลปนา เนมิตฺติกตา นิปฺเปสิกตา ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา มีจุดประสงค์อย่างเดียวกัน คือให้ได้ซึ่งปัจจัย แต่โดยวิธีต่างกัน คือกุหนา ลวงให้เขาหลงศรัทธาให้ปัจจัย ลปนา ใช้เล่ห์ลิ้นให้เขารักเขาสงสารให้ปัจจัย เนมิตฺติกตา ใช้กิริยาวาจาบุ้ยใบ้เคาะแคะเขาจนเขาให้ นิปฺเปสิตา ทำหรือพูดให้เขากลัว ต้องยอมให้ ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา ได้อะไรเอามาฝากเขา ทำให้เขาเกรงใจต้องให้ตอบแทน

ปรปิฏฺฐิมํสิกตา เป็นอาการอย่างหนึ่งในหัวข้อ นิปฺเปสิกตา ข้าพเจ้าแปลเอาความว่าขู่เข็ญเขา ในวิสุทธิมรรคนี้ท่านแก้อรรถบทนี้ไว้ว่า ความที่พูดดีต่อหน้าเขาแล้วลับหลังตั้งติเตียนเขา กิริยาอย่างนี้เป็นเหมือนกับคนไม่สู้เขาซึ่งหน้า ลอบกัดเนื้อหลังข้างหลังเขา (ปรมฺมุขานํ ปิฏฺฐิขาทนํ) คือท่านแก้ ปร เป็น ปรมฺมุข ตามนี้ดูทีจะต้องแปลว่าลอบกัด แต่ในมหาฏีกาแก้ไว้ว่า ปเรสํ ปิฏฺฐิมํสํ ขาทนสีโล ปรปิฏฺฐิมํสิโก ตสฺส ภาโว ปรปิฏฺฐิมํสิกตา - ผู้มีปกติกัดเนื้อหลังของคนอื่น นัยนี้ ปร คงเป็น ปร (คือคนอื่น) ตามนี้น่าจะได้กับคำพังเพยไทยว่า 'หากินบนหลังคน' เห็นเข้าที จึงแปลเอาความว่าขู่เข็ญเขา.

ก็อรรถาธิบายแห่งพระบาลีนี้พึงทราบดังต่อไปนี้ :-

[กุหนานิเทศ]

พึงทราบอรรถาธิบายในกุหนานิเทศก่อน ข้อว่าเห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ ความว่า มุ่ง คือปรารถนาลาภด้วยสักการะด้วย ชื่อเสียงด้วย บทว่า มีความปรารถนาลามก คือมีความต้องการจะแสดงคุณอันไม่มี (ในตน) เพราะเหตุที่กุหนวัตถุ ๓ อย่างมาในมหานิเทศ ด้วยอำนาจการแสร้งปฏิเสธปัจจัย การพูดเลียบเคียงและอาศัยอิริยาบถ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงกุหนวัตถุทั้ง ๓ อย่างนั้น ต่อไปนี้ท่านจึงเริ่มคำว่า **ปจฺจยปฏิเสธเนน วา** ดังนี้เป็นอาทิ

ในกุหนวัตถุทั้ง ๓ อย่างนั้น การทำให้เขางงงวยด้วยการที่เมื่อเขานิมนต์ด้วยปัจจัยมีจีวรเป็นต้น (ตนเอง) ก็เป็นผู้มีความต้องการด้วยปัจจัยนั้นแท้ ๆ แต่อาศัยความที่ปรารถนาลามก แสร้งห้ามเสียก็ดีด้วยการที่รู้ (ว่า) คฤหบดี (ทายก) เหล่านั้นมีศรัทธามั่นในตัว (ของเธอ) แล้ว พอเขาวอนว่า "พระคุณเจ้าช่างเป็นผู้มักน้อยเสียจริงไม่ต้องการรับอะไร ๆ เลย จะเป็นอันพวกข้าพเจ้าได้ดีเชียวละ หากพระคุณเจ้าจะพึงรับอะไร ๆ สักหน่อยหนึ่ง" ดังนี้แล้ว น้อมปัจจัยมีจีวรเป็นต้นที่ประณีต ๆ เข้าไป (ถวาย) ด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ อีก (เธอ) แสร้งทำให้ปรากฏเป็นว่าใคร่จะอนุเคราะห์เขาเท่านั้น แล้วรับก็ดี เป็นเหตุให้ต่อนั้นไป (เขา) น้อมเข้ามา (ถวาย) กระทั่งเป็นเล่มเกวียน ๆ (ดังนี้) พึงทราบว่า (นี่เป็น) กุหนวัตถุ ที่นับว่าการแสร้งปฏิเสธปัจจัย.

[กุหนวัตถุเกี่ยวด้วยปัจจัย]

จริงอยู่ แม้ในมหานิเทศท่านก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "กุหนวัตถุที่นับว่าการแสร้งปฏิเสธปัจจัยเป็นไฉน ? คฤหบดีทั้งหลายนิมนต์ภิกษุในพระศาสนานี้ ด้วยจีวรบิณฑบาตเสนาสนะคิลานปัจจัยเภสัชชบริขารทั้งหลาย เธอมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว เป็นผู้มีความต้องการอยู่ แสร้งบอกคืนจีวร แสร้งบอกคืนบิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร เพราะอาศัยความใคร่จะให้ได้จีวร ฯ ล ฯ เภสัชชบริขารมากขึ้น เธอกล่าวอย่างนี้ว่า "ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยจีวรที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเลือกหาผ้าที่เขาทิ้งแล้วจากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากตลาดบ้าง มาทำเป็นผ้าสังฆาฏิครอง นั่นจึงควร ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยบิณฑบาตที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเลี้ยงชีวิตด้วยก้อนข้าวที่ได้มาด้วยปลีแข้งโดยเที่ยวแสวงหาบิณฑบาตตามมีตามได้ นั่นจึงควร ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยเสนาสนะที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเป็นผู้อยู่ตามโคนไม้ หรืออยู่ในอัพโภกาส นั่นจึงควร ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยคิลานปัจจัยเภสัชชบริขารที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงทำน้ำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือด้วยชิ้นสมอ นั่นจึงควร" เพราะอาศัยเหตุนั้น เธอจึงแสร้งครองจีวรที่ปอน แสร้งฉันบิณฑบาตที่ทราม แสร้งเสพเสนาสนะที่คร่ำ แสร้งเสพคิลานปัจจัยเภสัชชบริขารที่เลว คฤหบดีทั้งหลายเข้าใจเธออย่างนี้ว่า "สมณะรูปนี้เป็นผู้มักน้อย สันโดษ สงัด ไม่ระคนด้วยหมู่ ปรารภความเพียร มีปกติกล่าวะรรมขจัดกิเลส" ดังนี้ ย่อมนิมนต์เธอ

ด้วยจีวร ฯ ล ฯ เภสัชชบริขารยิ่ง ๆ ขึ้น เธอแสร้งกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะความพร้อมหน้าแห่งวัตถุ ๓ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญ คือ เพราะความหน้างแห่งศรัทธา กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งไทยธรรม ฯ ล ฯ แห่งทักขิไณยบุคคลทั้งหลาย กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญมาก* ศรัทธานี้ของท่านทั้งหลายมีอยู่แท้ด้วย ไทยธรรมก็มีพร้อมอยู่ด้วย ปฏิคาหกคืออาตมาก็มีอยู่ด้วย ถ้าอาตมาจักไม่รับไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้คลาดจากบุญไป อาตมาไม่มีความต้องการด้วยของนี้เลย แต่อาตมารับเพื่ออนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น" ดังนี้ เพราะอาศัยเหตุนั้น เธอก็รับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชชบริขารแม้มาก ๆ ความแสร้งทำหน้าสยิ้ว แสร้งทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงงวย เห็นปานนี้อันใด นี้ท่านเรียกว่า กุหนวัตถุที่นับว่าแสร้งปฏิเสธปัจจัย แล.

[กุหนวัตถุเกี่ยวด้วยการพูดเลียบเคียง]

ก็การทำให้เขางงงวยด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาแสดงการบรรลุอุตริมนุสสธรรม แห่งภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั่นแล พึงทราบว่า เป็นกุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียง เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ในวัตถุเหล่านั้น กุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียงเป็นไฉน ? ภิกษุลางรูปในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ มีประสงค์จะให้ยกย่อง คิดว่า 'ชนจักยกย่องเราด้วยอาการ

* นี้กล่าวตามนัยพระบาลีติกังคุตตร หน้า ๑๙๐ สูตรที่ (๔๘๐) ๔๑.

อย่างนี้' แล้วกล่าววาจาอิงอารยธรรม (คือ) พูดว่า "ภิกษุใดครองจีวรเช่นนี้ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหศักดิ์" กล่าวว่า "ภิกษุใดใช้บาตรโอโลหะ กระบอกกรองน้ำ ผ้ากรองน้ำ กุญแจ ประคด รองเท้าเช่นนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหสักข์" พูดว่า "พระอุปัชฌายะ พระอาจารย์ ภิกษุร่วมอุปัชฌายะ ภิกษุร่วมอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร ภิกษุผู้เป็นเกลอ ภิกษุผู้ชอบพอกัน ภิกษุผู้สหาย ของภิกษุใด เป็นอย่างนี้ ๆ ภิกษุใดอยู่ในวิหาร โรงยาว ปราสาท เรือนโล้น คูหา ที่เร้น กระท่อม เรือนยอด ป้อม โรงกลม ศาลายาว โรงประชุม มณฑป โคนไม้ อย่างนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหสักข์" มิฉะนั้น เธอแสดงอาการที่น่าเกลียดหนักเข้า หน้าด้านเข้า ลวงเขามากเข้า พูดป้อยอชำเข้า ก็เสนอหน้าตัวเอง กล่าวถ้อยคำที่ลึกลับซับซ้อนซ่อนเงื่อน เกี่ยวด้วยโลกุตตรธรรมและสุญญตา (พาดพิงตน) เช่นว่า "สมณะผู้นี้ได้วิหารสมาบัติอันละเอียดเหล่านี้อย่างนี้ ๆ" การแสร้งทำหน้าสยิ้ว ทำหน้าเบ้ ล่อลวงให้เขางงงวยเช่นนี้อันใด นี้ท่านเรียกว่ากุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียง."

[กุหนวัตถุเกี่ยวด้วยอิริยาบถ]

ส่วนว่า การลวงเขาด้วยอิริยาบถ ซึ่งทำด้วยประสงค์จะให้เขายกย่อง แห่งภิกษุผู้เป็นคนมีความปรารถนาลามกนั่นแล พึงทราบว่า เป็นกุหนวัตถุอาศัยอิริยาบถ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "กุหนวัตถุที่นับว่าการวางท่าอิริยาบถ เป็นไฉน ? ภิกษุลางรูปใน

พระศาสนานี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว มีความประสงค์จะให้เขายกย่อง คิดว่า "ชนจักยกย่องเราด้วยอาการอย่างนี้" แล้วแสร้งบรรจงเดิน บรรจงยืน บรรจงนั่ง บรรจงนอน ตั้งท่าเดิน ตั้งท่ายืน ตั้งท่านั่ง ตั้งท่านอน ทำดังว่าเข้าสมาธิเดิน ดังว่าเข้าสมาธิยืน ดังว่าเข้าสมาธินั่ง ดังว่าเข้าสมาธินอน และเป็นผู้มักแสร้งเข้าฌานให้คนเห็น การวางท่า ตั้งท่า แต่งท่าอิริยาบถ การแสร้งทำหน้าสยิ้ว ทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงงวยเช่นนี้อันใด นี้เรียกว่า กุหนวัตถุที่นับว่าการวางอิริยาบถ."

ในบาลีแห่งกุหนานั้น บทว่า **ปจฺจยปฏิเสธนสงฺขาเตน** ความว่า (ด้วยกุหนวัตถุ) อันบัณฑิตนับพร้อมอย่างนี้ ว่าการแสร้งปฏิเสธปัจจัย หรือว่าด้วยการแสร้งปฏิเสธปัจจัยอันบัณฑิตกล่าวเรียก บทว่าพูดเลียบเคียง ได้แก่พูดเฉียด (วัตถุที่ประสงค์) บทว่า อิริยาบถประสงค์เอาอิริยาบถทั้ง ๔ บทว่า **อฏฺฐปนา** แปลว่า การตั้ง (ท่า) ไว้ก่อน หรือการตั้ง (ท่า) โดยเอื้อเฟื้อ บทว่า **ฐปนา** คือการที่ตั้ง (ท่า) บทว่า **สณฺฐปนา** คือการจัดแต่ง อธิบายว่า การทำภาวะอันว่าเลื่อมใส บทว่า **ภากุฏิกา** คือการทำหน้าสยิ้ว อธิบายว่าทำหน้าย่น โดยแสดงภาวะของผู้ตั้งอยู่ในความเพียรอย่างเคร่งครัด การทำหน้าสยิ้ว เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า **ภากุฏิก** (ผู้มีการทำหน้าสยิ้วเป็นปกติ) ความเป็นแห่งภากุฏิก ชื่อว่า **ภากุฏิยํ** (ความเป็นผู้มีการทำหน้าสยิ้วเป็นปกติ) บทว่า **กุหนา** แปลว่าการลวง การประพฤติลวงออกไป ชื่อว่า **กุหายนา** ตวาม

เป็นแห่งบุคคลผู้ลวง ชื่อว่า **กุหิตตฺตํ.**

[ลปนานิเทศ]

พึงทราบอรรถาธิบายในลปนานิเทศต่อไป การที่ภิกษุเห็นคนมาสู่วิหาร แล้วพูดขึ้นก่อนว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายมาเพื่อต้องการอะไร จะนิมนต์ภิกษุหรือ ถ้าอย่างนั้น เชิญกลับเถิด อาตมาจะพาภิกษุไปภายหลัง" ดังนี้ชื่อว่า **อลปนา** (ทัก) อีกนัยหนึ่ง การที่ภิกษุเสนอตนเข้าไป พูดแบบชักเข้าหาตนว่า "อาตมาชื่อดิส พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา ราชมหาอำมาตย์โน้น ๆ ก็เลื่อมใสในอาตมา" อย่างนี้ก็ชื่อว่า **อาลนปา** (เสนอตัว) การที่ภิกษุถูกถามแล้วพูดอย่างที่กล่าวมาแล้วนั้น ชื่อว่า **ลปนา** (โอ่) การที่ภิกษุกลัวพ่อเจ้าเรือนและแม่เจ้าเรือนทั้งหลายจะหน่ายแหนง พูดอ่อนน้อมยอมให้โอกาสเขา ชื่อว่า **สลฺลปนา** (พูดเอาใจ) การพูดทำให้เขาสูงขึ้น (กว่าพื้นเพที่เขาเป็นอยู่) ว่า "ท่านกุฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่" ดังนี้ ชื่อว่า **อุลฺลปนา** (พูดยก) การพูดทำให้เขาสูงไปเสียทุกอย่าง ชื่อว่า **สมุลฺลปนา** (พูดยอ) การผูก คือมัดเขาด้วยวาจาว่า "ดูกรอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้ พวกท่านย่อมให้นวทาน* บัดนี้ไม่ให้ดอกหรือ" ดังนี้ หนักเข้าจนพวกเขารับปากว่า "ท่านเจ้าข้า พวกข้าพเจ้าจักให้ (เหมือนกัน) แต่บัดนี้ยังไม่ได้โอกาส" ดังนี้

* นวทาน การให้ของที่ผลิตใหม่ เช่นข้าวใหม่ ผลไม้สุกใหม่

เป็นต้น ชื่อว่า **อุนฺนหนา** (พูดผูก) อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นเขาถืออ้อยแล้ว ถามว่า "อุบาสกได้อ้อยมาแต่ไหน" เขาตอบว่า "แต่ไร่อ้อย เจ้าข้า" ภิกษุถามว่า "อ้อยไร่นั้นหวานไหม" เขาตอบว่า "เคี้ยวดูจึงจะรู้เจ้าข้า" ภิกษุจึงพูดว่า "อุบาสก อันจะพูดว่า ท่านจงให้อ้อย (แก่อาตมา) ดังนี้ หาควรแก่ภิกษุไม่" ถ้อยคำผูกมัดของภิกษุผู้แม้ (พูด) แก้ไปเช่นนี้อันใด ถ้อยคำนั้นก็ชื่อว่า **อุนฺนหนา** การพูดผูกแล้ว ๆ เล่า ๆ ทุกท่าทางไป ชื่อว่า **สมุนฺนหนา** (พูดพัน)

บทว่า **อุกฺกาปนา** อธิบายว่า การพูดปั้นขึ้นว่า "ตระกูลนี้รู้จักฉันผู้เดียว ถ้าหากไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาย่อมจะให้แก่ฉันผู้เดียว" อย่างนี้เรียกว่า **อุกฺกปนา** (พูดคาด) อธิบายว่า พูดจี้ ก็ในอธิบายนี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องนางเตลกันทริกา (มาสาธก)* การพูดคาดเขาไปเสียทุกอย่าง ชื่อว่า **สมุกฺกาปนา** (พูดคั้น) การพูดพร่ำทำให้เขารักไปท่าเดียว ไม่ต้องแลเหลียวว่าควรแก่สัจจะหรือควรแก่ธรรมะ (หรือไม่) ชื่อว่า **อนุปฺปิยภาณิตา** (ความเป็นผู้พูดประจบ) ความประพฤติตนต่ำ คือความประพฤติวางตนไว้ต่ำ ๆ ชื่อว่า **จาฏุกมฺยตา** (ลดตัว) ความเป็นผู้เป็นเช่นกับแกงถั่ว ชื่อว่า **มุคฺคสูปตา** เหมือนอย่างถั่ว เมื่อต้มมันไป มันย่อม (มีที่) ไม่สุกบ้างเล็กน้อย นอกนั้นสุก ฉันใด ในคำพูดของบุคคลใด คำจริงมีเพียงเล็กน้อย นอกนั้นเป็นคำพล่อย ๆ (ทั้งสิ้น) ก็ฉันนั้น บุคคลนี้ท่านเรียกว่า **มุคฺคสูป** (คนเหมือนแกงถั่ว) ภาวะแห่งคน **มุคฺคสูป**

* พึงดูเรื่องนี้ในมหาฎีกา ๑/๘๑

นั้น ชื่อว่า **มุคฺคสูปตา** ความเป็นพี่เลี้ยง ชื่อว่า **ปาริภฏฺยตา** อธิบายว่า ก็ภิกษุใดเลี้ยงดู คืออุ้มชูเด็กในสกุล ด้วยสะเอวบ้าง ด้วยคอบ้าง ราวกะหญิงพี่เลี้ยงเด็ก การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น ชื่อว่า **ปาริภฏฺย** ความเป็นแห่งปาริภฏฺย ชื่อว่า **ปาริภฏฺยตา** ฉะนี้.

[เนมิตติกตานิเทศ]

พึงทราบอรรถาธิบายในเนมิตติกตานิเทศต่อไป กายกรรมและวจีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันยังความหมายรู้ในอันให้ปัจจัย (แก่ตน) ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ชื่อว่า **นิมิตฺตํ** (บุ้ยใบ้) การที่ภิกษุเห็นเขาถือขาทนียะเดินไป จึงทำนิมิตโดยนัยว่า "ท่านทั้งหลายได้ของเคี้ยวอะไรมา" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **นิมิตฺตกมฺมํ** (บอกใบ้) การพูดเกี่ยวด้วยปัจจัย ชื่อว่า **โอภาโส** (พูดเคาะ) การที่ภิกษุเห็นเด็กเลี้ยงโคแล้วแสร้งถามว่า "ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง" เมื่อเขาตอบว่า "ลูกโคนมเจ้าข้า" แล้วทำโอภาสมีอันพูดแคะได้โดยนัยว่า "ไม่ใช่ลูกโคนมกระมัง ถ้าเป็นลูกโคนม พวกภิกษุคงได้นมสดบ้าง" ดังนี้เป็นต้น จนเด็กเหล่านั้นต้องไปบอกบิดามารดาให้ถวายนมสด (แก่เธอ) เป็นอาทิ ชื่อว่า **โอภาสกมฺมํ** (พูดแคะได้) การพูดเฉียด (วัตถุที่ประสงค์) ชื่อว่า **สามนฺตชปฺปา** (การพูดเลียบเคียง) ก็ในบทนี้ควรจะเล่าเรื่องภิกษุชีต้น (มาสาธก)

ได้ยินว่า ภิกษุชีต้นใคร่จะฉันอาหาร จึงเข้าไปสู่เรือน (ของอุปฐายิกา) แล้วนั่งลง หญิงแม่เรือนเห็นภิกษุนั้นแล้ว ไม่ยาก

จะให้ จึงเสพูดว่า "ข้าวสารไม่มี" ทำทีจะไปหาข้าวสาร ไปสู่เรือนของคนที่คุ้นเคยกันเสีย ภิกษุเข้าไปในห้องมองดูไป พบท่อนอ้อยที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบในภาชนะ เห็นปลาแห้งในตระกร้า เห็นข้าสารในหม้อ เห็นเรียงในกระออมแล้วออกมานั่งอยู่ หญิงแม่เรือน (กลับ) มาถึง แสร้งบอกว่าไม่ได้ข้าวสาร ภิกษุก็พูดขึ้นว่า "อุบาสิกา ฉันเห็นลางก่อนแล้ว รู้ว่าวันนี้ภิกษาจักไม่สำเร็จ" หญิงแม่เรือนถามว่า "ลางอะไร เจ้าข้า" ภิกษุว่า "ฉันเห็นงูคล้ายท่อนอ้อยที่เก็บไว้ซอกประตู คิดจะตีมัน มองดูไปก็เห็นพังพานซึ่งคล้ายกับปลาแห้งที่เก็บไว้ในตะกร้า อันงูนั้นมันถูกประหารด้วยก้อนหินและก้อนดิน ซึ่งคล้ายก้อนน้ำอ้อยงบที่วางไว้ในภาชนะ ทำ (แผ่) ขึ้นเมื่อมันจะกัดก้อนดินนั้น ก็เห็นเขี้ยวของมันคล้ายเมล็ดข้าสารในหม้อพอเคืองจัด (ก็เห็น) น้ำลายเจือด้วยพิษที่ออกจากปากของมันคล้ายกับเปรียงที่ใส่ไว้ในกระออม" หญิงแม่เรือนนั้นเห็นว่าไม่อาจจะลวงคนหัวโล้นได้ จึงถวายอ้อยแล้วหุงข้าวถวายพร้อมกับเปรียงน้ำอ้อยงบและปลา ฉะนี้แล การพูดเฉียดอย่างนี้ พึงทราบว่า **สามนฺต-ชปฺปา** (พูดเลียบเคียง) พูดล้อมไปล้อมมาเอาจนได้ปัจจัยนั้น ชื่อว่า **"ปริกถา"** (พูดหว่านล้อม).

[นิปเปสิกตานิเทศ]

พึงทราบอรรถาธิบายในนิปเปสิกตานิเทศต่อไป บทว่า **อกฺ-โกสนา** ได้แก่การด่าด้วยวัตถุสำหรับด่า ๑๐ อย่าง บทว่า **วมฺภนา**

ได้แก่พูดข่ม บทว่า **ครหนา** ได้แก่การพูดใส่ร้ายเขา โดยนัยว่า เขาเป็นคนไม่มีศรัทธา เป็นคนไม่เลื่อมใส เป็นต้น บทว่า **อุกฺเขปนา** คือขับเขาด้วยวาจา "ท่านอย่าพูดอย่างนี้ในที่นี้" การขับเขาอ้างเรื่องอ้างเหตุทุก ๆ อย่าง ชื่อว่า **สมุกฺเขปฺนา** (การพูดไล่เขา) อีกอย่างหนึ่ง การที่เห็นเขาไม่ให้แล้วแสร้งพูดยกเขาว่า "โอ ท่านทานบดี" ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** (ประชด) ยกหนักขึ้นไปว่า "โอ ท่านมหาทานบดี" ดังนี้ ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** บทว่า **ขีปนา** คือพูดเย้ย อย่างนี้ว่า "นี่อย่างไร ชีวิตของผู้บริโภคผักละ" บทว่า **สงฺขิปนา** คือพูดเย้ยให้วิเศษยิ่งขึ้นอย่างนี้ว่า "ท่านทั้งหลายจะเรียกท่านผู้นี้ซึ่งให้คำว่าไม่มี แก่ชนทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิตย์ ว่าไม่ใช่ทายกได้อย่างไร" บทว่า **ปาปนา** ได้แก่เหยียดเขาว่าไม่ใช่ทายก หรือกดเขาให้เสียหาย การพูดเหยียดเขาไปหมดทุกอย่าง ชื่อว่า **สมฺปาปนา** (หยาม) บทว่า **อวณฺณ-หาริกา** ความว่า การนำความเสียหายจากเรือน (นี้) ไปสู่เรือน (โน้น) จากบ้าน (นี้) ไปสู่บ้าน (โน้น) จากชนบท (นี้) ไปสู่ชนบท (โน้น) ด้วยคิดว่า "เขาจะต้องให้ (ปัจจัย) แก่เรา เพราะกลัวความเสียหายอย่างนี้" บทว่า **ปรปิฏฺฐมํสิกตา** ได้แก่ความเป็นผู้พูดคำหวานต่อหน้า พูดนินทาลับหลัง ก็ความเป็นเช่นนั้น เป็นดุจการที่เมื่อบุคคลไม่อาจสู้หน้าเขา กัดเนื้อหลังเขาข้างหลัง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** คำว่า **อยํ วุจฺจติ นิปฺเปสิกตา** ความว่า กิริยามีการด่าเป็นอาทินี้นั้น ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **นิปฺเปสิกตา** เพราะกวาดล้างความดีของคนอื่นให้เสียไป ราวกะกวาดด้วยไม้กราดซี่ไม้ไผ่

อีกนัยหนึ่ง เพราะเป็นการบดป่นความดีของคนอื่นแสวงหาลาภ เหมือนบดคันธชาตหาของหอมฉะนั้น.

[ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตานิเทศ]

พึงทราบอรรถาธิบายในนิเทศแห่ง **ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา** ต่อไป การแสวงหา ชื่อว่า **นิชิคึสนตา** คำว่า **อิโต ลทฺธํ** คือได้แต่เรือนนี้ บทว่า **อมุตฺร** คือที่เรือนโน้น บทว่า **เอฏฺฐิ** ได้แก่ความใฝ่หา บทว่า **คเวฏฺฐิ** ได้แก่การเสาะหา บทว่า **ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่การแสวงหา ก็ในนิเทศนี้ บัณฑิตพึงกล่าวเรื่องของภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้ ๆ ตั้งแต่แรกแก่กุลทารกในสกุลนั้น ๆ (แล้วได้ปัจจัยตอบแทนเรื่อยมา) ในที่สุดได้ขีรยาคูไป (เป็นนิทัสนะ) บทว่า **เอสนา** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า **เอฏฺฐิ** เป็นต้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พึงทราบโยชนาในบทเหล่านี้ว่า บทว่า **เอฏฺฐิ** คือ **เอสนา** บทว่า **คเวฏฺฐิ** ก็คือ **คเวสนา** บทว่า **ปริเยฏฺฐิ** ก็คือ ปริเยสนา ดังนี้

ความที่กล่าวมานี้เป็นอรรถาธิบายแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีกุหนาเป็นต้น.

บัดนี้พึงทราบว่า ในคำว่า **เอวมาทีนญฺจ ปาปธมฺมานํ** นั้น ถือเอาบาปธรรมเป็นอเนก ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยว่า "อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่าสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง บริโภคโภชนะที่ทายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมเลี้ยงชีวิตโดย

มิจฉาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชาเช่นนี้ ติรัจฉานวิชานี้คืออะไรบ้าง ติรัจฉานวิชาคือ **องฺคํ** วิชาทำนายอังคาพยพ **นิมิตฺตํ** วิชาทำนายลาง **อุปฺปาตํ** ทำนายอุบาต **สุปินํ** ทำนายฝัน **ลกฺขณํ** ทำนายลักษณะ **มูสิกจฺฉินฺนํ** ทำนายรอยหนูกัดผ้า **อคฺคิโหมํ** วิธีบูชาเพลิง **ทพฺพิ-โหมํ** วิธีบังหวนควัน" ดังนี้เป็นต้นด้วย.

มิจฉาชีวะที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการละเมิดสิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติเพราะอาชีพเป็นเหตุเหล่านี้ก็ดี ด้วยอำนาจแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือการลวง การป้อยอ การขู่เข็ญ และการแสวงหาลาภด้วยลาภเหล่านี้ก็ดีอันใด การงดเว้นจากมิจฉาชีวะทุกประการนั้นใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิศีล ฉะนี้แล.

ความแห่งคำในคำว่า อาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ดังนี้ ชนทั้งหลายย่อมอาศัยสิ่งนั้นเป็นอยู่ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอาชีวะ สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ความพยายามในการแสวงหาปัจจัย ความหมดจดชื่อว่าปาริสุทธิ ความหมดจดแห่งอาชีวะ ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิ.

[ปัจจยสันนิสิตศีล]

ส่วนปัจจยสันนิสิตศีล ที่กล่าวไว้ในลำดับแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนั้นใด พึงทราบอรรถาธิบายในปัจจยนิสิตศีลนั้น ดังต่อไปนี้ : -

[แก้บทจีวร]

คำว่า พิจารณาโดยแยบคาย ความว่า พิจารณา คือรู้เล็งเห็น โดยอุบาย คือโดย (ถูก) ทาง แท้จริง การเล็งเห็น

ซึ่งกล่าวไว้โดยนัยว่า เพื่อบำบัดความหนาว เป็นต้นนั่นเอง บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า พิจารณาโดยแยบคาย ในที่นี้ ในบทเหล่านั้น บทว่า จีวร ได้แก่บรรดาผ้ามีอันตรวาสกเป็นต้น ผืนใดผืนหนึ่ง บทว่า เสพเฉพาะ คือใช้สอย ได้แก่นุ่งหรือห่ม คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำนิยมกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์ จริงอยู่ ประโยชน์ในการใช้จีวรของพระโยคีก็มีเท่านี้เอง นี้คืออะไร คือประโยชน์ว่าเพื่อจะบำบัดหนาวเป็นต้น หายิ่งไปกว่านี้ไม่ คำว่าความหนาว ได้แก่ความหนาวอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งความกำเริบแห่งธาตุภายในก็ดี ด้วยอำนาจความแปรเปลี่ยนแห่งฤดูภายนอกก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่ง บทว่า **ปฏิฆาตาย** แปลว่า เพื่อบำบัด คือเพื่อบรรเทาเสียซึ่งความหนาวนั้น อย่างที่มันจะไม่ยังอาพาธให้เกิดขึ้นในสรีระได้ เพราะว่าเมื่อสรีระถูกความหนาวเบียนเอาแล้ว ภิกษุมีจิตกระสับกระส่าย ย่อมไม่อาจจะตั้งความเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงอนุญาตว่า พึงใช้จีวรเพื่อบำบัดความหนาวได้ นัยนี้พึงทราบในประโยชน์ที่เหลือทั้งปวง เพราะในอธิการนี้ได้กล่าวไว้สิ้นเชิงแล้ว บทว่า ความร้อน คือความร้อนแห่งไฟ บัณฑิตพึงทราบแดนเกิดแห่งความร้อนนั้น ในเพราะไฟป่าเป็นต้น.

ส่วนในประชุมบทว่า **ฑํสมกสวาตาตปสิรีสปสมฺผสฺสานํ** นั้น พึงทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า **ฑํสา** แปลว่าเลือบ บางอาจารย์ว่า แมลงวันหัวเขียวก็มี บทว่า **มกสา** แปลว่ายุงนั่นเอง บทว่า **วาตา** ได้แก่ลมทั้งหลาย อันต่างโดยเป็นลมเจือฝุ่นและลม

ไม่เจือฝุ่นเป็นต้น บทว่า **อาตโป** คือแดด สัตว์ที่เสือกคลานไปทุกชนิด ชื่อว่า **สิรีสป** ได้แก่สัตว์จำพวกตัวยาวมีงูเป็นต้น สัมผัสของสัตว์เหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยอาการกัดเอา ๑ สัมผัสด้วยการถูกต้องเอา ๑ สัมผัส ๒ อย่างนั้น หาเบียดเบียนภิกษุผู้ห่มจีวรนั่งอยู่ได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ในที่เช่นนั้น ภิกษุจึงเสพจีวรเพื่อประ-โยชน์แก่การบำบัดสัมผัสเหล่านั้น การกล่าวคำว่า **ยาวเทว** นี้อีกก็เพื่อแสดงการกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์ที่แน่ แท้จริงการปกปิดอวัยวะที่ยังความละอายให้กำเริบ เป็นประโยชน์ประจำ ประโยชน์นอกนี้ย่อมมีในกาลลางครั้งลางคราว คำว่า **หิริโกปินํ** ในบท **หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ** นั้น หมายเอาที่แคบ ๆ นั้น จริงอยู่ เมื่ออวัยวะใด ๆ อันบุคคลเปิดเข้า ความละอายย่อมกำเริบ คือย่อมเสียไป อวัยวะนั้น ๆ ท่านเรียกว่า หิริโกปินะ เพราะเป็นที่ยังความละอายให้กำเริบ ความแห่งบทนั้นว่า เพื่อปกปิดเสียซึ่งอวัยวะหิริ-โกปินะนั้นแล เพราะเหตุนั้น (ปาฐะจึงควรเป็น) **หิริโกปินปฏิจฺ-ฉาทนตฺถํ** (แต่) ปาฐะว่า **หิริโกปินํ ปฏิจฺฉาทนตฺถํ** ก็มี.

[แก้บทบิณฑบาต]

บทว่า บิณฑบาต ได้แก่อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า บิณฑบาต เพราะอาหารนั้นตกลงในบาตรของภิกษุโดยการภิกขาจาร อีกนัยหนึ่ง ความตกลงแห่งก้อนข้าวทั้งหลาย อธิบายว่าความประชุมกัน ความรวมกันแห่งภิกษาทั้งหลายที่ภิกษุได้แล้วในที่นั้น ๆ ชื่อว่า บิณฑบาต บทว่า **เนว ทวาย** คือ

เพื่อทวะ อธิบายว่า มุ่งจะเล่นเช่นดังทารกทั้งหลายมีคามทารกเป็นต้นหามิได้ บทว่า **น มทาย** คือเพื่อทมะ อธิบายว่า มุ่งมัวเมาในกำลังกาย และมุ่งมัวเมาในความเป็นผู้ชาย[๑] เช่นดังพวกนักมวยเป็นต้นหามิได้ บทว่า **น มณฺฑนาย** คือเพื่อมัณฑนะ อธิบายว่า มุ่งทำภาวะคือการทำอวัยวะใหญ่น้อยให้อิ่มเอิบ เช่นดังหญิงชาววัง และหญิงแพศยาเป็นต้นหามิได้ บทว่า **น วิภูสนาย** คือเพื่อวิภูสนะ อธิบายว่า มุ่งความมีฉวีวรรณสดใส เช่นดังตัวละครและตัวระบำเป็นต้นหามิได้.[๒]

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่าใน ๔ บทนั้น บทว่า **เนว ทวาย** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ บทว่า **น มทาย** นั้น ตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโทสะ สองบทว่า **น มณฺฑนาย น วิภูสนาย** นั้น ตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งราคะ อนึ่ง สองบทว่า **เนว ทวาย น มทาย** นี้ ตรัสเพื่อกันความ

๑. โปริสมท มหาฎีกาแก้ว่า ได้แก่ปุริสมานะ คือถือตัวว่าเป็นลูกผู้ชาย ลางอาจารย์ว่าได้แก่ราคะอันอาศัยความสามารถในการเสพอสัทธรรมนั่นเอง เรียกว่า โปริสมทะ.

๒. ตอนแก้ เนว ทวาย ฯ เป ฯ นี้ ท่านแก้รูปเดียวกันทุกบท คือ ทวาย เป็น ทวตฺถํ, มทาย เป็น มทตฺถํ, มณฺฑนาย เป็นมณฺฑนตฺถํ, วิภูสนาย เป็น วิภูสนตฺถํ. แล้วก็มีไขด้วยประโยค วุตฺตํ โหติ ทุกบท ไขนั้นเห็นได้ว่าไขบททั้ง ๔ โดยเฉพาะ ซึ่งเมื่อแปลบททั้ง ๔ แล้ว ก็จะต้องแปลคำไขต่อทันที คือท่านต้องการขยายความเฉพาะบทที่ประสงค์ แปลบทนั้นแล้วก็แปล วุตฺตํ โหติ เลย เสร็จแล้วจึงมาเรื่องที่เกี่ยวกับบทนั้นทีหลัง.

มหาฎีกาท่านแก้เห็นได้ว่า บทตั้งกับคำไขอยู่ในประโยคเดียวกัน ดังนี้ สหสา กิริยาปิ ทวาติ วุจฺจติ ตโต วิเสสนตฺถํ ทวตฺถํ กีฬานิมิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหตีติ อาห แปลว่า แม้กิริยาลุกลนก็เรียกว่า ทวะ เพื่อจะให้ต่างกัน ท่านจึงกล่าวว่า เพื่อทวะ อธิบายว่า มุ่งจะเล่น ดังนี้.

ในที่นี้แปลตามมหาฎีกา ด้วยเห็นว่าชอบด้วยหลักไวยากรณ์และสัมพันธ์.

เกิดขึ้นแห่งสังโยชน์สำหรับตน สองบทว่า **น มณฺฑนาย น วิภูสนาย** นี้ ตรัสเพื่อกันความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์สำหรับคนอื่นด้วย อนึ่ง การละอโยนิโสปฏิบัติ และกามสุขัลลิกานุโยค ก็เป็นอันตรัสด้วยบททั้ง ๔ นั้นด้วย.

บทว่า **ยาวเทว** มีอธิบายดังกล่าวแล้วนั้นแล บทว่า **อิมสฺส กายสฺส** คือแห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูต ๔ นี้ บทว่า **ฐิติยา** คือเพื่อตั้งอยู่โดยต่อเนื่องกันไป บทว่า **ยาปนาย** คือเพื่อความไม่ขาดสายแห่งความเป็นไป หรือเพื่อตั้งอยู่ตลอดกาลนาน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมเสพบิณฑบาตเพื่อความตั้งอยู่แห่งกาย และเพื่อความเป็นไปได้ เหมือนเจ้าของเรือนชำรุดค้ำเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดเพลาเกวียนฉะนั้น หาใช่เพื่อเล่น เพื่อเมา เพื่อตกแต่งและประเทืองผิวไม่ อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า **ฐิติ** นี้ เป็นชื่อของชีวิตินทรีย์ เพราะเหตุนั้น ด้วยคำว่า **อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย** เพียงเท่านี้ จึงมีคำอธิบายว่า "เพื่อยังชีวิตินทรีย์แห่งกายนี้ให้เป็นไป" ดังนี้ก็ได้.

บทว่า **วิหึสูปรติยา** มีวินิจฉัยว่า ความหิว ชื่อวิหึสา เพราะอรรถว่าทำให้ป่วย แท้จริง ภิกษุนี้เสพบิณฑบาตเพื่อระงับความหิวนั้น เหมือนคนเป็นแผลทายารักษาแผล และคนไข้ ในเมื่อเกิดอาการร้อนและหนาวเป็นต้น ก็กินยาแก้อาการฉะนั้น บทว่า **พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย** คือเพื่ออนุเคราะห์สาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้น และมรรคพรหมจรรย์ด้วย จริงอยู่ ภิกษุนี้ เมื่ออาศัยกำลังกาย (อันเกิดมี)

เพราะการเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติไปเพื่อข้ามภพกันดาร โดยประกอบเนือง ๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่าย่อมเสพ (บิณฑบาต) เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เสมือน (คู่ภริยาสามี) ผู้มีความต้องการข้ามทางกันดาร (จำใจ) บริโภคเนื้อบุตร เสมือนคนผู้ต้องการข้ามแม่น้ำอาศัยแพ และเสมือนคนผู้ต้องการข้ามทะเลอาศัยเรือ ฉะนั้น.

ข้อว่า **อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ** มีอรรถธิบายว่า "ภิกษุคิดว่า 'ด้วยประการนี้ คือด้วยการเสพบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนาคือความหิวแต่เก่าก่อนเสียได้ด้วย จักยังไม่เวทนาใหม่ อันมีการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น เหมือนดังพราหมณ์อาหรหัตถกะ พราหมณ์อลังสาฏกะ พราหมณ์ตัตถวัฏฏกะ พราหมณ์กากมาสกะ พราหมณ์ภุตตวมิตกะ คนใดคนหนึ่งด้วย[๑] ดังนี้ เสพ (บิณฑบาต) ดังคนไข้เสพเภสัช

๑. มหาฎีกาว่า ชื่อพราหมณ์ ๕ คนนี้ ไม่ใช่ชื่อตัว เป็นฉายา พราหมณ์ ๕ ล้วนแต่เป็นคนกินจุเกินประมาณทั้งนั้น

คนหนึ่ง กินมากจนลุกไม่ไหว ต้องให้คนอื่นช่วยฉุดมือจึงลุกขึ้นได้ คำขอร้องให้ช่วยฉุดมือนี้ว่า "อาหร หตฺถํ" เพราะฉะนั้น พราหมณ์ผู้นี้จึงได้ฉายาว่า "อาหรหัตถกะ" (ตาพราหมณ์ "ฉุดมือที")

คนหนึ่ง กินแล้วลุกขึ้นเองได้ แต่ว่าท้องกางเกินขนาด ไม่อาจนุ่งผ้าได้ (เพราะมือโอบท้องตัวไม่หุ้ม) จึงได้ฉายาว่า "อลังสาฏกะ" (ตาพราหมณ์ "อย่าผ้า")

คนหนึ่ง กินแล้วลุกไม่ไหว เลยนอนกลิ้งเกลือกอยู่กับที่กินนั่นเอง จึงได้ฉายาว่า "ตัตถวัฏฏกะ" (ตาพราหมณ์ "กลิ้งอยู่กับที่")

คนหนึ่ง กินจนคุงปาก อ้าปากให้กาจิกอาหารกินจากช่องปากได้ จึงได้ฉายา "กากมาสกะ" (ตาพราหมณ์ "กินเผื่อกา")

คนหนึ่ง กินจนอุบไม่ไหว ต้องคาย คืออ้วกออกมา ในที่นั่งกินนั่นเอง จึงได้ฉายาว่า "ภุตตวมิตกะ" (ตาพราหมณ์ "คายข้าว")

ฉะนั้น" ดังนี้นัยหนึ่ง อีกนัยหนึ่ง พึงทราบอรรถาธิบายในข้อนี้ว่า "เวทนาใดที่ท่านเรียกว่าเวทนาเก่า เพราะอาศัยการบริโภคของอันไม่เป็นสัปปายะและบริโภคเกินประมาณในปัจจุบันเกิดขึ้น ด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย เราเมื่อยังปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้เสื่อมไปด้วยบริโภคอาหารที่เป็นสัปปายะและบริโภคพอประมาณ ชื่อว่าย่อมกำจัดเวทนาเก่านั้นเสียได้ด้วย และเวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะอาศัยก่อกรรม คือการบริโภคที่ไม่ชอบ ซึ่งตนกระทำในบัดนี้ เกิดขึ้นต่อไป เราเมื่อไม่ให้มูลแห่งเวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งการบริโภคชอบ ชื่อว่าจักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้นด้วย" ดังนี้ก็ได้.

ก็แล การถือความบริโภคชอบ การละอัตตกิลมถานุโยค และการไม่ละเลยสุขอันชอบธรรม (๓ ประการนี้) พึงทราบว่า เป็นอันทรงแสดงครบแล้ว ด้วยปาฐะเพียง ๒ ข้อนี้.*

ข้อว่า **ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ** ความว่า ภิกษุคิดว่า 'ด้วยการบริโภคพอประมาณ ความเป็นไป กล่าวคือความดำเนินไปตลอดกาลนาน เพราะความไม่มีอันตรายที่จะเข้ามาตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือจะบั่นทอนอิริยาบถ จักมีแก่เรา อนึ่งว่า จักมีแก่ร่างกายของเราที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้ด้วย' ดังนี้แล้วเสพ (บิณฑบาต) เหมือนคนมีโรคเรื้อรังเสพยาแก้โรคฉะนั้น สองบทว่า **อนวชฺ-**

* คือ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ ข้อ ๑ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ ข้อ ๑ บ้าง ก็รวมเอา วิหึสูปรติยา และ พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย เข้าด้วยกันเป็น ๔ ข้อ.

ชตา จ ผาสุวิหาโร จ ความว่า ภิกษุคิดว่า 'ความหาโทษมิได้จักมีแก่เรา ด้วยเว้นการแสวงหา การรับ และการบริโภคที่มิชอบเสีย และความอยู่ผาสุกจักมีแก่เราด้วยบริโภคพอประมาณ' ดังนี้ นัยหนึ่งว่า "ความหาโทษมิได้ โดยไม่มีโทษต่าง ๆ เช่นความกระสัน ความคร้าน ความอืดอาด ความถูกผู้รู้ติเตียนเป็นต้น เพราะบริโภคของที่ไม่เป็นสัปปายะและบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา และความผาสุกโดยมีร่างกายแข็งแรง เพราะบริโภคอาหารที่เป็นสัปปายะและบริโภคพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา" ดังนี้บ้าง นัยหนึ่งว่า "ความหาโทษมิได้โดยละสุขในการนอน สุขในการเอกเขนก สุขในการหลับเสียได้ จักมีแก่เรา ด้วยเว้นบริโภคอาหารตามที่ต้องการจนเต็มท้อง และความผาสุก โดยอิริยาบถ ๔ ดำเนินไปสมประกอบจักมีแก่เรา ด้วยบริโภคอาหารให้หย่อนไว้สัก ๔ - ๕ คำ" ดังนี้บ้าง แล้วการเสพ (บิณฑบาต) สมดังคำประพันธ์ที่กล่าวไว้ว่า

> **โยคาวจรภิกษุพึงเลิกบริโภค (ก่อนจะอิ่ม)**
> **๔ - ๕ คำ แล้วดื่มน้ำ การบริโภคเพียงเท่านี้**
> **ก็พอแล้วเพื่อความอยู่ผาสุก แห่งภิกษุผู้มีตน**
> **ส่งไปแล้ว (คือไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต)** ดังนี้.

การกำหนดถือเอาประโยชน์ และข้อปฏิบัติสายกลาง พึงทราบว่าเป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยปาฐะเพียง ๓ บทนี้ (มีบทว่า **ย[redacted]ตรา** เป็นอาทิ)

[แก้บทเสนาสนะ]

บทว่า เสนาสนะ หมายเอาทั้งที่นอนและที่นั่ง ก็ภิกษุนอนในที่ใด ๆ จะเป็นวิหารหรือโรงเรือนต่าง ๆ มีเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้น ๆ ชื่อว่าเสนาสนะ ภิกษุย่อมนั่ง คือย่อมนั่งพักอยู่ในที่ใด ๆ (ดังกล่าวแล้ว) ที่นั้น ๆ ชื่อว่าอาสนะ รวมสองคำนั้นเข้าด้วยกันเรียกว่า "เสนาสนะ" สองบทว่า **อุตุปริสฺสยวิโนทนํ ปฏิสลฺลานารามตฺถํ** อธิบายว่า "ฤดูนั่นเอง ชื่อ **อุตุปริสฺสย** (อันตรายคือฤดู) เพราะอรรถว่าเบียดเบียน" ความแห่งสองบทนั้นว่า "เพื่อบรรเทาอุตุปริสสยะด้วย เพื่อสำราญในการเร้นอยู่ด้วย" มีคำขยายความว่า "ฤดูใดไม่เป็นสัปปายะ ทำความอาพาธแห่งสรีระ และความกระสับกระส่ายแห่งจิต เป็นสิ่งพึงบรรเทาเสียได้ด้วยการเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาฤดูนั้น และเพื่อเอกีภาวสุขด้วย"* แท้จริง การบรรเทาอุตุปริสสยะก็ได้ตรัสไว้แล้วด้วยบาลีข้างต้นมีคำว่า **"สีตสฺส ปฏิฆาตาย"** เป็นอาทินั้นโดยแท้ ถึงอย่างนั้น พึงทราบว่า ตรัสคำนี้ไว้ในตอนท้ายนี้อีก (ด้วย) ทรงมุ่งหมาย (ให้ทราบว่า) การบรรเทาอุตุปริสสยะเป็นประโยชน์ประจำ เช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้ในตอนเสพจีวรว่า "การปกปิดอวัยวะที่ยัง

* อุตุปริสฺสย นั้น เราเคยแปลกันว่า "อันตรายเกิดแต่ฤดู" แต่ตามนัยที่ท่านแก้นี้ ดูทีจะต้องแปลว่า "อันตรายคือฤดู"

บท ปฏิสลฺลานารามตฺถํ นั้น แปลกันมัว ๆ มานานแล้ว ท่านแก้เป็น เอกีภาวสุขตฺถํ วิเศษแท้ คือแก้ ปฏิสลฺลาน (เร้นอยู่) เป็น เอกีภาวะ (ผู้อยู่เดียว) ส่วนอารามะ (ยินดี) แก้เป็นสุข สมควรแก่พยัญชนะและอัตถะทุกอย่าง ในที่นี้มีถือเอานัยนั้นแปล ปฏิสลฺลนาราม ว่า "สำราญในการเร้นอยู่" เป็นอันพ้นแก่งไปที.

ความละอายให้กำเริบ เป็นประโยชน์ประจำ ประโยชน์นอกนี้ย่อมมีในกาลลางครั้งลางคราว" ฉะนั้น.

อีกนัยหนึ่ง ฤดูมีประการดังกล่าวแล้วนี้ คงเป็นอุตุ (ส่วนหนึ่ง) ส่วนปริสฺสย (เป็นอีกส่วนหนึ่ง) มี ๒ อย่างคือ **ปากฏปริสฺสย** อันตรายเปิดเผย ๑ **ปฏิจฺฉนฺนปริสฺสย** อันตรายปกปิด ๑ ในอันตราย ๒ อย่างนั้น อันตรายเปิดเผย ได้แก่สัตว์ทั้งหลายมีสีหะและเสือเป็นต้น อันตรายปกปิด ได้แก่กิเลสทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้น อันตรายเหล่านั้นย่อมทำความอาพาธให้ เหตุไม่มีที่คุ้มตัวก็ดี เหตุ (มองไป) เห็นรูปที่เป็นอสัปปายะเข้าเป็นต้นก็ดี ไม่ได้ในเสนาสนะใด[๑] ภิกษุเมื่อรู้อย่างนั้นแล้วพิจารณาเสพเสนาสนะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า "พิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพเสนาสนะ ฯ ล ฯ เพื่อบรรเทาฤดูและอันตราย" ดังนี้.

[แก้บทคิลานปัจจยเภสัชชบริขาร]

ในบทว่า **คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ** นี้ มีวินิจฉัยว่า เภสัชชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องต่อต้านโรค หมายความว่า เป็นเครื่องปราบโรค คำว่าปัจจัยนี้ เป็นชื่อของเภสัชซึ่งเป็นสัปปายะ

๑. ประโยคนี้ปฏิเสธซ้อน ต้องอ่านให้ดี จึงจะจับความได้ ความก็คือว่า ปริสยะทั้งสองอย่างนั้นจะทำอันตรายแก่ภิกษุได้ ก็เมื่อภิกษุไม่มีที่คุ้มตัว คือไม่มีเสนาสนะอยู่ เช่นอยู่กลางแจ้งหรืออยู่โคนไม้ สัตว์ร้ายอาจทำอันตรายได้ และอยู่โล่ง ๆ เช่นนั้นอาจมองเห็นรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเข้า อันตรายปกปิดคือกิเลสก็จะเกิดขึ้น ถ้าได้อยู่เสนาสนะเป็นที่คุ้มตัวแล้ว ก็บรรเทาอันตรายทั้ง ๒ อย่างนั้นได้ ท่านจึงว่า "อันตรายเหล่านั้นย่อมทำความอาพาธให้.... ไม่ได้.....

นัยหลังนี้ อุตุปริสฺสย ให้แปลว่า ฤดูและอันตราย.

อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าเภสัช เหตุว่าเป็นสิ่งที่หมอพึงทำ (ปรุง) เพราะเป็นสิ่งที่หมออำนวยให้ เภสัช คือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัช หมายถึงสิ่งที่หมอทำ เป็นสัปปายะแก่คนไข้ อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้น.

ก็บริวาร (เครื่องแวดล้อม) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าบริขาร ในบาลีว่า "พระนครเป็นสถานอันเขาล้อมดีแล้ว ด้วยนครบริขาร ๗[๑]" เป็นต้น อลังการ (เครื่องประดับ) ก็ตรัสว่าบริขาร ในบาลีว่า "รถมีศีลเป็นบริขาร มีฌานเป็นเพลา มีความเพียรเป็นล้อ[๒]" เป็นต้น สัมภาระ (เครื่องค้ำจุน) ก็ตรัสว่าบริขาร ในบาลีมีว่า "ชีวิตบริขาร เหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรพชิตหามาโดยชอบ" เป็นต้น[๓] ก็ใน บทว่า **คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาร** นี้ ย่อมควรทั้งสัมภาระ ทั้งบริวาร จริงอยู่ คิลานปัจจยเภสัชนั้น ชื่อว่า เป็นเครื่องล้อมกั้นแห่งชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเครื่องรักษา (ชีวิต) ไว้ ไม่ให้ช่องแก่อาพาธอันจะทำให้

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๗. สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ - ด้วยนครบริขาร ๗ - นี้ ลางท่านก็หมาย เอากำแพง ๗ ชั้น แต่ในมหาฎีกาว่า ลางอาจารย์หมายเอาเครื่องล้อมรักษาเมือง ๗ อย่าง และ จำแนกไว้ดังนี้ ตฏฺฏอุปริกฺเขโป มูลดิน ปริขา คูเมือง อุทฺปาโป เชิงเทิน ปาการโร กำแพง เอสิกา เสาระเนียด ปลิฆา ลิ่มสลัก ปาการปตฺถณฺฑิลํ หอรบ ?

"สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ" มีแสดงไว้ในพระบาลีทั้ง ๗ อย่างคือ เอสิกา ปริขา อนุปริยายปโถ พหํ อาวุธํ พหุ พลกาโย โทวาริโก ปาการโร นี้แล นครปริกฺขาร "เครื่องแวดล้อมนคร" จะ แปลตามมหาฎีกาว่า 'เครื่องล้อมรักษานคร" - นครํ ปริวาเรตฺวา รกฺขนเกหิ ก็จะได้ อนึ่ง จะถือ ตามมติอรรถกถาก็ไม่ได้ เพราะท่านแก้ไว้ว่า นคราลงฺกาเรหิ อลงฺกตํ คือ "เครื่องประดับสำหรับ นคร" ในที่นี้ ปริกฺขาร หมายเอา ปริวาร เพราะที่หมายเอา อลงฺการ ก็มีอยู่ต่อไป จึงต้อง แปลเป็น "ปริวาร" ตามที่ประสงค์.

๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๗.

๓. ม. มู. ๑๒/๑๐๙.

เสียชีวิตเกิดขึ้นได้ ชื่อว่า เป็นเครื่องค้ำจุนแห่งชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเครื่องบันดาลชีวิตให้ยั่งยืน เพราะฉะนั้น คิลานปัจจยเภสัชนั้น จึงตรัสเรียกว่า "บริขาร".

ดังนี้ (บทนี้จึงทำวิเคราะห์ได้ว่า) **คิลานปจฺจยเภสชฺชญฺจ ตํ ปริกฺขาโร จาติ คิลนปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาโร** (บริขารคือเภสัชอันเป็นเครื่องปราบโรคแห่งคนไข้) ความแห่งปาฐะนั้นว่า . . . ซึ่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขารนั้น อธิบายว่า "ซึ่งเครื่องค้ำจุนแห่งชีวิตมีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นที่หมออำนวยให้ เป็นที่สบายแห่งคนไข้อย่างใดอย่างหนึ่ง" บทว่า **อุปฺปนานํ** แปลว่าเกิดแล้ว เป็นแล้วก่อขึ้นแล้ว ในบทว่า **เวยฺยาพาธิกานํ** นี้ ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อพยาพาธ ส่วนโรคต่าง ๆ มีโรคเรื้อน ฝี และพุพองเป็นต้น ซึ่งมีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **เวยฺยาพาธิก** เพราะเกิดแต่พยาพาธ บทว่า **เวทนา** ได้แก่ทุกขเวทนา คือเวทนาซึ่งเป็นวิบากแห่งอกุศล ความก็คือ (เพื่อบำบัดเสีย) ซึ่งเวทนาเนื่องด้วยโรคอันเกิดแต่พยาพาธเหล่านั้น บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตาย** หมายความว่าเพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า เพียงที่ทุกข์นั้นเสื่อมหมดไป.

ศีล อันมีการพิจารณาโดยแยบคายก่อนแล้วจึงบริโภคปัจจัยเป็นลักษณะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อปัจจยสันนิสิตศีล โดยสังเขป ด้วยประการฉะนี้ ส่วนอรรถแห่งคำในคำว่า ปัจจยสันนิสิตะ นี้ พึงทราบดังนี้ ก็เครื่องอาศัยมีจีวรเป็นต้น ท่านเรียกว่าปัจจัย เพราะเป็นที่สัตว์ทั้งหลายอาศัย คือใช้บริโภค จึงไปได้ คือจึงดำเนินไปได้

หมายความว่าจึงเป็นไปได้ ศีลนี้อิงอาศัยปัจจัยเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัจจยสันนิสิตะ.

[สาธนะ เหตุให้สำเร็จศีล]

พึงทราบสาธนะ (เหตุให้สำเร็จ) ในศีล ๕ อย่างนี้ ดังนี้ ปาฏิโมกขสังวร ภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา เพราะปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น เป็นสัทธาสาธนะ (มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุที่การบัญญัติสิกขาบทเป็นการล่วงวิสัยของพระสาวก จริงอยู่ การตรัสห้ามเสียซึ่งการทูลขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท เป็นนิทัศนะในข้อนี้ได้อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น ภิกษุสมาทานสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ให้สิ้นเชิงด้วยศรัทธาแล้ว ไม่ทำความอาลัยแม้ในชีวิต จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้อย่างดี สมคำที่ตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลายผู้จะตามรักษาศีล จงเป็นผู้มี
ศีลที่เป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพ (ในศีล)
ทุกเมื่อไป ดุจนกต้อยติวิดรักษาฟอง จามรี
รักษาขนหาง มารดารักษาบุตรที่รักคนเดียว
คนตาเดียงรักษานัยน์ตา (ที่เหลืออยู่) ข้างเดียว
ฉะนั้น"

และตรัสไว้ (ในที่อื่น) อีกว่า "มหาสมุทรมีความยั้งอยู่เป็นธรรมดาไม่ล้นฝั่งฉันใด ดูกรปหาราทะ สาวกทั้งหลายองเราก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติ[redacted]สาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต"[๑] ก็แลในความข้อนี้พึงทราบเรื่องพระเถระทั้ง

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๐๓.

หลาย ที่ถูกโจรมัดไว้ในดง (เป็นนิทัศนะ)

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระ (รูปหนึ่ง) ด้วยเถาหญ้านาง (ทิ้ง) ให้นอนในดงมหาวัตตนี พระเถระนอนอยู่อย่างไรนั่นแหละ เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ได้บรรลุอนาคามิผลแล้วถึงมรณภาพในที่นั้นเอง ไปเกิดในพรหมโลก (อีกเรื่องหนึ่ง) พวกโจรมัดพระเถระอีกรูปหนึ่งด้วยเถาหัวด้วน (ทิ้ง) ให้นอนอยู่ในตัมพปัณณิทวีป พระเถระนั้นเมื่อไฟป่าไหม้ลามมาก็หาเด็ดเถาวัลย์ไม่ เริ่มตั้งวิปัสสนาจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสีสี ปรินิพพานไป พระอภัยเถระผู้เป็นทีฆภาณกะ (กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย) เดินทางไปพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ ได้พบเข้า จึงให้ทำฌาปนกิจสรีระของพระเถระแล้ว ให้ก่อพระเจดีย์ (บรรจุอัฐ) ไว้. เพราะเหตุนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม้อื่น

เมื่อจะยังพระปาฏิโมกข์ให้หมดจด แม้จะพึงสละ
ชีวิต ก็ไม่พึงทำลายสีลสังวรที่พระโลกนาถเจ้า
ทรงบัญญัติไว้.

เหมือนอย่างว่า ปาฏิโมกขสังวร ภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาฉันใด อินทรียืสังวรก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยสติฉันนั้น เพราะว่าอินทรียสังวรศีลนั้น เป็นสติสาธนะ (มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุที่อินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นแล้วด้วยสติ ไม่เป็นช่องที่โทษทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลเข้ามาได้ เพราะเหตุนั้น อินทรียสังวรนั้นอันพระโยคีผู้เมื่ออนุสรณ์ถึง (พระธรรมเทศนา) อาทิตตปริยาย โดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ถูกทิ่มเอาด้วยซี่เหล็กอันเผาไฟจนร้อนโชน

เป็นแสงช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ถือเอาโดยนิมิต ในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย" ดังนี้ เป็นต้นแล้ว เมื่อวิญญาณเป็นไปแล้วทางทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น หักห้ามความถือมีถือเอาโดยนิมิตเป็นต้น อันเป็นทางที่โทษทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลเข้ามาเสียได้ ด้วยสติอันไม่หลงลืม (นั้นแหละ) จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้อย่างดี.

ก็แล เมื่ออินทรียสังวรนั้น ภิกษุไม่ทำให้ถึงพร้อมอย่างนี้แล้ว แม้ศีลปาฏิโมกข์ก็ย่อมไม่ยั่งไม่ยืนอยู่ได้ เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่มิได้ทำรั้วล้อม ก็ไม่ยืนอยู่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำอินทรียสังวรให้ถึงพร้อมนี้ ย่อมจะถูกโจรคือกิเลสทั้งหลายทำร้ายเอาได้ ดุจบ้านที่เปิดประตูไว้ ก็ถูกโจรทำลายเอาได้ฉะนั้น อีกประการหนึ่ง ราคะย่อมรั่วเข้าจิตของเธอได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไว้ไม่ดีฉะนั้น สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า

"ภิกษุพึงรักษาอินทรีย์[๒] ในเพราะรูป เสียง
รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า
ทวารทั้งหลาย ที่เปิดไว้ไม่รักษานั้น ย่อมทำ
ร้ายเอา (ผู้ไม่รักษา) เหมือนโจรทำลาย

๑. สํ. สฬายตน. ๑๘/๑๒๐. ๒. ในวิสุทธิมรรคที่เป็นต้นฉบับแปลนี้ว่า รกฺขนตินฺทฺริยํ ฉบับยุโรปเป็น รกฺข อินฺทฺริยํ แต่ว่ามหาฎีกาท่านแก้ไว้ดังนี้ รูเปสูติ รูปเหตุ รูปนิมิตฺตํ อุปฺปชฺชนกอนตฺถโต รกฺเข อินฺทฺริยนฺติ สมฺพนฺโธ ในที่นี้แปลตามมหาฎีกา.

บ้าน (ที่ปิดประตูไว้) ฉะนั้น.

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันใด

ราคะก็ย่อมรั่วเข้าจิตที่มิได้อบรมได้ ฉันนั้น."[๑]

แต่เมื่ออินทรียสังวรนั้น อันภิกษุทำให้ถึงพร้อมแล้ว แม้ศีลปาฏิโมกข์ก็ย่อมยั่งยืน เหมือนข้าวกล้าที่มีรั้วล้อมไว้ดี ย่อมยืนอยู่ได้ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำอินทรียสังวรให้พร้อมนี้ โจรคือกิเลสทั้งหลายย่อมทำร้ายไม่ได้ เหมือนบ้านที่ประตูปิดดีแล้ว พวกโจรทำลายไม่ได้ฉะนั้น อีกประการหนึ่ง ราคะย่อมรั่วเข้าจิตของเธอไม่ได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุพึงรักษาอินทรีย์ ในเพราะรูป เสียง รส

กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่าทวาร

ทั้งหลายที่ปิดแล้วระวังดีแล้วนั้น หาทำร้าย

(ผู้ระวัง) ไม่ เหมือนพวกโจรทำลายบ้าน

ที่ประตูปิดแล้วไม่ได้ ฉะนั้น.

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด

ราคะย่อมรั่วเข้าจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันนั้น.

ก็เทศนานี้เป็นเทศนาอันอุกฤษฏ์ยิ่ง[๒].

อันจิตนี้เป็นธรรมชาติเปลี่ยนเร็ว เพราะฉะนั้น อินทรียสังวร

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๖.

๒. เพราะว่าแสดงถึงที่สุด คือถึงกิเลสไม่เกิดหมดทีเดียว จึงเรียกว่า เทศนาอย่างอุกฤษฏ์ยิ่ง.

(นั้น) ภิกษุจำต้องบรรเทาราคะที่เกิดขึ้น ด้วยมนสิการอสุภกรรมฐาน แล้วจึงทำให้ถึงพร้อมได้ เหมือนพระวังคีสเถระผู้บวชใหม่ฉะนั้น.

[เรื่องพระวังคีสเถระ]

ได้ยินว่า เมื่อพระเถระบวชแล้วไม่นาน (ตามพระอานนทเถระ) ไปเที่ยวบิณฑบาต ราคะเกิดขึ้นเพราะเห็นหญิงคนหนึ่งเข้า ท่านจึงเรียนพระอานนทเถระว่า

ข้าแต่ท่านผู้โคตมโคตร ข้าพเจ้าถูกกามราคะเผาเอา
จิตของข้าพเจ้ารุ่มร้อน สาธุ ขอพระคุณเจ้า
ได้กรุณาบอกอุบายดับร้อนด้วยเถิด.

พระเถระจึงบอกว่า

จิตของท่านรุ่มร้อน เพราะแส่สำคัญผิดไป ท่าน
จงเว้นสุภนิมิตอันเป็นทางเกิดราคะเสีย จงอบรมจิต
ให้ตั้งมั่นแน่วแน่ด้วยอสุภสัญญา จง (พิจารณา)
เห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นอื่น (ไม่คงที่)
โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็น
สภาพมิใช่ตน ยังราคะใหญ่ให้ดับเสียจงได้
อย่าร้อนอีกต่อไปเลย*

พระ (วังคีส) เถระ ต่อบรรเทาราคะได้แล้ว จึงเที่ยวบิณฑบาต (ต่อไป)

* สํ. ม. ๑๕/๒๗๗.

อนึ่ง อันภิกษุผู้บำเพ็ญอินทรียสังวร พึงเป็นเช่นพระจิตตคุตต-เถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ ชื่อกุรัณฑกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจรกะ.

[เรื่องพระจิตตคุตตเถระ]

ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ มีจิตรกรรมเรื่องอภิเนษกรมณ์แห่งพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ เป็นที่น่าพึงใจ ภิกษุหลายรูปเดินเที่ยวดูเสนาสนะ เห็นจิตรกรรม (นั้น) เข้า ก็กล่าว (ชมกะพระเถระ) ว่า "จิตรกรรม (นั้น) น่ารื่นรมย์ใจ" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโสทั้งหลาย เมื่อเราอยู่ในถ้ำมากว่า ๖๐ ปี เรายังหารู้ไม่ว่าจิตรกรรมมีหรือไม่มีเลย วันนี้ อาศัยท่านทั้งหลายผู้ใช้ตา จึงรู้เดี๋ยวนี้เอง" นัยว่า พระเถระอยู่มานานถึงเท่านี้ ยังไม่เคยเหลือบแหงนดูถ้ำเลย. อนึ่ง ที่ใกล้ประตูถ้ำของท่าน มีไม้กากะทิงอยู่ต้นหนึ่งด้วย แม้ไม้ต้นนั้นพระเถระก็ไม่เคยแหงนดูเบื้องบนเลย ต่อได้เห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินตามฤดูปี จึงรู้ว่ามันมีดอก พระราชาได้ทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระมีพระประสงค์จะนมัสการ ทรงส่ง (ราชบุรุษไปนิมนต์) ถึง ๓ ครั้ง เมื่อพระเถระไม่มา จึงตรัสสั่งให้รัดถันของพวกหญิงลูกอ่อนในหมู่บ้านนั้นแล้วให้ประทับตราพระราชลัญจกร (ที่รัดผ้าถัน) มีพระราชโองการไว้ว่า "พวกทารกอย่าได้ (ดื่ม) น้ำนม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา" พระเถระจึงยอมไปสู่มหาคาม เพราะความเอ็นดูพวกทารก พระราชาทรงสดับ (ข่าวนั้น) แล้ว ตรัสสั่ง (ราชบุรุษ) ว่า แน่ะพนาย ท่านทั้งหลายจงไปนิมนต์พระเถระเข้ามา เราจักรับศีล"

แล้วโปรดให้นำเข้าไปถึงพระราชวังชั้นใน ทรงนมัสการพระเถระ ทรงอังคาสแล้วตรัสว่า "ท่านผู้เจริญ วันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้ข้าพเจ้าจึงจักรับศีล" ดังนี้ ทรงถือบาตรของพระเถระเสด็จตามส่งหน่อยหนึ่งพร้อมด้วยพระเทวี ทรงนมัสการแล้วก็เสด็จกลับ พระราชาหรือพระเทวีจะนมัสการก็ตาม พระเถระก็กล่าวถวายพระพร (อยู่คำเดียว) ว่า "สุขี โหตุ มหาราชา ขอพระมหาราชเจ้าจงทรงมีความสุข" ๗ วันล่วงไปด้วยอาการอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายเรียนถามท่านว่า "ท่านผู้เจริญ ไฉนเมื่อพระราชาทรงนมัสการก็ดี พระเทวีทรงนมัส-การก็ดี ท่านจึงกล่าวถวายพระพร (เหมือนกัน) อย่างนี้ว่า **"สุขี โหตุ มหาราชา"** พระเถระตอบว่า "อาวุโสทั้งหลาย เราไม่ได้ทำความกำหนดว่าพระราชาหรือพระเทวีดอก" ครั้นล่วง ๗ วัน พระราชาทรงโปรดปล่อย ด้วยทรงเห็นว่า การอยู่ในที่นี้ของพระเถระเป็นการลำบาก ดังนี้ จึงได้ (กลับ) ไปถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ แล้วขึ้นสู่ที่จงกรมในตอนกลางคืน เทวดาผู้สิงอยู่ในต้นกากะทิง ช่วยยืนถือประทีปมีด้าม (ส่องให้) ครั้งนั้น กรรมฐานของท่าน ได้ปรากฏบริสุทธิ์อย่างยิ่ง พระเถระชุ่มชื่นใจอยู่ว่า "อย่างไรหนอ วันนี้กรรมฐานของเราจึงกระจ่างยิ่งนัก" บันดาลให้ภูเขา (ลูกนั้นเกิดเสียง) เลื่อนลั่นไปทั้งลูก ได้บรรลุพระอรหัตในระหว่างมัชฌิมยาม เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่นผู้ใคร่ประโยชน์

ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาล่อกแล่ก เหมือนลิงในป่า
เหมือนเนื้อตื่นในดง และเหมือนเด็กอ่อน

สะดุ้งกลัว พึงทอดจักษุ แลดูชั่วแอก อย่า
พึงไปสู่อำนาจขิงจิตที่หลุกหลิกเหมือนลิงป่า.

[พระมหามิตตเถระ]

ฝ่ายหนึ่ง โรคฝีมีพิษเกิดขึ้นแก่โยมหญิงของพระมหามิตตเถระ แม้ธิดาของนางก็บวชในสำนักภิกษุณี นางจึงกล่าวกะภิกษุณีธิดานั้นว่า "ไปเถิด แม่คุณ เธอจงไปสู่สำนักพี่ชาย บอกความที่โยมไม่สบาย แล้วนำยามาเถิด" ภิกษุณีนั้นไปบอกแล้ว พระเถระกล่าวว่า "ฉันไม่รู้จะเก็บยาต่าง ๆ มียารากไม้เป็นต้นมาต้มเป็นยาให้ดอก แต่จักบอกยาแก่เธอ (ดังนี้ **อหํ ยโต ปพฺพชิ ฯ เป ฯ มาตุยา เม ผาสุ โหตุ**) 'เรา จำเดิมแก่กาลที่บวชแล้ว ไม่เคยมีจิตสหรคตด้วยโลภแล้วทำลายอินทรีย์ทั้งหลาย แลดูรูปที่เป็นวิสภาคเลย ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความผาสุกจงมีแก่โยมหญิงของเราเถิด' เธอ (กลับ) ไปเถิด จงว่าคำ (**อหํ ยโต ฯ เป ฯ**) ที่เรากล่าวแล้วนี้ลูบสรีระของอุบาสิกาเถิด" ภิกษุณีนั้น (กลับ) ไปแจ้งเนื้อความนั้นแล้ว ได้กระทำตามสั่ง ทันใดนั้นเอง ฝีของอุบาสิกาก็ฝ่อหายไป เหมือนฟองน้ำแตกหายไปฉะนั้น นางลุกขึ้นแล้วเปล่งวาจาแสดงความชื่นบานออกมาว่า "ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ไซร้ ไฉนพระองค์จะไม่พึงทรงลูบศีรษะของภิกษุผู้เช่นดังบุตรของเรา ด้วยพระหัตถ์อันมีลายวิจิตรเล่า" ดังนี้. เหตุนั้น

แม้บุคคลอื่น ผู้มีความสำคัญว่า (ตน)
เป็นลูกสกุล ได้บวชในพระศาสนาแล้ว

พึงตั้งอยู่ในอินทรียสังวรอันประเสริฐ ดัง

พระมิตตเถระ เทอญ.

เหมือนอย่างว่า อินทรียสังวรอันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยสติฉันใด อาชีวปาริสุทธิก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียรฉันนั้น เพราะอาชีวปาริ-สุทธินั้น เป็นวิริยสาธนะ (มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุว่าความเพียรที่ปรารภแล้วโดยชอบ เป็นเหตุให้มีการละมิจฉาอาชีวะ เหตุนั้นอาชีวปาริสุทธินี้ ภิกษุผู้ละอเนสนาการแสวงหาไม่สมควรเสียแล้ว เสพแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ เว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ อันเป็นเหมือนอสรพิษเสีย พึงทำให้ถึงพร้อมได้ ด้วยการแสวงหาโดยชอบ มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ด้วยความเพียร.

ในปัจจัย ๒ อย่าง (คือปาริสุทธุปปาทปัจจัย และอปริสุทธุป-ปาทปัจจัย) นั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดแต่สงฆ์หรือแต่คณะก็ดี แต่สำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลายของเธอมีการแสดงธรรมเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่าเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์อย่างยิ่งทีเดียว สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และเกิดแต่สำนักของคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของเธอ โดยอนุโลมแก่ธุดงคนิยม ชื่อว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ อนึ่ง การสมาทานธุดงค์ของเธอผู้เมื่อยาสมอ (ดองน้ำมูตร) เน่า และมธุรเภสัช ๔ เกิดขึ้น (ได้มา) เพื่อใช้ระงับพยาธิอย่างหนึ่ง คิดว่า "เพื่อนพรหมจารีอื่น ๆ จะต้องฉันจตุมธุร-

เภสัช (เป็นแน่)" ดังนี้แล้ว (ตัวเอง) ฉันแต่ชิ้นสมอเท่านั้น (เช่นนี้) เป็นการชอบแท้ อันภิกษุเช่นนี้ท่านเรียกว่า **อริยวํสิกภิกฺขุ** (ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์)* ชั้นอุดม.

ก็แลปัจจัยทั้งหลาย มีจีวรเป็นต้นนั้นใด บรรดาปัจจัยเหล่านั้น ในจีวรและบิณฑบาต นิมิต (พูดใบ้) โอภาส (พูดเคาะ) ปริกถา (พูดหว่านล้อม) วิญญัติ (ขอตรง ๆ) ย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทุกรูป ผู้จะทำอาชีวะให้หมดจด แต่ในเสนาสนะ นิมิต โอภาส และปริกถา ก็ควร สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์.

ในอาการเหล่านั้น การที่เมื่อภิกษุกระทำกิจมีบริกรรมพื้นที่ เป็นต้น เพื่อ (ปลูก) เสนาสนะอยู่ ครั้นคฤหัสถ์ทั้งหลายถามว่า "ท่าน ผู้เจริญ ท่านทำอะไร ใครให้ทำ" แล้วกล่าวตอบว่า "ไม่มีใคร ๆ ให้ทำดอก" ดังนี้ ก็หรือว่านิมิตตกรรม (การทำใบ้) รูปนั้น อย่าง อื่นอีก ชื่อว่านิมิต (ใบ้) การที่เมื่อภิกษุถามว่า "อุบาสกอุบาสิกา ทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอยู่เรือนอะไร" ครั้นเขาตอบว่า "(อยู่) ปราสาท เจ้าข้า" แล้วพูดว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็แต่ ปราสาทย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้ ก็หรือโอภาสกรรม (การพูดแคะ) รูปนั้น อย่างอื่นอีก ชื่อว่า โอภาส (เคาะ) การที่ ภิกษุพูดว่า "เสนาสนะของภิกษุคับแคบ" ดังนี้ ก็หรือว่าการ

* ที่แปลว่าอริยวํสิกเช่นนี้ แปลโดยนัยแห่งพระบาลีในอริยวํสิกสูตร จตุกังคุตตรว่า....อคฺคญฺเญ อริยวํเส ฐิโต แต่ในมหาฎีกาแก้ของท่านไว้ว่า อริยวํโส เอตสฺส อตฺถิ อริยวํเส วา นิยุตฺโตติ อริยวํสิโก (ผู้มีอริยวงศ์ หรือผู้ประกอบในอริยวงศ์).

พูดอ้อมไปรูปนั้นอย่างอื่นอีก ชื่อว่า ปริกถา (พูดหว่านล้อม).

ในเภสัช อาการทั้งหมดย่อมควร แต่เภสัชที่เกิดขึ้น (ด้วยอาการมีนิมิตเป็นต้น) อย่างนั้น ภิกษุจะฉันเมื่อโรคหายแล้ว ไม่ควรในเรื่องเภสัช (ที่เกิดขึ้นอย่างนั้น) นั้น พระวินัยธรทั้งหลายกล่าวว่า "ช่อง (ที่จะฉันยาได้) พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดประทานไว้ให้แล้ว เพราะเหตุนั้น จึงควร" ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวอย่างนี้ว่า "ไม่เป็นอาบัติก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นมันก็ทำอาชีวะให้กำเริบ เหตุนั้นจึงไม่ควร" ภิกษุใดไม่ทำนิมิต โอภาส ปริกถา และวิญญัติ แม้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้นนั่นแล แม้เมื่อความจะสิ้นชีวิตปรากฏเฉพาะหน้า ก็ยังเสพเฉพาะปัจจัยที่เกิดขึ้นเว้นจากกรรมที่เป็นเหตุทำอาชีวะให้กำเริบ มีโอภาสเป็นต้น ภิกษุนี้ท่านเรียกว่า "ผู้มีความประพฤติเป็นบรมสัลเลขะ" เหมือนพระเถระสารีบุตรฉะนั้น.

[พระสารีบุตรอาพาธ]

ได้ยินว่า ในสมัยหนึ่งท่านองค์นั้นจะเพิ่มพูนปวิเวก จึง (ไป) อยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่งกับพระมหาโมคคัลลานเถระ อยู่มาวันหนึ่งอาพาธเพราะลมในท้องเกิดขึ้น ยังทุกข์หนักให้เกิดแก่ท่าน พระมหาโมคคัลลานเถระไปสู่ที่อุปัฏฐากท่านในตอนเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ ถาม (ทราบ) ความเป็นไปนั้นแล้ว ถามว่า "อาวุโส ในกาลก่อนความผาสุกได้มีแก่ท่านด้วยสิ่งอะไร ?" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโส

ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ โยมหญิงของข้าพเจ้า ได้ให้ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำนมสดล้วน ๆ ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ความผาสุกได้มีแก่ข้าพเจ้าด้วยปายาสนั้น" ฝ่ายท่าน (พระมหาโมคคัลลานะ" นั้นจึงกล่าวว่า "อาวุโส เอาเถิด หากบุญของข้าพเจ้าหรือของท่านมีอยู่ถ้ากระไร พรุ่งนี้เราคงจักได้" กล่าวถึงเทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ทางท้ายที่จงกรม ได้ยินคำพูดนี้ของท่านทั้งสอง จึงคิดว่า "เราจะต้องช่วยให้ข้าวปายาสเกิดแก่พระคุณเจ้าในวันพรุ่งนี้ (ให้จงได้)" จึงไปสู่ตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระในทันใดนั้น เข้าสิงกายบุตรคนใหญ่แสร้งบันดาลอาการเจ็บให้เกิดขึ้น ครั้นแล้ว เทวดานั้นจึงออกปากกะพวกญาติที่มาประชุมกันหมายจะเยียวยาคนเจ็บนั้นว่า "ถ้าสูเจ้าจัดทำข้าวปายาสชื่ออย่างนี้ถวายพระเถระในวันพรุ่งนี้ได้ ข้าจึงจะปล่อย" ญาติเหล่านั้นกล่าวว่า "ถึงท่านไม่บอก พวกข้าพเจ้าก็ถวายภิกษาแก่พระเถระทั้งหลายเป็นประจำอยู่แล้ว" ดังนี้ ในวันรุ่งขึ้นได้ช่วยกันจัดทำข้าวปายาสอย่างนั้นเตรียมไว้ พระมหาโมคคัลลานเถระมา (ที่พระสารีบุตร) แต่เช้า กล่าวว่า "อาวุโส ท่านจงอยู่ที่นี่จนกว่าข้าพเจ้าไปบิณฑบาตกลับมา" แล้วเข้าไปสู่บ้าน คนเหล่านั้นออกไปต้อนรับท่าน รับบาตรของพระเถระมาบรรจุข้าวปายาสชนิดดังกล่าวจนเต็มถวาย พระเถระแสดงอาการจะ (กลับ) ไป คนเหล่านั้นจึงกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ นิมนต์ฉันเถิด ข้าพเจ้าทั้งหลายจักถวายท่านอีก (บาตรหนึ่ง)" ยังพระเถระให้ฉันเสร็จแล้ว ได้ถวาย (ข้าวปายาส) เต็มบาตรอีก (บาตรหนึ่ง) พระเถระมาถึงแล้วน้อมเข้าไปถวาย

กล่าวว่า "อาวุโสสารีบุตร นิมนต์ท่านฉันเถิด" ฝ่ายพระเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้ว คิด (แคลงใจ) ไปว่า "ข้าวปายาสน่าพึงใจยิ่ง (นี้) เกิดขึ้นอย่างไรหนอ" ก็ได้เห็นมูลที่เกิดขึ้นแห่งข้าวปายาสนั้น* จึงกล่าวว่า "นำไปเสีย อาวุโสโมคคัลลานะ บิณฑบาต (นี้) ไม่ควรบริโภค" ฝ่ายท่าน (พระมหาโมคคัลลานะ) นั้น ไม่ให้แม้แต่จิต (คิดโทมนัส) เกิดขึ้นว่า "เขาไม่ฉันบิณฑบาตซึ่งคนเช่นเรานำมาให้เชียวนะ" โดยคำ (สั่งของพระสารีบุตร) คำเดียวเท่านั้น ก็จับขอบปากบาตร (นำออกไป) คว่ำเสียในส่วนที่สุดข้างหนึ่ง พร้อมกับที่ข้าวปายาส (ลงไป) กองที่พื้นดิน อาพาธของพระเถระก็หาย จำเดิมแต่นั้นมาตลอด ๔๕ ปี อาพาธเช่นนั้นไม่เกิดขึ้นอีกเลย ลำดับนั้นพระสารีบุตร จึงกล่าวกะพระมหาโมคคัลลานะว่า "อาวุโส ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ เป็นของไม่ควรจะบริโภค แม้เมื่อ (หิวจน) ไส้ออกมาเที่ยว (หาของกิน) อยู่ตามพื้นดิน (ก็ตามที) และได้เปล่งอุทานนี้ว่า

* มูลที่เกิดข้าวปายาสนั้น หมายถึงการเปล่งวาจาของท่านเอง บอกพระมหาโมคคัลลานะว่า เมื่อครั้งเป็นคฤหัสถ์ เวลาท่านอาพาธอย่างนี้ โยมหญิงเคยหุงข้าวปายาส ด้วยน้ำนมไม่ปนน้ำ ปรุงด้วยเนยใสน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ให้รับประทานจึงหาย ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวกะพระมหาโมคคัลลานะ เมื่อหายเจ็บแล้วว่า ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ เป็นของไม่ควรจะบริโภค

มหาฎีกาไขความต่อไปว่า ความจริง เมื่อท่านเล่าความที่เคยเป็นมาให้พระมหาโมคคัลลานะทราบนั้นจะได้เกิดจิตคิดมุ่งให้เป็นนิมิตโอภาสอันใดก็หามิได้ แต่ว่าที่ท่านปฏิเสธข้าวปายาสเสียนั้น ด้วยเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ คือเห็นว่า คนปุถุชนลางพวกที่ไม่รู้อัชฌาสัยของท่านอาจสำคัญผิดไปเช่นนั้นได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพื่อนพรหมจารีในกาลภายหน้า อาจถือ
เป็นเยี่ยงอย่างว่าท่านเคยประพฤติอย่างนั้น ก็จะประพฤติตามบ้าง.

"ถ้าเราพึงเป็นผู้บริโภคข้าวมธุปายาส ที่
เกิดขึ้นเพราะเผยวาจาเป็นวจีวิญญัติไซร้
อาชีวะของเราก็จะพึงถูกติเตียน แม้ ว่า
ขนดไส้ของเรา จะพึงออกไปเที่ยวอยู่ข้าง
นอก เราก็ไม่พึงทำลายอาชีวะเป็นเด็ดขาด
แม้ต้องสละชีวิต (ก็ตาม) เราคุมจิตของ
ตนได้ เราเว้นการแสวงหาไม่ควร ไม่ทำ
อเนสนาที่พระพุทธเจ้าทรงเกลียดเลย"* ดังนี้.

* ในคาถานี้มีเรื่องที่น่าจะพูดกันอยู่หลายข้อดังนี้

ก. ในบท สาชีโว มหาฎีกาท่านตัดเป็น ส - อาชีโว และแก้ว่า ส ได้แก่ อสฺส (พึงเป็น) ลบ อ เสีย เช่นในคำว่า เอวํส เต เป็นต้น

ข. คำว่า ไส้ ในประโยคเราใช้ อนฺต ในคาถาใช้ อนฺตคุณ ถ้าจะแปลไปตามที่ซึมซาบว่า "ไส้ใหญ่" ที แล้วก็ "ไส้น้อย" ที ก็ดูเป็นพูดไม่คิดเสียเลย คนเดียวพูดความอย่างเดียวจะพูดอย่างนั้นกระไรได้ มหาฎีกาท่านคงเห็นอย่างนี้ จึงแก้ อนฺตคุณํ เป็น อนฺตโภโค (ขนดไส้) ซึ่งก็บ่งความว่าทั้ง ๒ ศัพท์มีความหมายว่า "ไส้" ก็แล้วกัน อย่าไปแยกเป็นไส้ใหญ่ไส้น้อยเลย

ค. คำว่า "ไส้ อก" นั่นเป็นสำนวนอย่างหนึ่ง มหาฎีกาแก้รัว ๆ อย่างไรอยู่ดูจะเป็นว่า คนที่กินของไม่ควรเข้าไปนั่นแหละ เขาเรียกว่าคนไส้ออก (มาเที่ยวหากินของอันไม่ควร) ข้างนอก (?) ทางความเข้าใจว่าน่าจะหมายถึง "หิวเหลือเกิน" ครั้งใดครั้งหนึ่งคนจะเข้าใจว่าความอิ่ม ความหิว เป็นเรื่องขอองไส้ ถ้าหิวจัด ๆ คนไม่กินอะไรเข้าไป ไส้มันจะออกมาหากินของมันเอง เพราะมันทนความหิวไม่ไหว เพราะฉะนั้น ถ้าพูดเป็นสำนวนสั้น ๆ ก็ว่า "หิวจนไส้ออก" ชอบกล ที่มาคล้ายคลึงกับสำนวนไทยที่ว่า "หิวไส้แทบขาด" อดจนไส้กิ่ว - ไส้แห้ง" ต่างกันตรงที่ว่าไส้ไทยยอมหิวอยู่แต่ในท้อง แม้กระทั่งแห้งกิ่วแทบขาดก็ตาม ส่วนไส้ชาวชมพูทวีปไม่ยอมอดอยู่ในท้อง ถ้าหิวเต็มที่ เป็นออกมาหากินข้างนอก !

ฆ. อาราเธมิ มหาฎีกาท่านแก้เป็น วเส วตฺเตมิ จึงถือเอานัยแปลว่า คุม.

คุมพวิหาร ก็ควรเล่าไว้ในที่นี้*

นักพรตผู้บวชด้วยศรัทธา มีปัญญาพิจารณา
เห็นผลโดยประจักษ์ ไม่ให้แม้แต่ความคิด
ในการแสวงหาไม่ควรด้วยประการทั้งปวง
เกิดขึ้น พึงทำอาชีวะให้หมดจดได้

ด้วยประการฉะนี้แล.

เหมือนอย่างว่า อาชีวปาริสุทธิ อันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียร ฉันใด ปัจจัยสันนิสิตศีลก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฉันนั้น เพราะปัจจัยสันนิสิตศีลนั้น เป็นปัญญาสาธนะ (มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุว่าบุคคลผู้มีปัญญาเป็นผู้สามารถเห็นโทษและอานิสงส์ในการบริโภคปัจจัยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ปัจจยสันนิสิตศีลนั้น ภิกษุผู้ละความกำหนัดในปัจจัยแล้ว พิจารณาด้วยปัญญาโดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว จึงบริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยธรรมโดยสมควร (นั่นแหละ) พึงทำให้ถึงพร้อมได้.

ในปัจจยสันนิสิตศีลนั้น การพิจารณามี ๒ คือ พิจารณาในเวลาได้ปัจจัยทั้งหลาย ๑ พิจารณาในเวลาบริโภคปัจจัยทั้งหลาย ๑ ที่จริง

* มหาฎีกาได้เรื่องมาเล่าไว้ว่า คราวหนึ่งเกิดทุพภิกขภัย พระเถระองค์นี้เดินทางไปอดอาหาร ประกอบกับเมื่อยล้าในการเดินทาง เลยหมดแรง ลงนอนใต้ต้นมะม่วง ซึ่งกำลังมีผล ผลมะม่วสุกหล่นอยู่เกลื่อน (ก็ไม่หยิบฉัน) มีอุบาสกผู้เฒ่าคนหนึ่งมาพบเข้าทำอัมพบาน (น้ำมะม่วงคั้น) ถวายให้ดื่ม แล้วยกขึ้นหลังไปส่งถึงที่อยู่ ระหว่างทางเถระสอนต้นตัวว่า 'ท่านผู้เฒ่านี้ ไม่ใช่พ่อไม่ใช่แม่ของเจ้า ไม่ใช่ญาติไม่ใช่เผ่าพันธุ์ ของเจ้าทั้งนั้น ท่านทำกิจถึงเช่นนี้ให้เจ้าก็เพราะเหตุที่เจ้าเป็นผู้มีศีลเท่านั้นดอก' แล้วเจริญวิปัสสนาจนได้พระอรหัตผลตามทาง ทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสกกผู้เฒ่านั่นเอง.

การบริโภคของภิกษุผู้บริโภคปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น ที่พิจารณาโดยเป็นธาตุ หรือโดยเป็นปฏิกูล แม้ในเวลาได้มาแล้วเก็บไว้ ต่อจากเวลาได้นั้นไป ก็หาโทษมิได้เลย แม้ในเวลาบริโภค[๑]

(ต่อไป) นี้เป็นวินิจฉัยที่ทำความตกลง (ไม่มีสงสัย) ในการพิจารณาเวลาบริโภคปัจจัยนั้น

ก็การบริโภค มี ๔ คือ

ไถยบริโภค (บริโภคอย่างขโมย)

อิณบริโภค (บริโภคอย่างเป็นหนี้)

ทายัชชบนิโภค (บริโภคอย่างเป็นผู้รับมรดก)

สามีบริโภค (บริโภคอย่างเป็นเจ้าของ)

ในบริโภค ๔ อย่างนั้น การบริโภคของภิกษุทุศีล ผู้นั่งบริโภคอยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่าไถยบริโภค การบริโภคปัจจัยอันตนมิได้พิจาณา ของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่าอิณบริโภค[๒] เพราะเหตุนั้น

๑. ในมหาฎีกาแสดงอุปมาว่า อธิฏฺฐหิตฺวา ฐปิตปตฺตจีวรานํ วิย (เหมือนการบริโภคบาตรและจีวรที่อธิษฐานแล้วเก็บไว้ฉะนั้น).

๒. มหาฎีกาขยายความ ไถยบริโภค และ อิณบริโภค ไว้ว่า อันปัจจัยทั้งหลายนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ เพื่อภิกษุผู้ศีลในศาสนาของพระองค์หาใช่ทรงอนุญาตเพื่อคนทุศีลไม่ ฝ่ายทายกเล่า เขาบริจาคปัจจัย ก็เพื่อท่านผู้มีศีลเหมือนกัน หาใช่บริจาคเพื่อคนทุศีลด้วยไม่ ทั้งนี้ เพราะเขาหวังให้การกุศลของเขามีผลมาก ก็เพราะพีะศาสดามิได้ทรงอนุญาต ทายกก็มิได้บริจาคให้ ดังนี้ การบริโภคของภิกษุทุศีล จึงเป็นบริโภคโดยกิริยาแห่งขโมย คือบริโภคของที่เขาไม่ให้ เรียกว่า ไถยบรโภค

ส่วนภิกษุมีศีล แต่บริโภคปัจจัยมิได้พิจารณานั้น ทำให้ทักขิณาขาดความถึงพร้อมไป ไม่เป็นอุภโตวิสุทธิ เพราะไม่วิสุทธิฝ่ายปฏิคาหก กรบริโภคของเธอจึงเป็นเหมือนหนี้เขาบริโภค หมายความว่า เป็นหนี้ทักขิณาวิสุทธินั่นเอง เรียกว่า อิณบริโภค.

จีวร ภิกษุพึงพิจารณาทุกคราวที่บริโภค บิณฑบาต พึงพิจารณาทุกคำกลืน เมื่อไม่อาจอย่างนั้น พึงพิจารณาในกาลก่อนฉัน ภายหลังฉัน ในยามต้น ยามกลาง ยามสุดท้าย (เวลาใดเวลาหนึ่ง) ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่พิจารณาเสียเลยจนอรุณขึ้น เธอย่อมตั้งอยู่ในฐานอิณบริโภค แม้เสนาสนะเล่าก็พึงพิจารณาทุกคราวที่ใช้สอย ความมีสติกำกับ ทั้งในขณะรับ ทั้งในขณะบริโภคเภสัช ย่อมควร แม้เช่นนั้น เมื่อภิกษุทำสติในเวลารับแล้ว ไม่ได้ทำในเวลาบริโภคเท่านั้นเป็นอาบัติ แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็นอาบัติไม่

ก็สุทธิมี ๔ อย่าง คือ

เทสนาสุทธิ (หมดจดด้วยการแสดง)

สังวรสุทธิ (หมดจดด้วยสังวร)

ปริเยฏฐิสุทธิ (หมดจดด้วยการแสวงหา)

ปัจจเวกขณสุทธิ (หมดจดด้วยการพิจารณา)

ในสุทธิ ๔ อย่างนั้น ปาฏิโมกขสังวรศีล ชื่อเทสนาสุทธิ เหตุ'ว่าปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่าเทสนาสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการแสดง อินทรียสังวรศีล ชื่อว่าสังวรสุทธิ เหตุว่าอินทรีย-สังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่าสังวรสุทธิ เพราะหมดจดด้วยสังวร โดยตั้งใจว่า "เราจักไม่ทำอย่างนี้อีก" อาชีวปาริสุทธิศีล ชื่อว่าปริเยฏฐิ-สุทธิ เหตุว่าอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ท่านเรียกว่าปริเยฏฐิสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการแสวงหา แห่งภิกษุผู้ละอเนสนา ยังปัจจัยให้เกิดขึ้น

โดยธรรมโดยชอบอยู่ ปัจจยบริโภคสันนิสิตศีล ชื่อปัจจเวกขณสุทธิ เหตุว่าปัจจยบริโภคสันนิสิตศีลนั้น ท่านเรียกว่าปัจจเวกขณสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการพิจารณามีประการดังกล่าวแล้ว เหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็นอาบัติไม่ " ดังนี้.

การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่าทายัชชบริโภค เพราะว่าพระเสขะ ๗ จำพวกนั้น นับว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหตุนั้นท่านจึงเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นสมบัติของพระบิดาบริโภคปัจจัยเหล่านั้น ถามว่า "ก็ท่านเหล่านั้นบริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือ หรือว่าบริโภคปัจจัยของพวกคฤหัสถ์ ? " แก้ว่า "ปัจจัยทั้งหลายแม้เป็นของคฤหัสถ์ถวาย แต่ก็นับเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ เพราะเป็นของที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต เหตุนั้นพระเสขะทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านบริโภคปัจจัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ ธรรมทายาทสูตรเป็นเครื่องสาธกในความข้อนี้ การบริโภคของพระขีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่าสามีบริโภค เหตุว่าพระ-ขีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นเจ้าของบริโภค เพราะล่วงความเป็นทาสแห่งตัณหาเสียแล้ว.

ในบริโภคเหล่านี้ สามีบริโภค ๑ ทายัชชบริโภค ๑ ย่อมควรแก่บรรพชิตทุกจำพวก ส่วนอิณบริโภค ย่อมไม่ควร (แก่บรรพชิตทั้งปวง) ในไถยบริโภค ไม่มีคำจะพูดถึงเสียเลย ก็การบริโภคปัจจัยที่ตนพิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนั้นอันใด การบริโภคอันนั้น ชื่อว่า

เป็นการบริโภคโดยความไม่มีหนี้ เพราะความเป็นข้าศึกต่ออิณบริโภค ก็ได้ หรือจะสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภคก็ได้เหมือนกัน เพราะแม้คนผู้มีศีลก็เรียกว่าเสขะได้ เหตุประกอบพร้อมด้วยสิกขา (คือศีล) นี้ ก็แลในบริโภคเหล่านี้ เพราะเหตุที่สามีบริโภคเป็นเลิศ เหตุนั้น ปัจจยสันนิสิตศีล ภิกษุเมื่อปรารถนาสามีบริโภคนั้น พิจารณาด้วยปัจจเวกขณะมีประการดังกล่าวแล้วบริโภคอยู่ (นั้นแล) พึงทำให้ถึงพร้อมได้.

อันภิกษุผู้ทำอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นกิจจการี จริงอยู่ แม้คำนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า

"สาวกผู้มีปัญญาดี[๑] ได้ฟังธรรมอันพระสุคตเจ้า
ทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนแล้วจึงเสพ
ก้อนข้าว ที่อยู่ และที่นอน ที่นั่ง น้ำสำหรับซัก
ฟอกธุลีในผ้าสังฆาฏิ[๒] เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุ
จึงเป็นผู้ไม่ติดอยู่ในสิ่งเหล่านี้ คือในก้อนข้าว
ในที่นอน ที่นั่ง และในน้ำสำหรับซักฟองธุลีในผ้า

๑. วรปญฺญสาวโก มหาฎีกาแนะให้แปลว่า สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีปัญญาอันประเสริฐ เห็นไม่จำเป็นจะแปลเช่นนั้น.

๒. อาปญฺจ สงฺฆาฏิรชูปวาหนํ ในมหาฎีกาแก้ไว้ว่า อาปนฺติ อุทกํ สงฺฆาฏิรชูปวาหนนฺติ ปํสุมลาทิโน สงฺฆาฏิคตรชสฺส โธวนํ น่าคิดว่า น้ำสำหรับสุผ้า นับเข้าในปัจจัยข้อไหน จึงจะต้องพิจารณาก่อนเสพ และไฉนจึงไม่ให้พิจารณาตัวผ้า กลับให้พิจารณาเครื่องสุเครื่องซักเล่า มหาฎีกาจารย์ก็คงรู้สึกอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวในตอนแก้บท สงฺขาย ว่า ก็คือพิจารณาปัจจัย ๔ นั่นเอง บท ปิณฺฑํ ได้แก่บิณฑบาต วิหารํ กับ สยนาสนํ ได้แก่เสนาสนะ อาปํ ได้แก่คิลานปัจจัย สงฺฆาฏิ ก็หมายถึงจีวรนั่นเอง.

สังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัวฉะนั้น[๑]
เธอได้อาหาร โดยการอนุเคราะห์แด่ชนอื่นตามกาล
แล้ว พึงตั้ง (สติ) มั่นเนืองนิตย์ รู้ประมาณ
ในของเคี้ยว ในของฉัน และในของลิ้มทั้งหลาย
เหมือน (คนเป็นแผล) รู้ประมาณในการพอกยา
รักษาแผล ฉะนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่สยบ ฉัน
อาหารแต่พอยังร่างกายให้เป็นไปได้ เหมือน
(ภริยาสามี) กินเนื้อบุตรในทางกันดาร (เพื่อ
ให้รอดตายผ่านทางกันดารไปได้เท่านั้น) เหมือน
(พ่อค้าเกวียน) หยอดน้ำมันเพลา (เกวียน เพื่อ
ให้เกวียนไปถึงที่หมายได้เท่านั้น) ฉะนั้น" ดังนี้.

ก็ในความเป็นผู้ทำปัจจยสันนิสิตศีลนี้ให้บริบูรณ์ ควรเล่าเรื่องสังฆรักขิตสามเณรผู้หลาน[๒] (เป็นอุทาหรณ์) เพราะสามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค ดังเธอกล่าว (ประวัติของตน) ไว้ว่า

"พระอุปัชฌายะกล่าวกะข้าพเจ้าผู้กำลังบริโภค
ข้าวสาลีอันเย็นสนิทว่า 'แน่ะสามเณร เจ้าอย่า
เป็นผู้ไม่สำรวม เผาลิ้น (ตัวเอง) เลย' ข้าพเจ้า
ฟังคำของพระอุปัชฌายะแล้ว ได้ความสังเวชใน

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๒.

๒. เพราะสามเณรองค์นี้ มีชื่ออย่างเดียวกับพระสังฆรักขิตเถระผู้เป็นลุง เมื่อพูดถึงเธอจึงต้องเติมคำ ภาคิเนยฺย (ผู้หลาน) ประกอบไว้ด้วย.

กาลนั้น ข้าพเจ้านั่ง ณ อาสนะอันเดียว ได้บรรลุ
พระอรหัต ข้าพเจ้านั้นมีความดำริเต็มเปี่ยมแล้ว
เหมือนดวงจันทร์ในวัน (ขึ้น) ๑๕ (ค่ำ) ฉะนั้น
เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี"
ดังนี้ เหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่น เมื่อปรารถนาความ
สิ้นทุกข์ พึงพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ
ปัจจัยทั้งหลาย เทอญ.

ศีลเป็น ๔ อย่าง โดยจัดเป็นปาริสุทธิศีล มีปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น พึงทราบด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

[ปัญจกศีล (ศีลหมวด ๕) ที่ ๑]

อรรถาธิบายในปัญจกะที่ ๑ แห่งศีลส่วนที่เป็น ๕ อย่าง บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นศีลของอนุปสัมบันเป็นต้น จริงอยู่ คำต่อไปนี้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า ปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทมีที่สุด นี้ชื่อว่า ปริยันตปาริสุทธิศีล อปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของอุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทหามิได้ นี้ชื่อว่า อปริยันตปาริสุทธิศีล ปริปุณณปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของกัลยาณปุถุชนผู้ประกอบในกุศลธรรม กระทำให้บริบูรณ์จนจดชายแดนพระเสขะ ไม่ใยดีในร่างกายและชีวิต ยอมสละชีวิตได้ นี้ชื่อว่า ปริปุณณปาริสุทธิศีล อปรามัฏฐปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก นี้ชื่อว่า

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของพระขีณาสพทั้งหลาย ผู้สาวกของพระตถาคต ศีลของพระปัจเจกพุทธทั้งหลาย ศีลของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย นี้ชื่อว่าปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ศีลอันมีความบริสุทธิ์ด้วยความระงับไปแห่งกิเลส)

ในศีลเหล่านั้น ศีลของอนุปสัมบัน พึงทราบว่าเป็นปริยันต-ปาริสุทธิศีล เพราะมีที่สุด (แห่งจำนวน) ด้วยอำนาจแห่งการนับศีลของอุปสัมบันทั้งหลาย แม้เป็นศีลมีที่สุด ด้วยอำนาจแห่งการนับ (ดังท่านผูกเป็นคาถาไว้) ว่า

"สิกขาบททั้งหลายที่เป็นเครื่องสังวร และเป็น
วินัยเหล่านี้มี (จำนวนนับได้ถึง) เก้าพันโกฏิข้อ
กับแปดสิบร้อยโกฏิข้อ กับอีกห้าสิบแสนข้อ และ
อื่น ๆ อีกสามสิบหกข้อ (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ด
พันโกฏิห้าล้านสามสิบหกข้อ) อันพระสัมพุทธ-
เจ้าทรงประกาศแล้ว (แต่) ในคัมภีร์วินัยท่าน
นิเทศไว้โดยมุข คือ เปยยาล"

ดังนี้ก็ดี (แต่) บัณฑิตก็พึงทราบว่าเป็นอปริยันตปาริสุทธิศีล เพราะมุ่งเอาภาวะคือการสมาทานโดยเป็นอนวเสสสีล (ศีลไม่มีส่วนเหลือ) และความเป็นศีลมิใช่ศีลมีความเห็นแก่ลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และ

* ขุ ป. ๓ /๖๑.

ชีวิตเป็นที่สุด เหมือนศีลของพระมหาติสสเถระผู้ฉันมะม่วง ซึ่งพำนัก อยู่ที่จีวรคุมพพวิหารฉะนั้น จริงอย่างนั้น ท่านผู้มีอายุนั้นไม่ละอยู่ซึ่ง สัปปุริสานุสสติ (ความตามระลึกถึงสัตบุรุษ) นี้ว่า

"นรชนพึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะอัน
ประเสริฐกว่า เมื่อจะรักษาชีวิต พึงสละอวัยวะเสีย
เมื่อระลึกถึงธรรม พึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้
ทั้งชีวิตเสียทั้งหมด"

ดังนี้ แม้เมื่อความสงสัยในชีวิตมีอยู่ ก็ไม่ล่วงสิกขาบท อาศัยอปริยันต- ปาริสุทธิศีลนั้นแล อยู่บนหลังของอุบาสกนั่นเอง ได้บรรลุพระอรหัต ดังท่านกล่าว (ประวัติ) ไว้ว่า

(พระมหาเถระให้โอวาทตนว่า) **"อุบาสกนี้มิใช่บิดา**
ทั้งไม่ใช่มารดา ไม่ใช่ญาติ ทั้งไม่ใช่เผ่าพันธุ์ของ
เจ้า เขาทำกิจเช่นนี้ให้ ก็เพราะเหตุแห่งเจ้าเป็นผู้
มีศีล" (ดังนี้แล้ว) ยังความสังเวชให้เกิดแล้ว
พิจารณา (สังขาร) โดยแยบคาย ทั้งที่อยู่บน
หลังขอลอุบาสกนั้น ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว" ดังนี้.

ศีลของกัลยาณปุถุชนทั้งหลาย อันเว้นจากมลทิน แม้มาตรว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิต (คิดจะล่วง) เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่ง เหมือน แก้วมณีแท้อันนายช่างเจียระไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่นายช่างทำ บริกรรมดีแล้ว ตั้งแต่กาลที่อุปสมบทมา ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งพระ

อรหัตโดยแท้ เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าปริปุณณปาริสุทธิศีล เหมือนศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระภาคิเนยยสังฆรักขิตเถระฉะนั้น.

[เรื่องพระมหาสังฆรักขิต]

ได้ยินว่า พระภิกษุสงฆ์เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตรธรรมกะพระมหาสังฆรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๖๐ ล่วงแล้ว นอนอยู่บนเตียงเป็นที่มรณะ พระเถระบอกว่า "โลกุตรธรรมของเราไม่มี" ครั้งนั้นภิกษุหนุ่มผู้อุปัฏฐากท่านเรียนว่า "ท่านผู้เจริญ คนทั้งหลายอยู่ในที่ประมาณ ๑๒ โยชน์โดยรอบ ประชุมกันด้วยคิดว่า 'พระคุณเจ้าปรินิพพาน' ดังนี้ ความร้อนใจในภายหลังจะต้องมีแก่มหาชน เพราะการมรณภาพอย่างปุถุชนแห่งพระคุณเจ้า" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโส เราไม่เริ่มตั้งวิปัสสนา เพราะปรารถนาว่า 'จัก (รอ) พบพระผู้มีพระภาคเมตเตยยะดอก' ถ้ากระนั้น เธอจงช่วยเราให้นั่งแล้วทำโอกาส (แก่เรา)" ภิกษุหนุ่มนั้นช่วยพระเถระให้นั่งแล้วออกไปข้างนอก พระเถระได้บรรลุพระอรหัตพร้อมกับการออกไปแห่งภิกษุนั้นนั่นเอง จึงให้สัญญาด้วยการดีดนิ้วมือ พระสงฆ์มาประชุมกันแล้ว กราบเรียนว่า "ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้ายังโลกุตรธรรมให้เกิด ในเวลาจวนมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าได้กระทำกิจที่บุคคลทำได้ยาก" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโสทั้งหลาย นี่มิใช่กิจทำได้ยาก เออก็เราจักบอกกิจที่ทำยากแก่ท่านทั้หลาย (คือ) อาวุโสทั้งหลาย เราระลึกถึงกรรมที่ได้กระทำด้วย

ความไม่รู้ ด้วยไม่มีสติ ตั้งแต่กาลที่เราบวชแล้ว ไม่ได้เลย"*

แม้หลานของท่าน ก็ได้บรรลุพระอรหัตโดยทำนองนี้เหมือนกัน ในกาลมีพรรษาได้ ๕๐ แล.

บุคคลใด ถ้าแม้เป็นคนสดับน้อย ทั้งไม่มั่นคง
ในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลายย่อมติบุคคลนั้น
ทั้ง ๒ ทาง คือทั้งทางศีลและทางสุตะ

บุคคลใด ถ้าแม้เป็นคนสดับน้อย แต่เป็นผู้
มั่นคงในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อม
สรรเสริญบุคคลนั้นทางศีล (แต่) สุตะของเขา
ใช้ไม่ได้

บุคคลใด ถ้าแม้เป็นคนสดับมาก แต่ไม่มั่นคง
ในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมติบุคคลนั้น
ทั้งทางศีล (แต่) สุตะของเขาใช้ได้

บุคคลใด ถ้าแม้เป็นคนสดับมาก ทั้งมั่นคงใน
ศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญบุคคล
นั้นทั้ง ๒ ทาง คือทั้งทางศีลและทางสุตะ

ใครจะควรติบุคคลผู้เป็นพุทธสาวก ได้สดับ
มาก ทรงธรรม มีปัญญา ราวกะแท่งทองชมพูนุท

* น่าคิดว่า การที่ท่านได้อาศัยพระพุทธเจ้าองค์นี้ปฏิบัติธรรมมาจวนจะถึงอาสวักขัยอยู่รอมร่อแล้ว ยังปรารถนาจะรอไปพบพระเมตไตรยอยู่อีกนั้น ท่านได้กระทำไปด้วยความไม่รู้ และด้วยความไม่มีสติหรือเปล่า ?

นั้นเล่า แม้เหล่าเทวดาก็ย่อมชม ถึงพรหมก็
สรรเสริญแล[๑].

ส่วนศีลของพระเสขะทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอปรามัฏฐ-ปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจทิฏฐิ อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่ไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจราคะ[๒] ของปุถุชนทั้งหลายก็พึงทราบว่า เป็นอปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เหมือนศีลของพระติสสเถระผู้บุตรของกุฏุมพีฉะนั้น ท่านองค์นั้นประสงค์จะอาศัยศีลเห็นปานนั้น แล้วตั้งอยู่ในพระอรหัต จึงกล่าวกะพวกไพรีทั้งหลายว่า

"เราทำลายขาทั้งสองข้าง ทำสัญญาแก่ท่าน
ทั้งหลาย เราเกลียดอายความตายอย่างคนมีราคะ
เราคิดอย่างนี้แล้ว จึงพิจารณา (สังขาร) โดย
แยบคาย ก็ได้บรรลุพระอรหัตเมื่ออรุณขึ้นพอดี[๓]"

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒/๑๙.
๒. ภววเสน แต่ฉบับพม่าเป็น ราควเสน ในมหาฎีกาหน้า ๑๑๔ ข้อ ๕๙ ก็อย่างนั้น คำของพระติสสเถระในคาถาก็มี สราคมรณํ พิจารณาความก็น่าจะเป็นอย่างนั้นด้วย จึงตกลงแก้เป็น ราควเสน.
๓. เรื่องพระติสสเถระนี้ พบเล่าไว้ในอรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตรว่า ท่านละสมบัติออกบวชแล้ว ไปอยู่ในป่า น้องสะใภ้จ้างพวกโจรให้ไปปลงชีวิตท่าน พวกโจรไปล้อมท่านไว้ ท่านถามทราบว่าเขาจะมาปลงชีวิตท่าน ท่านจึงพูดขอชีวิตไว้สักคืนหนึ่ง โดยมีประกันว่าไม่หนี พวกโจรท้วงว่า อยู่ในป่าเช่นนี้ จะไปหาประกันได้ที่ไหน พระเถระจึงคว้าเอาก้อนหินขนาดเขื่องก้อนหนึ่งใกล้ ๆ นั้น ทุบขาตัวเองจนกระดูกขาแตกทั้ง ๒ ข้าง แล้วถามพวกโจรว่า "พอใจหรือยังล่ะ ประกันอย่างนี้" พวกโจรเห็นเช่นนั้นก็ยอมทุเลาให้ท่าน พากันไปก่อไฟพักนอนอยู่ทางต้นที่จงกรม พระเถระข่ม
ทุกขเวทนา พิจารณาดูศีลของตน เห็นศีลบริสุทธิ์ดีก็เกิดปปีติปราโมทย์ เจริญวิปัสสนาต่อไป ทำสมณธรรมอยู่ตลอดคืน พออรุณขึ้นก็ได้บรรลุพระอรหัต จึงเปล่งอุทานคาถานั้นขึ้น

ปาฐะในคาถาต่างกันบ้าง คือ สญฺฌมิสฺสามิ ในอรรถกถาสติปัฏฐานเป็น สญฺญาสฺสามิ

ส่วน สมฺมสิตฺวาน โยนิโส ในอรรถกถาสติปัฏฐานเป็น ยถาภูตํ วิปสฺสยึ

[เรื่องพระเถระองค์หนึ่ง]

พระมหาเถระอีกองค์หนึ่ง อาพาธหนักจนไม่อาจจะบริโภคอาหารด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรและคูถของตน ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นท่านแล้วกล่าวขึ้นว่า "โอ ชีวิตสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์" พระมหาเถระกล่าวกะเธอนั้นว่า "อาวุโส เราตายลงในบัดนี้จะได้สวรรคสมบัติ ความสงสัยเรื่องนี้ไม่มีแก่เรา แต่ชื่อว่าสมบัติที่ต้องทำลายศีลนี้แล้วจึงได้ ก็เป็นเช่นกับความเป็นคฤหัสถ์ที่ภิกษุบอกคืนสิกขาแล้วได้มาฉะนั้น" ดังนี้แล้วคิดว่า "เราต้องตายไปกับศีลให้ได้"* นอนอยู่นั้นนั่นเอง พิจารณาโรคนั้นแหละ (เป็นอารมณ์) บรรลุพระอรหัตแล้วพยากรณ์ (พระอรหัต) แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

"เมื่อเราถูกพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่งต้องเอาแล้ว
โรครันทำให้ลำบาก อาการทรุดหนัก กเลวระนี้
เหี่ยวแห้งลงโดยเร็ว เหมือนดอกไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่
ฝุ่นกลางแดด พลันเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น กเลวระนี้
ไม่น่าพึงพอใจ คนพาลกลับนับเอาว่าเป็นของน่า
พึงพอใจ กเลวระนี้ไม่สะอาด คนพาลกลับว่า

* ตรงนี้มหาฎีกาท่านให้ความกระจ่างไว้ดีอย่างยิ่งว่า เมื่อจะตายกับศีลให้เด็ดขาดก็ต้องตายแล้วไม่เกิดอีก ถ้ายังมีภพชาติไปเกิดใหม่ ศีลก็ขาดตอน คล้ายกับลาสิกขาเป็นคฤหัสถ์ไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น ต้องทำให้สิ้นภพสิ้นชาติเสียก่อนจะดับขันธ์ จึงจะได้ตายไปกับศีลนั้นเป็นเด็ดขาดไม่มีขาดตอน.

เอาว่าเป็นของสะอาด กเลวระนี้เต็มด้วยซากต่าง ๆ
แต่กลับ (ปรากฏ) เป็นรูปน่าพึงใจสำหรับคนผู้
ไม่เห็น (ตามเป็นจริง) ขอติกายอันอาดูรเน่าเหม็น
สกปรก มีอันจะต้องเจ็บอยู่เสมอนี้ ที่หมู่สัตว์ผู้
ประมาทหลงงมอยู่ ทำหนทางแห่งการเข้าถึงสุคติ
ให้เสื่อมเสียไป" ดังนี้.

ส่วนศีลของท่านผู้สิ้นกิเลสมีพระอรหันต์เป็นต้น พึงทราบว่าเป็นปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ด้วยความระงับแห่งกิเลสเครื่องกระวนกระวายทั้งปวง ศีลเป็น ๕ อย่าง โดยจัดเป็นปาริสุทธิศีลมีปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น สาธุชนพึงทราบด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

[ปัญจกะที่ ๒]

ในปัญจกศีลที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความด้วยอำนาจคุณมีการละเป็นต้น ซึ่งโทษทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นอาทิ จริงอยู่ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า "ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาตเป็นศีล ความงดเว้น (จากปาณาติบาต) ก็เป็นศีล เจตนา (ละเว้นปาณาติบาต) ก็เป็นศีล ความสำรวม (จากปาณาติบาต) ก็เป็นศีล ความไม่ละเมิด (ปาณาติบาต) ก็เป็นศีล

การละ ความงดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ละเมิด อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา

สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ (แต่ละอย่าง ๆ) เป็นศีล.

การละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ละพยาบาทด้วยอพยาบาท (คือเมตตา) ละถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา ละอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน (คือเอกัคคตา ?) ละวิกิจฉาด้วยธัมมววัฏฐาน (ความปลงใจในธรรม) ละอวิชชาด้วยญาณ ละอรติด้วยปราโมทย์ ละนิวรณด้วยปฐมฌาน ละวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ละปีติด้วยตติยฌาน ละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญาด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ละอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ละอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ละนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา ละอัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา ละนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการหน่ายในสังขาร) ละราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการคลายกำหนัด) ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา (ดูสังขารด้านดับ) ละความไม่อยากพ้น ด้วยมุญจิตุกามยตานุปัสสนา ละความถือเอาไว้ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการสละสังขาร) ละฆนสัญญา (ความหมายว่าเป็นก้อน) ด้วยขยานุปัสสนา (ดูสังขารด้านสิ้นไป) ละความประมวลเอาไว้ ด้วยวยานุปัสสนา (ดูสังขารด้านเสื่อม) ละธุวสัญญา (ความหมายว่ายั่งยืน) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา (ดูสังขารด้านแปรปรวน) ละกิเลสอันเป็นนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ละกิเลสอัน

เป็นที่ตั้ง ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา ละอภินิเวส (ความปักใจมั่น[๑]) ด้วยสุญญตานุปัสสนา[๒] ละความปักใจมั่นในอันถือเอาว่าเป็นสาระ (ในสิ่งมิใช่สาระ[๓]) ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา[๔] (การเห็นแจ้งธรรมด้วยอธิปัญญา) ละความปักใจมั่นด้วยอำนาจความงมงาย[๕] ด้วยยถาภูตญาณ-ทัสสนะ ละความปักใจมั่นด้วยอำนาจอาลัย ด้วยอาทีนวานุปัสสนา ละความไม่พิจารณา (หาทางพ้น) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ละความปักใจมั่นด้วยอำนาจสังโยค ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา[๖] ละกิเลสทั้งหลายอันมีที่ตั้งร่วมกันกับทิฏฐิ ด้วยโสดาปัตติมรรค[๗] ละกิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ละกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอนาคามิมรรค ละ

๑. อภินิเวส บทนี้ มหาฎีกาว่า ได้แก่อัตตานุทิฏฐิ.

๒. อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิหิตานุปัสสนา สุญญตานุปัสสนา ๓ นี้ ชื่อพ้องกับวิโมกข์ ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ เข้าใจว่าจะมีความหมายนัยเดียวกัน อนุปัสสนาเป็นมรรค วิโมกข์ เป็นผล.

๓. อภินิเวส บทนี้ มหาฎีกาแก้เป็น วิปลาส.

๔. อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา คำนี้มีมาในสูตรที่ ๙๒ จตุกังคุตตร หน้า ๑๒๐ ปัณณาสกะ ๒ วรรค ๕ ว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้ได้อัชฌัตตังเจโตสมถะ แต่ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็มี ผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้อัชฌัตตังเจโตสมถะก็มี ผู้ไม่ได้ทั้งสองอย่างก็มี ผู้ได้ทั้งสอง
อย่างก็มี.

๕. สัมโมหาภินิเวส มหาฎีกาว่า หมายเอาความปักใจเชื่อโดยความงมงาย เช่นว่า โลกนี้มีผู้สร้าง และว่าบางท่านหมายเอาอุจเฉททิฏฐิ และสัสสตทิฏฐิ.

๖. มหาฎีกาว่า วิวัฏฏานุปัสสนานี้ ได้แก่สังขารุเบกขา และอนุโลมญาณ.

๗. การละทิฏฐิผิดเป็นกิจสำคัญแห่งโสดาปัตติมรรค แม้สังโยชน์ที่พระโสดาบันละได้ก็ขึ้นต้นด้วยสักกายทิฏฐิ ตรงกันข้าม การประกอบด้วยทิฏฐิชอบ ที่ลงร่องกระแสแห่งพระนิพพาน เป็นเหตุให้ได้นามว่าโสดาบัน ก็เป็นคุณสำคัญในความเป็นอริยบุคคลชั้นต้น จึงมีพระบาลีเรียกพระโสดาบันว่า ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ.

สรรพกิเลส ด้วยอรหัตมรรค[๑] (แต่ละอย่าง ๆ) เป็นศีล, ความงดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ละเมิด (โทษและคุณเหล่านั้นแต่ละอย่าง) เป็นศีล, ศีลเห็นปานนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เป็นไปเพื่อปราโมทย์ เป็นไปเพื่อปีติ เป็นไปเพื่อปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อโสมนัส เป็นไปเพื่อเสพให้ยิ่งขึ้น (ซึ่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อธรรมอันเป็นเครื่องประดับ (แห่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อธรรมอันอุดหนุน (สมาธิ) เป็นไปเพื่อธรรมอันเป็นบริวาร (แห่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อความเต็มรอบ (แห่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อความหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อสำรอกราคะ เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน"[๒] ดังนี้.

ก็แลธรรมใน ๕ ประการมีปหานะเป็นต้นนี้ ชื่อว่าธรรมอะไร ๆ ที่จะเรียกว่าปหานะย่อมไม่มี เว้นแต่ธรรมคือความไม่เกิดขึ้นแห่งโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น มีประการดังกล่าวแล้วอย่างเดียว[๓] แต่เพราะว่าการละนั้น ๆ นับได้ว่าเป็นการเข้าไปรับไว้ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

๑. มหาฎีกาอธิบายว่า ที่ว่ากิเลสอย่างหยาบ อย่างละเอียด ในที่นี้ เพราะเทียบกันในระหว่างกิเลสที่มรรคด้วยกันจะพึงละ ไม่ได้หมายความทั่วไป ส่วนสรรพกิเลสที่อรหัตมรรคพึงละนั้น ก็หมายถึงกิเลสที่ยังเหลืออยู่เท่านั้น เพราะไม่จำต้องละกิเลสที่มรรคต้น ๆ ละไปแล้วซ้ำอีก.

๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๗.

๓. มหาฎีกาแก้ไว้ว่า "ปชหนํ อนุปฺปาทนิโรโธ ปหานํ ความละไป คือ ความดับไปไม่เกิดขึ้นอีกชื่อว่า ปหานะ" อธิบายว่า ธรรมคือความไม่เกิดขึ้นอีกแห่งโทษนั้น ๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็นความหมายแห่งปหานะ แต่ที่ในปฏิสัมภิทาท่านนับปหานะเป็นศีลด้วยนั้น เพราะอรรถาธิบาย ดังต่อไปนั้น.

อาศัยแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ นับว่าเป็นการรวมเอาไว้ เพราะทำความไม่กระจัดกระจาย (แห่งกุศลธรรมนั้น ๆ) เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าเป็นรากฐาน กล่าวคือเป็นการเข้าไปรับไว้และรวมเอาไว้ ดังกล่าวแล้วในเบื้องต้นนั่นแล ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นไปเองแห่งใจ โดยเว้นจากโทษนั้น ๆ ด้วย โดยสำรวมต่อโทษนั้น ๆ ด้วย โดยเจตนาสัมปยุตด้วยความเว้นและความสำรวมทั้งสองนั้นด้วย โดยไม่ละเมิดแห่งบุคคลผู้ไม่ล่วงโทษนั้น ๆ ด้วย* ส่วนอรรถว่าธรรม ๔ อย่างนั้นเป็นศีล ข้าพเจ้าแถลงไว้ข้างต้นแล้วแล ศีลเป็น ๕ อย่าง โดยเป็นเป็นปัญจศีล มีปหานศีล เป็นต้น พึงทราบด้วยประการฉะนี้.

ก็แลการแก้ปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรเป็นศีล ที่เรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นเครื่องปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น ศีลมีอานิสงส์อย่างไร และศีลนั้นมีกี่อย่าง จบลงเพียงนี้แล.

[ความเศร้าหมองและผ่องแผ้วแห่งศีล]

ส่วนปัญหากรรมข้อที่ว่า อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วแห่งศีลนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้นต่อไป ความที่ศีลขาดเป็นต้น ความเศร้าหมองแห่งศีล ความที่

* หมายความว่า เมื่อปหานะเป็นไปแล้ว ธรรมอีก ๔ อย่าง คือ ความเว้น ความสำรวม เจตนาและความไม่ล่วงโทษนั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นและเป็นไปเอง มหาฎีกาอธิบายว่า เอกกฺขเณปิ ลพฺภนฺติ ธรรมเหล่านี้ย่อมมีในขณะ (จิต) เดียวกันก็ได้.

ศีลไม่ขาดเป็นต้น เป็นความผ่องแผ้วแห่งศีล.

[ความเศร้าหมองแห่งศีล]

ก็แลความที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตก (แห่งศีล) ซึ่งมีลาภและยศเป็นต้นเป็นเหตุอย่าง ๑ ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่าง ๑

จริงอย่างนั้น สิกขาบทในส่วนเบื้องต้นหรือในส่วนเบื้องปลาย ในกองอาบัติทั้ง ๗ ของภิกษุใด ทำลายแล้ว ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นศีลขาด เหมือนผ้าขาดที่ชายฉะนั้น ส่วนสิกขาบทของภิกษุใด ทำลายในส่วนท่ามกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นศีลทะลุ เหมือนผ้า เป็นช่องโหว่ตรงกลางผืนฉะนั้น สิกขาบทของภิกษุใดทำลายไปทีละ ๒ - ๓ สิกขาบทโดยลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นศีลด่าง เหมือน แม่โคตัวสีดำหรือแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีตัดกับสีตัวผุดขึ้น ที่หลังบ้าง ที่ท้องบ้างฉะนั้น สิกขาบทของภิกษุใดทำลายยิบยับไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าพร้อย เหมือนแม่โคตัวลายไปด้วยจุดสีที่ตัดกับ สีตัวยิบยับไปฉะนั้น* ความที่ศีลขาดเป็นต้น ด้วยความแตก (แห่งศีล)

*เรื่อง ขาด ทะลุ ด่าง พร้อย ที่ท่านอธิบายนี้ ได้ความว่าขาดทั้งนั้น ต่างกันด้วยอาการที่ ขาดเท่านั้น พิจารณาดูศัพท์แล้วเห็นว่าน่าจะเป็นโทษลดหลั่นกัน คือมีเจตนาล่วงศีลจนถึงที่สุด เป็นขาด มีเจตนาล่วงศีล แต่พยายามไม่สำเร็จ เช่น ฆ่าเขา แต่เขาไม่ตาย เป็นทะลุ มีเจตนา ล่วงศีล ตั้งท่าจะพยายามแล้วงดเสีย เช่น เงื้อมมือจะประหารแล้วงดได้ เป็นด่าง ไม่มีเจตนาล่วงศีล เป็นแต่เจตนาตลกคะนอง หรือไม่เอื้อเฟื้อสำรวม ทำ พูดอะไรเฉียดความล่วงศีล จะว่าไม่เป็น ความเสียทีเดียวก็ว่าไม่ได้ นับเป็นความเสียนิดหน่อย นี้เป็นพร้อย หรือมิฉะนั้น ล่วงถึงปาราชิก เป็นขาด ล่วงสังฆาทิเสส เป็นทะลุ ล่วงปาจิตตีย์ เป็นด่าง ล่วงทุกกฏ ทุพภาสิต เป็นพร้อย ดังนี้จะเข้าใจง่ายขึ้น.

ซึ่งมีลาภเป็นต้นเหตุ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ก่อน.

[เมถุนสังโยค ๗]

(ส่วนความที่ศีลขาดเป็นต้น) ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗ พึงทราบดังต่อไปนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ (ในเมถุนสังโยคสูตรนั้น)ว่า

(๑) "ดูกรพราหมณ์ สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ปฏิญญา (ตนว่า) เป็นพรหมจารีจริง ๆ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย แต่ว่ายังยินดีการลูบไล้ การขัดสี การให้อาบน้ำ การนวดฟั้น แห่งมาตุคาม เขายินดี ใคร่ใจ และถึงความปลื้มใจ ด้วยการบำเรอมีการลูบไล้เป็นต้นนั้น ดูกรพราหมณ์ แม้ความยินดีการบำเรอแห่งมาตุคามนี้ นับเป็นความขาดก็ได้ ทะลุก็ได้ ด่างก็ได้ พร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์ของสมณพราหมณ์นั้น ดูกรพราหมณ์ สมณพราหมณ์นี้เรากล่าวว่า เขาประพฤติพรหมจรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๒) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ปฏิญญา (ตนว่า) เป็นพรหมจารีจริง ๆ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันกับด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลูบไล้ ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม แต่ว่ายังซิกซี้

เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคามอยู่ เขายินดีด้วยการซิกซี้เป็นต้นนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์ได้เลย.

(๓) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันกับด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลูบไล้ ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ซิกซี้ เล่นหัว สัพยอกกับมาตุคาม แต่ว่ายังเพ่ง ยังจ้องดูตามาตุคามด้วยตา (ของตน) เขายินดีด้วยการเพ่งดูนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๔) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลูบไล้ ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ดูตาแห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ แต่ว่าฟังเสียงมาตุคามหัวเราะ

อยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ข้างนอกฝา หรือข้างนอกกำแพงก็ตาม เขายินดีด้วยเสียงนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๕) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลูบไล้ ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ซิกซี้ ฯ ล ฯ กับมาตุคาม ทั้ง

ไม่ (ถึงกับ) จ้องดูตาแห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) ฟังเสียงแห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ ร้องไห้อยู่ก็ดี ฯ ล ฯ แต่ว่ายังตามนึกถึงการที่เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคาม ในกาลก่อน เขายินดีด้วยเรื่องเก่านั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๖) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) ตามนึกถึงการที่เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน แต่ว่าเขาเห็นคฤหบดีก็ดี บุตรคฤหบดีก็ดี ผู้อิ่มเอิบพร้อมพรั่งด้วยกามคุณ ๕ บำเรอตนอยู่ เขายินดีด้วยการบำเรอตนแห่งคฤหบดี หรือบุตรคฤหบดีนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๗) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) เห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดี ฯ ล ฯ บำเรอตนอยู่ ฯ ล ฯ แต่ว่าประพฤติพรหมจรรย์ปรารถนาเทวนิกายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ด้วยหวังว่า เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยศีลนี้ ด้วยตบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้ก็ดี เขายินดี ใคร่ใจ ถึงความปลื้มใจด้วยความเป็นเทวดานั้น ดูกรพราหมณ์ แม้ความยินดีด้วยการเป็นเทวดานี้ นับเป็นขาดก็ได้ ทะลุก็ได้ ด่างก็ได้ พร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์"* ฉะนี้.

* องฺ. สตฺตก. ๒๓/๕๖.

ความที่ศีลเป็นศีลขาดเป็นต้น พึงทราบว่าท่านสงเคราะห์ด้วยความแตก (แห่งสิกขาบท) ซึ่งมีลาภเป็นต้นเหตุประการ ๑ ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ดังกล่าวมาฉะนี้.

[ความผ่องแผ้วแห่งศีล]

ส่วนความที่ศีลเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตกแห่งสิกขาบททั้งหลายโดยประการทั้งปวงประการ ๑ ด้วยการทำคืนซึ่งสิกขาบททั้งหลายที่พึงทำคืนได้อันแตกแล้วประการ ๑ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ด้วยความดีอื่นอีก คือด้วยความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลายเช่น โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ เป็นต้นประการ ๑ ด้วยความบังเกิดแห่งคุณทั้งหลายมีอัปปิจฉตา สันตุฏฐิตา และสัลเลขตาเป็นต้นประการ ๑

จริงอยู่ ศีลเหล่าใดแม้ไม่แตกเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้แตกด้วยโทษคือความประมาทแต่ทำคืนแล้วก็ดี อันเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมมีโกธะและอุปนาหะเป็นต้น ไม่เข้ามาทำลายเสียก็ดี ศีลเหล่านั้นท่านเรียกว่าอขัณฑกะ (ไม่ขาด) อัจฉิททะ (ไม่ทะลุ) อสพละ (ไม่ด่าง) อกัมมาสะ (ไม่พร้อย) โดยประการทั้งปวง และศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าภุชิสสะ เพราะกระทำความเป็นไท ชื่อวิญญุปสัตถะ เพราะความเป็นศีลอันวิญญูสรรเสริญ ชื่ออปรามัฏฐะ เพราะความเป็นศีลอันตัณหาไม่แตะต้อง และเป็นสมาธิสังวัตตนิกะ

เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไปโดยง่าย ๆ เพราะเหตุนั้น ความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วแห่งศีลเหล่านั้น ก็แลความผ่องแผ้วนี้นั้น ย่อมสำเร็จด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยการเห็นโทษแห่งสีลวิบัติ ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งสีลสมบัติ ๑

[โทษแห่งสีลวิบัติ]

ในอาการ ๒ อย่างนั้น โทษแห่งสีลวิบัติพึงเห็นตามนัยแห่งพระสูตรอันมีคำขึ้นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งสีลวิบัติของภิกษุผู้ทุศีล ๕ อย่างนี้"[๑] ดังนี้นัยหนึ่ง อีกนัยหนึ่งบุคคลผู้ทุศีล เพราะความทุศีลเป็นต้นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงพร่ำสอน ต้องทุกข์ใจในเพราะคำติเตียนความทุศีล (ของตน) ต้องร้อนใจในเพราะคำสรรเสริญ (คนอื่น) ผู้มีศีลทั้งหลาย ก็แลเพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้น เขาย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณหมอง อนึ่ง นับว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายที่เอาเยี่ยงอย่างเขาตลอดกาลนาน นับว่าเป็นผู้มีราคาถูก เพราะทำความไม่มีผลมากแก่ทายกทั้งหลายผู้ที่ตนรับไทยธรรม (ของเขา) มา ดุจผ้าป่านดิบซึ่งเป็นผ้ามีสีทราม สัมผัสหยาบและราคาถูกฉะนั้น[๒] เป็นคนชำระ (ให้บริสุทธิ์) ได้ยาก เหมือน

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๘๑.

๒. ความที่เปรียบคนทุศีลด้วยผ้าป่านดิบมีโทษ ๓ ประการนี้ กล่าวตามนัยสูตรที่ (๕๓๙) ๑๐๐ ในติกังคุตตร หน้า ๓๑๗ คำ "สาณสาฏโก วิย" จึงเป็นอุปมาแห่งบททั้ง ๓ (คือ ทุพฺพณฺโณ ทุกฺขสมฺผสฺโส อปฺปคฺโฆ).

หลุมคูถที่หมักหมมมานาน (ยากที่จะชำระให้สะอาด) ฉะนั้น เป็นผู้คลาดจากประโยชน์ทั้งสอง เหมือนดุ้นฟืนเผาศพ (ที่ไฟไหม้ทั้งสองข้าง ตรงกลางเปื้อนคูถ ใช้ประโยชน์ไม่ได้ทั้งในป่าและในบ้าน) ฉะนั้น[๑] แม้ปฏิญญาความเป็นภิกษุ ก็ไม่เป็นภิกษุอยู่นั่นเอง เหมือนลาที่เดินตามฝูงโค (แม้ร้องอย่างโค ก็ไม่เป็นโคอยู่นั่นเอง) ฉะนั้น เป็นผู้หวาดอยู่เนืองนิตย์ เหมือนคนมีเวรต่อคนทั่วไป เป็นคนไม่ควรอยู่ร่วมด้วย เหมือนซากศพ แม้ประกอบด้วยคุณมีสุตะเป็นต้น ก็ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพวกพราหมณ์ เป็นคนอาภัพในการบรรลุคุณวิเศษ เหมือนคนตาบอดอาภัพในการเห็นรูป เป็นผู้ไร้ความหวังในพระสัท-ธรรม เหมือนเด็กจัณฑาลไม่มีหวังในราชสมบัติ แม้สำคัญตนว่ามีสุข ก็ชื่อว่าเป็นคนมีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ที่ตรัสไว้ในอัคคิขันธปริยาย.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเห็นกรรมและวิบากชัด โดยอาการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อน มีความยินดีในสุขดังจะกล่าวเป็นปัจจัย ซึ่งด้วยเหตุเพียงแต่นึกถึง สามารถยังความร้อนไหม้แห่งหทัยให้เกิดขึ้น แล้วยังการกระอักโลหิตอุ่น ๆ[๒] ให้เป็นไป แก่คนทุศีลทั้งหลาย ผู้มีจิตกำหนัดด้วยยินดีความสุขในการบริโภคเบญจ-กามคุณ และในสามีจิกรรม (ที่คนอื่นทำ) มีการไหว้ การแสดง

๑. ความข้อนี้ กล่าวตามนัยพระสูตรที่ (๕๕) จตุกังคุตตร หน้า ๑๒๔.
๒. ไทยพูดว่า เลือดสด ๆ ความก็ได้กัน เพราะว่าเลือดสด ๆ มันก็ย่อมอุ่น.

ความนับถือเป็นต้น จึงตรัส (อัคคิขันธปริยาย) ว่า

(๑) "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเห็นหรือไม่ ซึ่งกองไฟใหญ่อันไหม้ลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่น" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "(เห็น) อย่างนั้นพระเจ้าข้า" ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอด หรือเข้าไปนอนกอดซึ่งกองไฟใหญ่อันลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน่นก็ดี ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเคล้า หรือเข้าไปนอนเคล้าซึ่งนางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี ผู้มีฝ่ามือและฝ่าเท้านุ่มเหมือนปุยนุ่นก็ดี สองข้อนี้ข้อไหนเล่าหนอประเสริฐกว่ากัน ?" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเคล้าหรือเข้าไปนอนเคล้านางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี นั่นแหละประเสริฐกว่า ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ ฯล ฯ โน่น เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกท่านทั้งหลายให้ทราบ โดยข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ ฯ ล ฯ โน่นนั่นแหละประเสริฐกว่า สำหรับภิกษุผู้ทุศีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาดที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ มีการงานซ่อนเร้น ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีแต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนในเน่า เปียกชื้นรกเรื้อ (ด้วยกิเลส) ข้อนั้นเพราะเหตุไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุนั้นพึงถึงตายหรือทุกข์ปางตาย เพราะเหตุเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่นั้น (ก็จริง) แต่เพราะกายแตกตายไปจะพึงเข้า

ถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะข้อนั้นเป็นปัจจัยหามิได้เลย ภิกษุทั้งหลาย ส่วนข้อที่บุคคลผู้ทุศีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาด ที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ มีการงานซ่อนเร้น ไม่ใช่สมณะ แต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกชื้น รกเรื้อ (ด้วยกิเลส) นั้น พึงเข้าไปนั่งเคล้า หรือเข้าไปนอนเคล้านางกษัตริย์ ฯ ล ฯ ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนั้นย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เขาตลอดกาลนาน เพราะกายแตกตายไป เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก" ดังนี้*

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงทุกข์มีการบริโภคกามคุณ ๕ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย ด้วยอุปมากองเพลิงอย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์ อันมีการอภิวาท การทำอัญชลี การบริโภคจีวร บิณฑบาตเตียงตั่งและวิหารเป็นปัจจัย ด้วยอุปมาด้วยเชือกฟั่นด้วยขนหางสัตว์ หอกอันคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็กหรือตั่งเหล็ก และหม้อเหล็กเหล่านี้ โดยทำนองเดียวกันนั้นว่า

(๒) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาเชือกที่ฟั่นด้วยขนหางสัตว์อย่างเขม็ง พันแข้งทั้งสองแล้วชักสีไปมา เชือกนั้นพึงตัดผิวหนัง ครั้นตัดผิวหนังแล้ว พึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วพึงตัดเส้นเอ็น ครั้นตัดเส้นเอ็นแล้วพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วพึงจดเยื่อในกระดูก (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงยินดีการอภิวาท ของกษัตริยมหาศาล

* องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๒๙.

พราหมณมหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๓) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลังประหารเอาที่กลางอก ด้วยหอกอันคมที่ชะโลมด้วยน้ำมัน (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงยินดีการทำอัญชลี ของกษัตริยมหาศาล พราหมณมหาศาล คฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๔) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาแผ่นเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วงเข้าหุ้มกาย (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงบริโภคจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๕) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาคีมเหล็กที่ร้อนแรงเป็นแสงช่วง งัดปากแล้วยัดก้อนโลหะที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วงเข้าไปในปาก ก้อนโลหะร้อนนั้นไหม้ทั้งริมฝีปาก ทั้งปาก ทั้งลิ้น ทั้งลำคอ ทั้งท้อง พาเอาทั้งไส้ใหญ่ทั้งไส้น้อยของเขาออกไปทางทวารส่วนภายใต้ (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงบริโภคบิณฑบาตที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริย์มหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๖) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง จับที่ศีรษะก็ดี จับที่คอก็ดี (กด) ให้นั่งลงไปก็ดี

ให้นอนลงไปก็ดี ตรงเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วง (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงบริโภคเตียงหรือตั่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๗) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง พึงจับเท้าขึ้นศีรษะลง แล้วซัดลงไปในหม้อโลหะที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟอง ลางทีลอยขึ้น ลางทีจมลงไป ลางทีลอยขวางไป อยู่ในหม้อโลหะนั้น (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลบริโภควิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ เขาย่อมถึง ฯ ล ฯ" ดังนี้

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบการเห็นโทษในเพราะสีลวิบัติ ด้วยการพิจารณาโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า

"ความสุข ของคนผู้มีศีลอันทำลายแล้ว ไม่ละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์เพราะกอดกองไฟ จักมีแต่ไหน

สุขในอันยินดีการกราบไหว้ จักมีแก่คนมีสีลวิบัติ ผู้มีอันจะต้องรับทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์อันเกิดแต่การสีด้วยเชือกขนหางสัตว์อันเหนียวไฉนเล่า

สุขในการยินดีอัญชลีกรรมแห่งคนผู้มีศรัทธาทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์อันประมาณยิ่งกว่าทุกข์อันเกิดแต่การประหารด้วยหอก จักมีแก่คนผู้ไม่มีศีลกระไรได้

ความสุขในการบริโภคจีวรของคน (ทุศีล) ผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้องเสวยสัมผัสแห่งแผ่นเหล็กอันร้อนในนรก สิ้นกาลนาน จักมีอะไร

บิณฑบาตแม้มีรสอร่อย ก็เปรียบด้วยยาพิษอันแรงกล้า สำหรับคนไม่มีศีลผู้จะต้องกลืนก้อนเหล็กอันร้อน สิ้นราตรีนาน

การบริโภคเตียงและตั่ง แม้เขาสมมติกันว่าเป็นสุข แต่ก็เป็นทุกข์สำหรับคนไม่มีศีลผู้จะต้องถูกทุกข์ (อันเกิดแต่การบริโภค) เตียงและตั่งเหล็กอันร้อนเบียดเบียนเอาตลอดกาลนาน

ความยินดีในการอยู่อาศัยในวิหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาอะไร จักมีแก่คนทุศีลผู้จะต้องตกอยู่กลางหม้อเหล็กอันร้อน

พระผู้เป็นครูของโลก เมื่อจะทรงติคนทุศีล ตรัสว่า 'เป็นคนมีสมาจารที่พึงระลึกถึงด้วยความรังเกียจ ว่าเป็นคนรกเรื้อ (ด้วยหยากเยื่อคือกิเลส) ว่าเป็นคนเปียกชื้น (ด้วยน้ำคือกิเลส) ว่าเป็นคนลามก และว่าเป็นคนเน่าใน' ดังนี้ น่าติชีวิตของคนทุศีลนั้น ผู้เป็นคนไม่มีปัญญา ทรงเพศสมณชนแต่ไม่ใช่สมณะ นำตนซึ่งถูกก่นถูกขุดอยู่ไป

สัตบุรุษทั้งหลายผู้มีศีลในโลกนี้ ย่อมหลีกคน

ทุศีลใดเสีย ดุจคนผู้รักสวยทั้งหลายหลีกคูถ หลีก ซากศพ ชีวิตของคนทุศีลนั้น (จะมีประโยชน์) อะไร

คนทุศีลนั้นเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่เป็น ผู้พ้นจากอธิคมสุข (สุขอันเกิดแต่มรรคผล) ทั้ง หมด เขาปิดประตูสวรรค์เสียสนิท ขึ้นสู่ทางอบาย ไปฉิบ

คนอื่น ใครเล่าจะเป็นวัตถุแห่งความสงสารของ ชนผู้มักสงสาร เสมอด้วยคนทุศีล

โทษแห่งความเป็นผู้ทุศีลมีมากอย่างดังกล่าวมา ฉะนี้"

การเห็นอานิสงส์ในสีลสมบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามจาก ประการที่กล่าวแล้ว

อีกนัยหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดหมดมลทินดี การทรงบาตร และจีวรของภิกษุนั้น ย่อมเป็นที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของเธอก็มีผล

หทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ย่อมไม่หยั่ง ลงสู่ภัยมีความติเตียนตนเองเป็นต้น ดุจพระ อาทิตย์ไม่ลงสู่ความมืดฉะนั้น

ภิกษุเมื่องามในตโปวัน ย่อมงามด้วยความ

ถึงพร้อมแห่งศีล ดุจพระจันทร์เมื่องามในท้องฟ้า ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมแห่งรัศมีฉะนั้น

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ยังทำความชื่นบานแม้แก่เทวดาทั้งหลาย จะกล่าวไยในกลิ่นศีลเล่า กลิ่นแห่งศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติทั้งปวง ฟุ้งไปทั่วทศทิศมิได้ติดขัด

สักการะแม้น้อยอันทายกทำแล้วในท่านผู้มีศีล ย่อมเป็นการมีผลมาก เพราะฉะนั้นผู้มีศีลจึงเป็นดุจภาชนะ (รองรับ) เครื่องบูชาและสักการะ

อาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในทิฏฐิธรรม* ย่อมไม่เบียดเบียนท่านผู้มีศีล ผู้มีศีลย่อมขุดรากแห่งทุกข์อันเป็นไปในสัมปรายภพเสียได้

สมบัติใดในมนุษย์ และสมบัติใดในเทวดา สมบัติทั้งสองนั้น เมื่อผู้มีศีลถึงพร้อมปรารถนาอยู่ มิใช่เป็นสิ่งที่จะพึงได้ยากเลย อนึ่ง ใจของผู้มีศีลถึงพร้อม ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานสมบัติ อันเป็นสมบัติที่สงบระงับสุดยอดเป็นแท้

บัณฑิตพึงแสดงอานิสงส์อันมีอาการต่าง ๆ เป็นอันมาก ในศีลซึ่งเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้แล.

* ท่านหมายเอาความมัวหมองต่าง ๆ เช่นถูกจองจำทำโทษในปัจจุบันชาติ.

เพราะเมื่อแสดงอยู่อย่างนี้ จิตใจย่อมจะหวาดแต่สีลวิบัติแล้ว น้อมไปสู่สีลสมบัติ เพราะฉะนั้น ภิกษุเห็นโทษแห่งสีลวิบัตินี้ และอานิสงส์แห่งสีลสมบัตินี้ ดังกล่าวแล้ว พึงยังศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อทุกประการ เทอญ.

ก็แลศีลในวิสุทธิมรรคที่ทรงแสดงด้วยมุขคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นอันได้แสดงบริบูรณ์แล้ว ด้วยพระคาถา (บาทต้น) นี้ว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ** เพียงเท่านี้เป็นอันดับแรก

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดั่งนี้

ธุดงคนิเทศ

เพราะเหตุที่พระโยคีผู้มีศีลอันสมาทานแล้ว ควรทำการสมาทานธุดงค์ (ต่อไป) ด้วยเมื่อทำอย่างนั้น ศีลของเธอมีมลทินอันล้างแล้วด้วยน้ำคือคุณมีความมักน้อย และความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความไม่สั่งสม (กองกิเลส) ความปรารภความเพียร และความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้น ก็จักเป็นศีลบริสุทธิ์ดี และข้อวัตรทั้งหลายของเธอก็จักถึงพร้อมด้วย ผู้มีสมาจารทั้งปวงบริสุทธิ์ด้วยคุณคือศีลและพรตอันหาโทษมิได้ดังนี้แล้ว จักเป็นผู้ชื่อว่าตั้งอยู่ในอริยวงศ์

(ประเพณีของพระอริยเจ้า) ๓ ข้อ อันเป็นวงศ์เก่า ควรบรรลุอริยวงศ์ข้อคำรบ ๔ กล่าวคือความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดีได้ เพราะเหตุนั้น เราจักเริ่มธุดงคกถา ณ บัดนี้ เพื่อยังคุณทั้งหลายมีความมักน้อยสันโดษเป็นอาทิ อันเป็นเหตุผ่องแผ้วแห่งศีลมีประการดังกล่าวแล้วให้ถึงพร้อมต่อไป แท้จริง ธุดงค์ (ถึง) ๑๓ ข้อ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลาย ผู้สละโลกามิสได้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ใคร่จะยังอนุโลมปฏิปทาให้สำเร็จถ่ายเดียว ธุดงค์ ๑๓ นี้ คืออะไรบ้าง คือ

๑. ปังสุกูลลิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ

๒. เตจีวริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งไตรจีวรเป็นปกติ

๓. ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นปกติ

๔. สปาทานจาริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ

๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีการฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ

๖. ปัตตปิณฑิกัง องค์แห่งภิกษุผู้มีอันถือเอาก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้อันไม่ฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ

๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ

๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่โคนไม้เป็นปกติ

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในที่แจ้งเป็นปกติ

๑๑. โสสานิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ

๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้เป็นปกติ

๑๓. เนสัชชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยความนั่งเป็นปกติ.

วินิจฉัยธุดงค์ในนั้น พึงทราบโดยอรรถ (แห่งคำ) ๑ โดยปกิณณกะมีลักษณะเป็นต้น ๑ โดยการสมาทาน ๑ โดยวิธี (ปฏิบัติ) ๑ โดยประเภท ๑ โดยความแตกแยก ๑ โดยอานิสงส์แห่งธุดงค์นั้น ๆ ๑ โดยกุสลติกะ ๑ โดยจำแนกศัพท์ มีธุตศัพท์เป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดารอีก ๑

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

ในบททั้งหลายเหล่านั้น จะวินิจฉัยโดยอรรถก่อน ผ้าใดเป็นดุจกองฝุ่นในที่นั้น ๆ ด้วยอรรถว่าสูงขึ้น เพราะวางอยู่บนกองฝุ่น ในที่ทั้งหลายมีตรอกและป่าช้าและกองหยากเยื่อเป็นต้นที่ใดที่หนึ่ง เพราะ

ฉะนั้น ผ้านั้นจึงชื่อว่า ปังสุกูล (ผ้าดุจกองฝุ่น) อีกนัยหนึ่ง ผ้าชื่อว่า ปังสุกูล เพราะไปสู่ภาวะแห่งผ้าอันบุคคลเกลียด อธิบายว่า ถึงความเป็นผ้าที่เขาเกลียด ดุจฝุ่น การทรงไว้ซึ่งผ้าปังสุกูลที่มีคำไขอันได้แล้วอย่างนั้น ชื่อ ปังสุกูล* ความทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า ปังสุกูลิกะ องค์แห่งภิกษุปังสุกูลิกะ ชื่อว่า ปังสุกูลิกังคะ. เหตุ ท่านเรียกว่า องค์. เพราะฉะนั้นพึงทราบว่า คำว่า องค์ นั้น เป็นชื่อของการสมาทาน ซึ่งเป็นเหตุแห่งความเป็นปังสุกูลิกะแห่งภิกษุนั้น.

โดยนัยเดียวกันนี้ (การทรง) ไตรจีวร กล่าวคือ สังฆาฏิ อุตตราสงค์ อันตราวาสก เป็นปกติแห่งภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าเตจีวริกะ องค์แห่งภิกษุเตจีวริกะ ชื่อว่า เตจีวริกังคะ.

ก็การตกแห่งก้อนอามิสกล่าวคือภิกษานั่นแล ชื่อว่าบิณฑบาต อีกนัยหนึ่ง การตกลงแห่งก้อนข้าวอันชนเหล่าอื่นให้แล้วนั่นแล ชื่อว่า บิณฑบาต มีคำอธิบายว่า การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่คนอื่นให้. ภิกษุใดแสวงหา คือ การเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ๆ แสวงหาซึ่งบิณฑบาตนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปิณฑปาติกะ (ผู้แสวงหาบิณฑบาต) อีกอย่างหนึ่ง การตกไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตรของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าปิณฑปาตี. คำว่าตกไป (ในที่นี้) หมายความว่า เที่ยวไป. ปิณฑปาตีนั่นเอง ชื่อว่าปิณฑปาติกะ องค์แห่งภิกษุ

* มหาฎีกาว่า ปํสุกูลธารณํ เป็น ปํสุกูลํ ไปนั้น เพราะลบบทหลัง (คือ ธารณํ) และคำว่า ปํสุกูล แปลกันว่า "ผ้าดุจฝังฝุ่น" ก็มี.

ปิณฑปาติกะ ชื่อว่า ปิณฑปาติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตร)

การขาดตอน เรียกว่า ทานะ ความปราศจากทานะ ชื่อว่า อปทานะ อธิบายว่า ความไม่ขาดตอน การเที่ยวใดเป็นไปกับด้วยอปทานะ การเที่ยวนั้น ชื่อว่า สปทานะ อธิบายว่า เที่ยวไปเว้นจากการขาดตอน คือ เที่ยวไปตามลำดับเรือน ความเที่ยวเป็นไปกับด้วยความปราศจากการขาดตอนนี้[๑] เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้นภิกษุนั้นจึงชื่อว่า สปทานจารี สปทานจารีนั่นแลเป็นสปทานจาริกะ องค์แห่งภิกษุสปทานจาริกะนั้น ชื่อว่า สปทานจาริกังคะ.

การฉัน ณ อาสนะเดียว ชื่อ เอกาสนะ การฉัน ณ อาสนะเดียวนั้น เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เอกาสนิกะ องค์แห่งภิกษุเอกาสนิกะนั้น ชื่อว่า เอกาสนิกังคะ.

ก้อนข้าวจำเพาะในบาตรใบเดียวแท้ ๆ เพราะห้ามในภาชนะที่ ๒ ชื่อว่า ปัตตปิณฑะ (การถือเอาปัตตปิณฑะนั้น ก็ชื่อว่าปัตตปิณฑะ)[๒] เพราะบัดนี้[๓] ทำความหมายแห่งปัตตปิณฑะ ใน (อรรถคือ) การถือเอาก้อนข้าวจำเพาะในบาตร การถือเอาก้อนข้าวจำเพาะในบาตรเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า ปัตตปิณฑิกะ (ผู้มีการ

๑. อิทํ เป็นวิเสสนะของศัพท์ประกอบ ตุ ปัจจัย (ที่ใช้เป็นนาม) ก็ได้ ?
๒. ความในวงเล็บนี้เติมลงไว้เพราะเข้าใจว่าปาฐะตก โดยเทียบกับตอนแก้ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ซึ่งท่านดำเนินความแบบเดียวกันคือ ตสฺส ปจฺฉาภตฺตสฺส โภชนํ ปจฺฉาภตฺตํ ตอนนี้ก็ควรจะมีปาฐะว่า ตสฺส ปตฺตปิณฺฑสฺส คหณํ ปตฺตปิณฺโฑ ความจึงต่อกันดี ดังแปลไว้นั้น.
๓. อิทานิ นี้ ขัดเชิงอยู่ ถ้าแก้เป็น ตสฺมึ เหมือนอย่างตอนล่างก็จะดี.

ถือเอาก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ) องค์แห่งภิกษุปัตตปิณฑิกะนั้น ชื่อว่า ปัตตปิณฑิกังคะ.

คำว่า ขลุ เป็นนิบาตในอรรถปฏิเสธ ภัตรที่ภิกษุเป็นผู้ห้าม (ภัตร) แล้วได้มาในภายหลัง ชื่อว่า ปัจฉาภัตร การฉันปัจฉาภัตรนั้น ก็ชื่อว่า ปัจฉาภัตร เพราะทำความหมายแห่งปัจฉาภัตร ใน (อรรถคือ) การฉันปัจฉาภัตรนั้น การฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าปัจฉาภัตรติกะ (ผู้มีการฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ) ภิกษุไม่เป็นผู้มีการฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตรติกะ คำว่า ปัจฉาภัตรนี้ เป็นชื่อแห่งการฉันอติริตตะโภชนะ ที่ห้ามด้วยอำนาจการสมาทาน[๑] แต่ในอรรถกถา[๒]กล่าวว่า "นกตัวหนึ่ง ชื่อ ขลุ[๓] นกนั้นคาบเอาผลไม้ (ผลหนึ่ง) ได้แล้ว ครั้นผลไม้นั้น (บังเอิญ) ตกไปเสีย ย่อมไม่กินผลไม้อื่นอีก (ในวันนั้น) ภิกษุนี้ก็เป็นเช่นนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ (ผู้มีอันไม่ฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติเหมือนนกขลุ)" องค์แห่งภิกษุขลุปัจฉาภัตติกะนั้น ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกังคะ.

การเข้าไปอยู่ในป่า ชื่อว่า อรัญญะ การเข้าไปอยู่ป่านั้น เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าอารัญญิกะ (ผู้มีการเข้าอยู่ในป่าเป็นปกติ) องค์แห่งภิกษุอารัญญิกะนั้น ชื่อว่า อารัญญิกังคะ.

การเข้าไปอยู่ที่โคนไม้ ชื่อ รุกขมูล การเข้าไปอยู่ที่โคนไม้นั้นเป็น

๑. หมายความว่า ไม่ใช่ห้ามด้วยสิกขาบท แต่ห้ามตามที่ภิกษุสมาทานธุดงค์ข้อนี้.
๒. อรรถกถาชื่ออะไร ?
๓. ขลูติ เอโก สกุโณ เอโก ตรงนี้ชวนให้น่าแปลว่า "ชนิดหนึ่ง" แต่ถ้าประสงค์จะให้แปลอย่างนั้น เหตุไรท่านจึงไม่ใช้ โยโกจิ เล่า.

ปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่ารุกขมูลิกะ องค์แห่งภิกษุรุกขมูลิกะนั้น ชื่อว่า รุกขมูลิกังคะ. นัยแม้ในอัพโภกาสิกังคะและโสสานิกังคะก็ดุจนัยนี้.

เสนาสนะที่ลาดไว้แล้วอย่างไรนั่นแล ชื่อว่า ยถาสันถตะ คำว่า ยถาสันถตะนี้ เป็นชื่อแห่งเสนาสนะที่เสนาสนปัญญาปกะชี้ให้ทีแรกอย่างนี้ว่า **"อิทํ ตุยฺหํ ปาปุณาติ"** (เสนาสนะนี้ย่อมถึงแก่ท่าน) ความอยู่ในเสนาสนะที่ลาดแล้วอย่างไรนั้น เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า ยถาสันถติกะ องค์แห่งภิกษุยถาสันถติกะนั้น ชื่อว่า ยถาสันถติกังคะ.

การที่งดนอนเสีย (สำเร็จอิริยาบถ) อยู่ด้วยการนั่ง เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า เนสัชชิกะ องค์แห่งภิกษุเนสัชชิกะนั้น ชื่อว่าเนสัชชิกังคะ.

ก็องค์เหล่านี้ทั้งหมดชื่อว่า ธุดงค์ เหตุเป็นองค์แห่งภิกษุชื่อว่าธุตะ เพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการสมาทานนั้น ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะมีญาณที่ได้โวหารว่าธุตะ เหตุเป็นเครื่องกำจัดกิเลสเป็นองค์. อีกนัยหนึ่ง องค์เหล่านั้นชื่อว่าธุตะ เพราะกำจัดธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายได้ด้วย เป็นองค์แห่งความปฏิบัติด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า ธุดงค์.

ในบททั้งหลายเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น]

ก็ธุดงค์ทั้งหมดนี้ มีสมาทานเจตนาเป็นลักษณะ จริงอยู่แม้คำนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า "ผู้สมาทานได้แก่บุคคล ธรรมเครื่องสมาทาน ได้แก่จิตและเจตสิก สมาทานเจตนาเป็นตัวธุดงค์ สิ่งที่ห้ามคือวัตถุ." อนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดนั่นมีอันกำจัดความละโมบเป็นรส มีอันราศจาก ความโลเลเป็นเครื่องปรากฏ มีอริยธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นเป็น ปทัฏฐาน. ในบทเล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยโดยปกิณณกะมีลักษณะ เป็นต้น ดังนี้.

[วินิจฉัยโดยการสมาทาน และวิธี (ปฏิบัติ) เป็นต้น]

ส่วนวินิจฉัยใน ๕ บท มีบทว่า โดยการสมาทานและวิธี (ปฏิบัติ) เป็นต้น พึงทราบต่อไป :- ธุดงค์ทั้งหมดนั่น เมื่อพระผู้มี พระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ พึงสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาค เจ้า เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พึงสมาทานในสำนักของพระ มหาสาวก เมื่อพระมหาสาวกไม่มี พึงสมาทานในสำนักพระขีณาสพ... พระอนาคามี...พระสกทาคามี...พระโสดาบัน...ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ภิกษุผู้ทรงทวิปิฎก...ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก...พระเอกสังคีติกะ*...พระอรรถ- กถาจารย์ เมื่อพระอรรถกถาจารย์นั้นไม่มี พึงสมาทานในสำนักภิกษุ ผู้ทรงธุดงค์ แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์ไม่มี พึงกวาดลานพระเจดีย์แล้ว นั่งกระโหย่ง กล่าวสมาทานเหมือนอย่างกล่าวในสำนักของพระสัมมา- สัมพุทธเจ้าเถิด แม้ว่าสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้เหมือนกัน. ก็แล

* เอกสังคีติกะ มหาฎีกาว่า หมายเอาภิกษุผู้ทรงพระสูตรนิกาย ๑ ใน ๕ นิกาย.

ในการสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้นี้ พึงเล่าเรื่องความมักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่แห่งพระเถระสองพี่น้องในเจติยบรรพต[๑] (เป็นนิทัศนะ) นี้เป็นคำกล่าวโดยทั่วไปก่อน.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์แห่งธุดงค์แต่ละข้อต่อไป :-

๑. ปังสุกูลิกังคะ

[การสมาทานปังสุกูลิกังคะ]

ก่อนอื่น ปังสุกูลิกังคะ ย่อมเป็นอันสมาทานด้วยคำ ๒ คำนี้คำใดคำหนึ่ง ว่า **คหปติทานจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดผ้าอันเป็นของคฤหบดีถวาย **ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ[๒] นี่เป็นการสมาทานในปังสุกูลิกังคะนี้ก่อน.

๑. มหาฎีกาได้เรื่องมาเล่าไว้ว่า พระเถระองค์นั้นถือเนสัชชิก ไม่มีใครรู้ว่าท่านถือ (เพราะท่านมักน้อย ไม่ให้ใครรู้ ?) วันหนึ่งตอนกลางคืน (ดึกแล้ว) พระเถระผู้น้อง (นอนอยู่ ?) มองไปเห็นท่านนั่งอยู่บนที่นอนด้วยแสงฟ้าแลบ จึงทักขึ้นว่าท่านถือเนสัชชิกหรือ (เมื่อมีคนเห็นเสียแล้ว) ก็เพราะความมักน้อยนั่นแหละ ท่านเลยเอนกายลงนอนในทันทีทันใดนั้น แล้วภายหลังได้โอกาส ท่านก็สมาทานด้วยตนเองถือใหม่ต่อไป (มักน้อยเช่นนี้จะเป็นอุชุปฏิปนฺโน หรือ ?)

๒. ในคำสมาทาน ๒ คำนี้ มีปัญหาอยู่ ๒ ข้อ

ก. คำ คหปติทานจีวรํ แปลกอยู่ พบโดยมากมีแต่ คหปติจีวรํ ในที่นี้ท่านเติม - ทาน - เข้ามาเพื่ออะไร มหาฎีกาท่านแย้มไว้ ดูเหมือนว่าดังนี้ ผ้าที่เจ้าของทอดไว้ด้วยประสงค์จะให้บรรพชิตมาชักเอาไป (อย่างผ้าป่าของเราทุกวันนี้ ?) พึงเรียกคหปติจีวรได้ แต่ไม่เรียกคหปติ - ทานจีวร (เพราะคหปติทานจีวรหมายเอาจีวรที่เจ้าของนำมาประเคนด้วยมือ ? เพราะฉะนั้นท่านจึงประกอบ - ทาน - ไว้ด้วย เพื่อให้ต่างกับคหปติจีวร) เพื่ออนุโลมตามนัยฎีกานี้ จึงแปลว่า "จีวรอันเป็นของคฤหบดีถวาย"

[วิธี (ปฏิบัติ) ในปังสุกูลิกังคะ]

ก็ในบรรดาผ้า (ที่นับว่าเป็นผ้าปังสุกูล) คือ

๑. โสสานิกะ (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า)
๒. ปาปณิกะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ตามทางเข้าตลาด)
๓. รถิยโจฬะ (ผ้าที่ทิ้งอยู่ตามตรอก)
๔. สังการโจฬะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ในกองหยากเยื่อ)
๕. โสตถิยะ (ผ้าที่เขาใช้เช็ดครรภมลทินแล้วทิ้ง)
๖. นหานโจฬะ (ผ้าที่เขาผลัดอาบน้ำมนต์แล้วทิ้ง)
๗. ติตถโจฬะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ตามท่าน้ำ)
๘. คตปัจจาคตะ (ผ้าที่เขานุ่งไปป่าช้ากลับมาแล้วทิ้ง)
๙. อัคคิทัฑฒะ (ผ้าถูกไฟไหม้แล้วทิ้ง)
๑๐. โคขายิตะ (ผ้าที่โคเคี้ยวแล้วเขาทิ้ง)
๑๑. อุปจิกาขายิตะ (ผ้าปลวกกัดแล้วเขาทิ้ง)
๑๒. อุนทูรขายิตะ (ผ้าหนูกัดแล้วเขาทิ้ง)
๑๓. อันตัจฉินนะ (ผ้าขาดริมแล้วเขาทิ้ง)
๑๔. ทสัจฉินนะ (ผ้าขาดชายแล้วเขาทิ้ง)

ข. มหาฎีกาท่านแต่งปัญหาสอดเข้ามาว่า การสมาทานด้วยการใช้คำสมาทานตรง ๆ (สมาทิยามิ) ย่อมสำเร็จเป็นการสมทานโดยไม่มีปัญหา แต่การใช้คำปฏิเสธ (ปฏิกฺขิปามิ) จะเป็นอันสมาทานอย่างไรกัน ? แล้วท่านก็ตอบของท่านเองว่า เป็นได้เพราะความถึงกัน เช่นเมื่อพูดว่าเทวทัตไม่บริโภคอาหารกลางวัน ความก็บ่งไปว่าเขาบริโภคกลางคืนนะซิ เพราะเว้นอาหารเสียหมดแล้ว ร่างกายของเขาจะอยู่ไปได้หรือ ดังนี้ฉันใด แม้ในการสมาทานนี้ก็ฉันนั้น เมื่อกล่าวปฏิเสธคหปติทานจีวร ความก็แล่นไปถึงว่า ถ้าเช่นนั้นเธอก็ถือเอาจีวรอย่างอื่นนะซิ เพราะว่าจะบวชอยู่โดยไม่มีจีวรนั้นไม่ได้อยู่เอง.

๑๕. ธชาหฏะ (ผ้าที่เขายกเป็นธงแล้วทิ้งไว้)

๑๖. ถูปจีวระ (ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกทำพลีกรรม แล้วทิ้งไว้)

๑๗. สมณจีวระ (ผ้าของภิกษุด้วยกัน)

๑๘. อาภิเสกิกะ (ผ้าที่เขาทิ้ง ๆ ไว้ในที่ราชาภิเษก)

๑๙. อิทธิมยะ (ผ้าสำเร็จด้วยฤทธิ์)

๒๐. ปันถกะ (ผ้าที่ตกอยู่ตามหนทางไม่ปรากฏเจ้าของ)

๒๑. วาตาหฏะ (ผ้าที่ลมหอบไปไม่มีเจ้าของติดตาม)

๒๒. เทวทัตติยะ (ผ้าที่เทวดาถวาย)

๒๓. สามุททิยะ (ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นฝั่ง)

เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง พระโยคีผู้มีธุดงค์อันได้สมาทานอย่างนั้นแล้ว พึงถือเอามาฉีกเนื้อผ้าเปื่อยทิ้งเสีย ซักเนื้อผ้าที่ยังเหนียวทำเป็นจีวร เปลื้องคฤหบดีจีวรผืนเก่าแล้วใช้เถิด.

บรรดาผ้าเหล่านั้น ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า โสสานิกะ ผ้าที่ตกอยู่ที่ทางเข้าตลาด ชื่อว่า ปาปณิกะ ผ้าที่เหล่าชนผู้ต้องการบุญทิ้งลงตามตรอก ทางช่องหน้าต่าง ชื่อว่า รถิยโจฬะ ท่อนผ้าที่เขาทิ้งที่กองหยากเยื่อ ชื่อว่าสังการโจฬะ ผ้าที่เขาเช็ดครรภมลทินแล้วทิ้ง ชื่อว่า โสตถิยะ เล่ากันว่า มารดาของติสสอำมาตย์ให้ใช้ผ้ามีราคานับแสนเช็ดครรภมลทินแล้วให้ทิ้งไว้ที่ทางเดินชื่อตาลเวฬี ด้วยประสงค์ว่าภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรทั้งหลายจักถือเอา ภิกษุทั้งหลายถือเอา

(ผ้านั้น) เพื่อ (ปะจีวร) ที่ชำรุดเท่านั้น* คนทั้งหลายที่พวกหมอผีให้อาบน้ำดำเกล้าแล้ว (ผลัด) ทิ้งผ้าอันใดไป ด้วยสำคัญว่า ผ้า (ที่ผลัด) นั้น เป็นกาลกัณณี ผ้า (ที่เขาผลัดทิ้งไป) นั้น ชื่อ นหานโจฬะ ผ้าเก่า ๆ ที่เขาทิ้งไว้ตามท่าอาบน้ำ ชื่อว่า ติตถโจฬะ คนทั้งหลายที่ไปป่าช้ากลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งผ้าใดเสีย ผ้านั้นชื่อว่า คตปัจจาคตะ ผ้าที่ถูกไฟไหม้บางส่วน ชื่อว่า อัคคิทัฑฒะ คนทั้งหลายย่อมทิ้งผ้าที่ไฟไหม้นั้นเสียเหมือนกัน ผ้า (๕ อย่าง) มีผ้าที่ชื่อว่าโคขายิตะเป็นต้น ชัดอยู่แล้ว แม้ผ้าเช่นนั้น ๆ คนทั้งหลายย่อมทิ้งเสียเหมือนกัน ผ้าที่คนทั้งหลายเมื่อจะขึ้นเรือผูกเป็นธงไว้แล้วจึงขึ้นไป ชื่อว่า ธชาหฏะ ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นเมื่อสุดสายตาคนเหล่านั้นไปก็ควร แม้ผ้าที่เขาผูกเป็นธงปักไว้ในยุทธภูมิ เมื่อทหารทั้งสองฝ่ายไปแล้ว ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นก็ควร ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกทำพลีกรรม ชื่อว่า ถูปจีวระ ผ้าเป็นของภิกษุด้วยกัน ชื่อว่า สมณจีวระ ผ้าที่เขาทิ้งไว้ในสถานที่ราชาภิเษก ชื่อว่า อาภิเสกิกะ จีวรของเอหิภิกษุ ชื่อว่า อิทธิมยะ ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ชื่อ

* ชิณฺณกฏฺฐานตฺถเมว ก็ไม่มีคำไหนที่จะแปลว่า "ปะ" ได้ แต่เห็นว่าความบ่งไปทางนั้นก็ต้องแปลเอาความไปอย่างนั้น หากว่าแปลอย่างนี้เป็นถูก ก็ยังมีปัญหาน่าคิดต่อไปว่า เพราะเหตุไรภิกษุผู้ถือเอาผ้านั้นไป จึงไม่ใช้ผ้านั้นทำจีวร ใช้เพียงเป็นผ้าสำหรับปะจีวรเท่านั้น เหตุน่าจะเป็นดังนี้

ก. ผ้าผืนนั้นนับเป็นผ้าบังสุกุลก็จริง แต่ราแพงนัก ทำเป็นจีวรแล้วจะใช้ไม่สนิทใจและอาจถูกขโมยโดยง่ายด้วย

ข. ผ้าผืนนั้นขนาดไม่พอทำจีวร จะไปแสวงหาผ้าราคาเป็นแสนอย่างนั้นมาเพิ่มเติมได้ที่ไหนง่าย ๆ เล่า จึงป่วยการที่จะเก็บรอไว้ ใช้ประโยชน์อย่างอื่นเสียดีกว่า.

ปันถิกะ ก็ผ้าใดตกลงเพราะความหลงลืมสติแห่งเจ้าของ ผ้านั้นภิกษุควรรักษาไว้ชั่วหน่อยหนึ่งแล้วจึงถือเอา ผ้าที่ลมพัดไปตกในที่ไกล ชื่อว่า วาตาหฏะ ก็ภิกษุ เมื่อไม่เห็นเจ้าของ จะถือเอาผ้านั้นก็ควร ผ้าที่เทวดาถวาย ดุจผ้าที่เทวดาถวายแก่พระอนุรุทธเถระฉะนั้น ชื่อว่า เทวทัตติยะ ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก ชื่อ สามุททิยะ

ส่วนผ้าใดที่ทายกกล่าวคำว่า **สงฺฆสฺส เทม** (ข้าพเจ้าทั้งหลายถวายแก่สงฆ์) ถวายก็ดี ที่ภิกษุผู้เที่ยวไปภิกขาผ้าได้มาก็ดี ผ้านั้นไม่เป็นผ้าบังสุกุล. แม้ในผ้าที่ภิกษุด้วยกันให้ ผ้าใดที่จีวรภาชกะแจกให้ตามลำดับพรรษาก็ดี จีวรประจำเสนาสนะก็ดี* ผ้านั้นก็ไม่เป็นผ้าบังสุกุล. ผ้าที่จีวรภาชกะไม่ได้แจกให้เท่านั้น จึงเป็นผ้าบังสุกุล. แม้ในผ้าบังสุกุลชนิดนั้น ผ้าใดที่ทายกทอดไว้แทบเท้าของภิกษุ (รูปหนึ่ง) แต่ภิกษุนั้น (ถือเอาไป) วางถวายในมือของปังสุกูลิกภิกษุ (อีกทอดหนึ่ง) ผ้านั้น ชื่อว่า เอกโตสุทธิกะ (บริสุทธิ์ฝ่ายเดียว) ผ้าใดที่ทายกวางถวายในมือของภิกษุ (รูปหนึ่ง) แล้วภิกษุนั้น (นำไป) ทอดไว้แทบเท้า (ของปังสุกูลกภิกษุ) แม้ผ้านั้นก็เป็นเอกโตสุทธิกะ ผ้าใดที่ทั้งทายกก็ทอดไว้แทบเท้าของภิกษุ (รูปหนึ่ง) ทั้งภิกษุนั้นก็ถวาย (แก่ปังสุกูลกภิกษุ) โดยวิธีอย่างเดียวกัน ผ้านั้นจึงเป็นอุภโตสุทธิกะ (บริสุทธิ์สองฝ่าย) ผ้าใดที่ภิกษุได้มาเพราะ (ทายก) วาง (ถวาย) ในมือ แล้วภิกษุนั้นก็ (นำไป) วาง

* เสนาสนจีวรํ มหาฎีกาขยายความว่า ทายกสร้างเสนาสนะขึ้นแล้ว ถวายจีวรไว้สำหรับเสนาสนะด้วย โดยเจาะจงไว้ให้เฉพาะภิกษุที่มาอยู่ในเสนาสนะนั้นใช้

(ถวาย) ในมือ (ของปังสุกูลิกภิกษุ) เหมือนกัน ผ้านั้นชื่อว่าจีวร (บังสุกุล) อย่างไม่อุกฤษฏ์. ปังสุกูลิกภิกษุรู้ความต่างแห่งผ้าบังสุกุลนี้อย่างนี้แล้วจึงควรใช้จีวรแล นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) ในปังสุกูลิกังคะนี้.

[ประเภทแห่งปังสุกูลิกภิกษุ]

ส่วนประเภทพึงทราบดังต่อไปนี้ คือ ปังสุกูลิกภิกษุมี ๓ จำพวก คือ ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ๑ ผู้ถืออย่างกลาง ๑ ผู้ถืออย่างเพลา ๑ ใน ๓ จำพวกนั้น ผู้ถือเอาแต่ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ผู้ถือเอาจีวรที่ผู้ปรารถนาบุญทอดไว้ด้วยคิดว่าบรรพชิตจักถือเอา ดังนี้ ชื่อว่าผู้ถืออย่างกลาง ผู้ถือเอาผ้าที่เขาวางถวายแทบเท้า ชื่อว่าผู้ถืออย่างเพลา.

[ความแตกแห่งปังสุกูลิกังคะ]

ธุดงค์ของปังสุกูลิกภิกษุ ๓ จำพวกนั้น จำพวกใดจำพวกหนึ่งก็ตาม ย่อมแตกในขณะที่เธอยินดีผ้าที่พวกคฤหัสถ์ถวายตามความชอบใจพอใจของตน นี้เป็นความแตกในปังสุกูลิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งปังสุกูลิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์พึงทราบดังต่อไปนี้ (คือ) (๑) เกิดมีความปฏิบัติที่สมควรแก่นิสัย ตามพระบาลี (บอกอนุศาสน์) ข้อว่า บรรพชาอาศัยบังสุกุลจีวร (๒) ได้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๑ (๓) ไม่ต้องลำบากเพราะการรักษา (๔) ไม่เป็นผู้มีความเป็นไปเกี่ยวเกาะกับ

ผู้อื่น (๕) ไม่มีความกลัวเพราะโจรภัย (๖) ไม่มีตัณหาในการบริโภค (๗) มีบริขารเป็นสมณสารูป (๘) มีปัจจัยตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า เป็นของเล็กน้อยด้วย เป็นของหาได้ง่ายด้วย เป็นของหาโทษมิได้ด้วย[๑] (๙) เป็นผู้น่าเลื่อมใส (๑๐) ธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นอำนวยผล[๒] (๑๑) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูนขึ้น (๑๒) ทำให้ประชุมชนผู้เกิดในภายหลังได้ทิฏฐานุคติ.

[คาถาสรูป]

ภิกษุผู้สำรวม ทรงผ้าบังสุกุล เพื่อกำจัดมาร
และเสนามาร ย่อมงาม ดังกษัตริย์ผู้ทรงสวมเกราะ
แล้วงามสง่าอยู่ในที่รบฉะนั้น ผ้าบังสุกุลใด แต่
องค์พระผู้เป็นครูของโลกยังทรงละผ้าอย่างดี ๆ มี
ผ้ากาสีเป็นต้นเสียแล้วมาทรงใช้ ใครจะไม่พึงใช้
ผ้าบังสุกุลนั้น (โดยเสด็จ) เล่า เพราะเหตุนั้นแล
ภิกษุเมื่อระลึกถึงคำปฏิญญาของตน[๓] พึงเป็นผู้ยินดี
ในผ้าบังสุกุล อันอนุกูลแก่การบำเพ็ญเพียร เทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในปังสุกูลิกังคะ เป็นอันดับแรก.

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๐/๓๔.

๒. ธุตธรรม มี ๕ คือ อปฺปิจฺฉตา สนฺตุฏฺฐิตา สลฺเลขตา ปวิเวกตา อิทมตฺถิตา (ดูตอนแก้ธุตธรรม วิสุทธิมรรค หน้า ๑๐๑).

๓. ท่านหมายถึงคำรับ "อาม ภนฺเต" ของภิกษุใหม่ เมื่อพระอนุสาสนาจารย์บอกอนุศาสน์จบในโรงอุปสมบท

๒. เตจีวริกังคะ

[การสมาทานเตจีวริกังคะ]

ก็เตจีวริกังคะอันเป็นลำดับแห่งปังสุกูลิกังคะนั้น ย่อมเป็นอันสมาทานด้วยคำ ๒ นี้ คำใดคำหนึ่งว่า **จตุตฺถจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดผ้าจีวรผืนที่ ๔ **เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในเตจีวริกังคะ]

ก็เตจีวริกภิกษุนั้น ได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว ยังไม่อาจจะทำเพราะไม่สบายเสียก็ดี ยังไม่ได้กะก็ดี เครื่องอุปกรณ์มีเข็มเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งยังไม่พร้อมก็ดี ตราบใด พึงเก็บไว้ได้ ตราบนั้น. โทษเพราะการเก็บไว้เป็นปัจจัยหามีไม่ แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่ย้อมแล้วจะเก็บไว้ไม่ควร (ถ้าเก็บไว้) เธอจะได้ชื่อว่าเป็นธุดงคโจรไป นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) ในเตจีวริกังคะนั้น.

[ประเภทแห่งเตจีวริกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้ภิกษุเตจีวริกะนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ จำพวกนั้น ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ในเวลาย้อมผ้า พึงย้อมอันตรวาสกหรืออุตตราสงค์ (ผืนใดผืนหนึ่ง) ก่อน (เมื่ออุตตราสงค์แห้งแล้ว) พึงห่มอุตตราสงค์นั้นแล้วจึงย้อมสังฆาฏิ แต่จะนุ่งสังฆาฏิไม่ควร นี้เป็นวัตร

ในเสนาสนะชายบ้าน สำหรับภิกษุเตจีวริกะนั้น. ส่วนผู้เป็นอารัญญิกะ จะซักย้อม ๒ ผืนในคราวเดียวกันก็ได้ แต่พึงนั่งอยู่ใกล้ ๆ (ผ้า) พอที่เห็นว่าใคร ๆ มา สามารถจะซักผ้ากาสาวะ (ที่ตากอยู่) มาคลุมตัวได้ทัน. ส่วนสำหรับท่านผู้ถือกลางอย่าง ตามปกติ ผ้ากาสาวะสำหรับ (ยืมใช้ในเวลา) ย้อมผ้าในโรงย้อมมีอยู่ นุ่งหรือห่มผ้า (สำหรับยืมใช้) นั้นแล้ว ทำรชนกรรม (การย้อมผ้าของตน) ก็ควร. สำหรับผู้ถืออย่างเพลา จะนุ่งหรือห่มจีวรของภิกษุผู้ชอบพอกันแล้วทำรชน-กรรมก็ควร แม้ผ้าปูนอนอันเป็นของมีอยู่ในเสนาสนะนั้น ก็ควรแก่เธอ แต่จะรักษาไว้ (ใช้เป็นนิจไป) ไม่ควร จะ (ยืม) ใช้แม้จีวรของภิกษุผู้ชอบพอกันในระหว่าง ๆ ย่อมไม่ควร*. ก็แลภิกษุเตจีวริกะจะมีผ้าผืนที่ ๔เพิ่มขึ้นก็ได้แต่ผ้[redacted]งสะอย่างเดียว แต่ผ้าอังสะนั้น กว้างประมาณคืบหนึ่ง ยาวประมาณสามศอกเท่านั้นจึงควร.

* ฉบับสีหลและฉบับยุโรป ไม่มีคำปฏิเสธ การมีคำปฏิเสธ กับไม่มีคำปฏิเสธเป็นเรื่องสำคัญอยู่ ควรจะวิจารณ์ดูบ้าง

โดยทางไวยากรณ์ น ศัพท์ ที่ปฏิเสธ วฏฺฏติ มักเรียงไว้ติดกับ วฏฺฏติ เป็น น วฏฺฏติ ดูในธุดงคนิเทศนี้เองก็เห็นอยู่เช่นนั้นเป็นแถวไป มาแปลกเพื่อนอยู่ตรงนี้แห่งเดียวเรียง น ไว้ต้นประโยคทีเดียว - น สภาคภิกฺขูนํ ฯ เป ฯ วฏฺฏติ ดังนี้

โดยทางความที่ควรจะเป็น การยืมใช้จีวรของภิกษุที่ชอบพอกันในเมื่อย้อมผ้าของตนนั้นเป็นการควรอยู่แล้ว ก็การซักย้อมผ้านั้น ย่อมจะต้องทำเนือง ๆ ไปหลายครั้งหลายหน การยืมผ้าเขาผลัดก็จะต้องมีทุกครั้งนั่นเอง แม้จะยืมเขาใช้ครั้งไหนกี่ครั้งก็ควรทุกครั้งไป ท่านจึงว่า อนฺตรนฺตรา
ปริภุญฺชิตุํ วฏฺฏติ (ยืมเขา) ใช้ในระหว่าง ๆ (คือหลายครั้ง) ก็ควร ความน่าจะเป็นดังนี้ ไม่น่าจะว่า "ไม่ควร" เลย

โดยทางพยัญชนะ ศัพท์ อนฺตรนฺตรา นั่นแหละ สนับสนุนความที่ว่านั้น คือ ไม่ได้ถือสิทธิเป็นของตัว ยืมเขาใช้เป็นระหว่าง ๆ เท่านั้น จึงว่าควร

[ความแตกแห่งจีวริกังคะ]

ก็ธุดงค์ของภิกษุเตจีวริกะทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอยินดีจีวรผืนที่ ๔ นั่นแล นี้เป็นความแตกในจีวริกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งเตจีวริกังคะ]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ คือ คุณทั้งหลายเช่นที่จะกล่าวต่อไปนี้ ย่อมสำเร็จ (แก่ภิกษุเตจีวริกะ) คือ (๑) ภิกษุเตจีวริกะย่อมเป็นผู้สันโดษด้วยจีวรแต่พอรักษากาย ด้วยความสันโดษนั้น (ไปข้างไหน) เธอถือเอา (จีวรนั้น) ไปได้ ดุจนก (พาเอาแต่ปีกบินไป) ฉะนั้น (๒) มีกิจที่จะพึงปรารมภ์น้อย (๓) เลิกการสะสมผ้า (๔) มีความประพฤติเป็นคนเบาดี (๕) ละความละโมบในอติเรกจีวรได้ (๖) ทำความพอใจในผ้าที่เป็นกัปปิยะ* (๗) มีความประพฤติขูดเกลากิเลส (๘) ธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นอำนวยผล (แก่เธอ) ดังนี้.

[คาถาสรูป]

พระโยคีผู้มีปัญญา รู้รสความสุขอันเกิดแต่สันโดษ จึงละตัณหาในผ้าที่เหลือเฟือได้ เลิกการสะสม (ผ้า) เป็นผู้ทรงไว้แต่ไตรจีวร เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ประเสริฐ ปรารถนาจะเที่ยวไปให้สะดวก พึงกระทำความยินดีในธุดงค์ที่ท่าน

* มหาฎีกาท่านขยายความว่า แม้ทรงอนุญาตผ้าไว้ตั้งหลายอย่าง เช่นผ้านิสีทนะ ฯ ล ฯ โดยที่สุดผ้าบริขารโจล แต่ภิกษุเตจีวริกะนี้ไม่ใช้ผ้าอื่น ๆ เลย ใช้อยู่แต่ผ้า ๓ ผืนเท่านั้น.

กำหนดด้วยจีวร (ไปข้างไหน) มีแต่ (ไตร)
จีวรไป ดุจนกมีแต่ปีกฉะนั้นเถิด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในเตจีวริกังคะ.

๓. ปิณฑปาติกังคะ

[การสมาทานปิณฑปาติกังคะ]

แม้ปิณฑปาติกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดอติเรกลาภ **ปิณฺฑ-ปาติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในปิณฑปาติกังคะ]

ก็ปิณฑปาติกภิกษุนั้น ไม่พึงยินดีภัต ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. **สงฺฆภตฺตํ** (ภัตรที่เขาถวายสงฆ์ทั่วไป)

๒. **อุทฺเทสภตฺตํ** (ภัตรที่เขาเจาะจงถวายเฉพาะตัว)

๓. **นิมนฺตนํ** (ภัตรในที่นิมนต์)

๔. **สลากภตฺตํ** (ภัตรที่ถวายโดยสลาก)

๕. **ปกฺขิกํ** (ภัตรถวายประจำปักษ์)

๖. **อุโปสถิกํ** (ภัตรถวายประจำวันอุโบสถ)

๗. ปาฏิปทิกํ (ภัตรถวายประจำวันปาฏิบท)

๘. อาคนฺตุกภตฺตํ (ภัตรเพื่อภิกษุอาคันตุกะ)

๙. คมิกภตฺตํ (ภัตรเพื่อภิกษุผู้เตรียมเดินทาง)

๑๐. คิลานภตฺตํ (ภัตรเพื่อภิกษุผู้อาพาธ)

๑๑. คิลานุปฏฺฐากภตฺตํ (ภัตรเพื่อผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ)

๑๒. วิหารภตฺตํ (ภัตรประจำวิหาร)

๑๓. ธุรภตฺตํ (ภัตรประจำวิหาร)

๑๔. วารภตฺตํ (ภัตรที่เขาถวายโดยวาระ คือแบ่งเวรกันถวาย)

แต่ภัตรเหล่าใด ถ้าทายกไม่ได้กล่าว (ออกชื่อ) โดยนัยเป็นต้นว่า "ขอท่านทั้งหลายจงรับสังฆภัตร" ดังนี้ (เป็นแต่) กล่าวว่า "ขอสงฆ์จงรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า" (หรือว่า) "แม้ท่านทั้งหลายจงรับภิกษา" ดังนี้แล้วถวายไซร้ ปิณฑปาติกภิกษุจะยินดีภัตรเหล่านั้นก็ควร นิรามิสสลาก (สลากที่ไม่มีอามิส) แต่สงฆ์ก็ดี[๒] ภัตรที่เขาหุง (ถวาย)

๑. มหาฎีกาแก้ไว้ว่า "ธุรเคเหเอว ฐเปตฺวา ทาตพฺพภตฺตํ ธุรภตฺตํ - ภัตรที่เขาพึงตั้งถวายที่เรือนใกล้เคียงนั่นแล ชื่อธุรภัตร" ถ้าแก้และแปลอย่างนี้ถูก ก็ยังจะต้องหาทางเข้าใจต่อไปอีกว่า ลักษณาการภัตรชนิดนี้เป็นอย่างไร อาจเป็นไปได้หรือไม่ว่า ผู้มีศรัทธามาปลูกบ้านอยู่ใกล้วัด เพื่อมีโอกาสทำบุญได้สะดวก ๆ บ้านอย่างนี้เรียกว่าธุรเคหะ ท่านผู้มีศรัทธาเจ้าของบ้านนั้น จัดอาหารเตรียมไว้สำหรับภิกษุในวัดเป็นประจำ ท่านองค์ไหนเข้าไปเป็นไม่ผิดหวัง เรียกว่า ธุรภัตร ? เพราะเข้าใจยากอย่างนี้ จึงมีผู้คิดว่าน่าจะเป็น ธุวภตฺตํ ซึ่งแปลได้ง่าย ๆ ว่าภัตรประจำ.

๒. นิรามิสสลากา มหาฎีกาท่านไม่วินิจฉัยว่าได้แก่อะไร เป็นแต่นำเอามติของเกจิอาจารย์มากล่าวไว้ว่า ลางท่านว่าได้แก่สลากของอย่างอื่นมีเภสัชเป็นต้น ลางท่านว่าได้แก่สลาก (ของกิน) ที่ไม่ใช่ยาวกาลิก ทั้งสองมติก็คงลงกันว่า ไม่ใช่สลากภัตนั่นเอง จึงมีปัญหาว่า เมื่อไม่ใช่ภัตร จะกล่าวในนิเทศนี้เพื่ออะไรเล่า คำข้างหลังที่กล่าวเป็นคู่กันก็ยันอยู่ว่าเป็นภัตร

ในวิหารก็ดี ย่อมควรโดยแท้แล นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งปิณฑปาติกภิกษุนั้น.

[ประเภทแห่งปิณฑปาติกภิกษุ]

ส่วนว่าโดยประเภท แม้ปิณฑปาติกภิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ จำพวกนั้น ผู้ที่ถืออย่างอุกฤษฏ์ ย่อมรับภิกษาที่ทายกนำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหน้าก็ได้ (จากเรือน) ข้างหลังก็ได้ ยืนที่ประตูบ้านหนึ่ง แม้เมื่อคน (บ้านอื่น ๆ มาขอ) รับบาตรก็ให้ รับภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ได้* แต่ (เลิกบิณฑบาต) นั่งลงแล้ว ย่อมไม่รับภิกษา (อีก) ในวันนั้น ผู้ถืออย่างกลาง แม้นั่งลงแล้วยังรับ (อีก) ในวันนั้น แต่ไม่รับ (นิมนต์) เพื่อฉันในวันพรุ่ง ผู้ถืออย่างเพลา ย่อมรับ (นิมนต์) เพื่อฉันในวันพรุ่งก็ได้ ในวันต่อไปก็ได้ ปิณฑปาติภิกษุทั้ง ๒ ประเภทนั้น ย่อมไม่ได้ความสุขในการอยู่โดยเสรี ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เท่านั้นจึงได้ (ดัง) มีเรื่องเล่าว่าในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มี (การแสดงธรรมกถาว่าด้วย) อริยวงศ์ ปิณฑปาติกภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ กล่าวกะปิณฑปาติกภิกษุทั้ง ๒ ประเภทว่า 'อาวุโส เรามาไปฟังธรรมกันเถิด' ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งกล่าวว่า 'ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้า (ติดขัดด้วย) คน ๆ หนึ่งนิมนต์ให้นั่ง (คอย)' อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า 'ท่านผู้เจริญ แม้ข้าพเจ้าก็ได้รับนิมนต์เพื่อฉันภิกษา

(คือ วิหาเร ปกฺกภตฺตมฺปิ) จึงน่าจะสันนิษฐานว่า ภัตรที่ทางการสงฆ์ จัดแจกให้โดยสลาก ไม่นับเป็นสังฆภัตรและสลากภัตร เพราะไม่ใช่ภัตรที่ชาวบ้านถวาย จึงควรแก่ภิกษุปิณฑปาติกะ ?

* ปฏิกฺกมเน ลางมติว่า ที่โรงฉัน หอฉัน.

ในวันพรุ่งนี้ ของทายกคนหนึ่งไว้' ภิกษุทั้งสองรูปนั้นได้เสื่อมเสีย (ประโยชน์) ไป ด้วยประการอย่างนี้ ฝ่ายท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เที่ยวบิณฑบาตแต่เช้า (ฉัน) แล้วก็ไป ได้เสวยธรรมรส.

[ความแตกแห่งปิณฑปาติกังคะ]

ก็ธุดงค์แม้ของปิณฑปาติกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่ยินดีอติเรกลาภมีสังฆภัตรเป็นต้นนั่นแล นี้เป็นความแตกในปิณฑ-ปาติกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งปิณฑปาติกังคะ]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ คือ (๑) เกิดมีความปฏิบัติที่สมควรแก่นิสัย ตามพระบาลี (บอกอนุศาสน์) ข้อว่า บรรพชาอาศัยการบริโภคคำข้าวที่แสวงหาด้วยกำลังแข้ง (๒) ได้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ (๓) ไม่เป็นผู้มีความเป็นไปเกี่ยวเกาะกับผู้อื่น (๔) มีปัจจัยตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า เป็นของเล็กน้อยด้วย เป็นของหาได้ง่ายด้วย เป็นของหาโทษมิได้ด้วย (๕) ย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้ (๖) มีอาชีวะบริสุทธิ์ (๗) ได้บำเพ็ญเสขิยปฏิบัติ (๘) ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น (๙) ได้ทำความอนุเคราะห์ผู้อื่น (๑๐) ละมานะได้ (๑๑) ป้องกันตัณหาในรสได้ (๑๒) ไม่ต้องอาบัติเพราะคณโภชนสิกขาบท ปรัมปรโภชนสิกขาบท และจาริตตสิกขาบท (๑๓) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรมทั้งหลาย มีความมักน้อย

เป็นต้น (๑๔) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูน (๑๕) ได้อนุเคราะห์ประชุมชนผู้เกิดในภายหลัง[๑].

[คาถาสรูป]

นักพรตผู้สันโดษในโภชนะ คือ คำข้าวอันตนแสวงหามาได้ด้วยกำลังแข้ง มีความเป็นอยู่ไม่เกี่ยวเกาะกับคนอื่น ละความละโมบในอาหาร เป็นพระ ๔ ทิศ[๒] บรรเทาความเกียจคร้านได้ อาชีวะของเธอย่อมหมดจด เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาดีไม่ควรดูหมิ่นภิกขาจาร.

ด้วยว่าเทวดาทั้งหลาย ย่อมใฝ่ใจต่อภิกษุผู้มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ ผู้เลี้ยงตนเอง มิใช่ผู้เลี้ยงคนอื่น มั่นคงอยู่เช่นนั้น ถ้าเธอเป็นผู้ไม่มุ่งลาภและความสรรเสริญ ดังนี้แล.

๑. มหาฎีกาขยายความไว้บางข้อ ดังนี้

ย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้ เพราะต้องอาศัยกำลังแข้งแสวงหาบิณฑบาตอยู่เป็นปกติ.

มีอาชีวะบริสุทธิ์ เพราะแสวงหาอาหารแบบแมลงภู่ ไม่ทำให้เกิดความชอกช้ำเสียหาย.

ได้บำเพ็ญเสขิยปฏิบัติ เพราะต้องเข้าสู่ละแวกบ้านอยู่เป็นนิจ.

ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น เพราะรู้ประมาณในการรับ (คือรับมาแต่พอเลี้ยงตัวคนเดียว) และเพราะไม่อยู่ระคนกับใคร จึงไม่มีใครที่จะต้องเลี้ยง.

ทำความอนุเคราะห์ผู้อื่น เพราะรับบิณฑบาตบ้านละนิดละหน่อย.

ละมานะได้ เพราะยอมเลี้ยงชีวิตด้วยวิธีอันต่ำต้อยที่สุด (คือเที่ยวบิณฑบาต).

ป้องกันตัณหาในรสได้ เพราะฉันอาหาร (สำ) รวม.

๒. มหาฎีกาอธิบายว่า จะอยู่ไหนก็อยู่ได้ จะไปไหนก็ไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ไม่มีขัดข้อง (ด้วยเรื่องอาหารการกิน).

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในปิณฑปาติกังคะ.

๔. สปทานจาริกังคะ

[การสมาทานสปทานจาริกังคะ]

แม้สปทานจาริกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด คำหนึ่งว่า **โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดการเที่ยวโดยละโมบเสีย **สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในสปทานจาริกังคะ]

ก็สปทานจาริกภิกษุนั้น พึง (หยุด) ยืนที่ประตูบ้าน กำหนดดูความปลอดภัยอันตราย (เสียก่อน) ในตรอกหรือบ้านใดมีอันตราย จะละตรอกหรือบ้านนั้นเสียแล้วไปตามตรอกหรือบ้านอื่นก็ควร เธอไม่ได้โภชนะสักน้อยหนึ่ง ที่ประตูเรือนใด หรือที่ตรอกใด หรือที่บ้านใด พึงทำอคามสัญญา (ความหมายว่า ที่นั้นไม่ใช่บ้าน) แล้วไปเสียในที่อื่นเถิด (แต่ถ้า) เธอได้โภชนะน้อยหนึ่งในที่ใด จะละที่นั้นไปย่อมไม่ควร ก็ภิกษุนี้พึงเข้าไปก่อนเวลา (อาหาร) เพราะเมื่อทำเช่นนั้นเธอจึงจักอาจละที่ไม่ผาสุก แล้วไปในที่อื่นได้ (ทันเวลาอาหาร) ก็ถ้ามนุษย์ทั้งหลายกำลังถวายทานในวิหาร หรือมาในระหว่างทางรับบาตรของเธอแล้วถวายบิณฑบาตแก่เธอ (เธอจะรับ) ก็ควร อนึ่ง

ภิกษุนี้แม้เมื่อเดินทาง พึงเที่ยว (บิณฑบาต) อย่าล่วงเลยหมู่บ้าน ที่ไปถึงเข้าในเวลาภิกขาจารไปเสีย เธอจะไม่ได้อาหารเลย หรือได้ นิดหนึ่งก็ตามในหมู่บ้านนั้น ก็พึงเที่ยวไปตามลำดับหมู่บ้านเถิด นี้ เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งสปทานจาริกังคะนั้น.

[ประเภทแห่งสปทานจาริกภิกษุ]

ส่วนว่าโดยประเภท แม้สปทานจาริกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น พวกถืออย่างอุกฤษฏ์ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมา (ถวาย จากเรือน) ข้างหน้าก็ดี ภิกษาที่เขานำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหลัง ก็ดี[๑] ภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ดี แต่ (ยืน) ที่ประตูบ้าน หนึ่ง (เมื่อคนบ้านอื่นมาขอรับบาตร) ย่อมปล่อยบาตร (ให้เขารับ ไป) ได้[๒] จริงอยู่ ในธุดงค์ข้อนี้ ภิกษุ (ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์) เสมอ กับพระมหากัสสปเถระหามีไม่ แม้กระนั้น ที่ปล่อยบาตรของพระเถระ ก็ยังปรากฏอยู่เหมือนกัน[๓] ภิกษุผู้ถือปานกลาง ย่อมรับภิกษาที่เขา นำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหน้าหรือข้างหลังนั้นก็ได้ ที่เขานำมา (ถวาย) ในเวลากลับก็ได้ (ยืน) ที่ประตูบ้านหนึ่ง (เมื่อคนบ้านอื่น

๑. นี้หมายเอาเมื่อเดินไปตามถนน เรือนที่ยังไปไม่ถึง เรียกว่าข้างหน้า ส่วนเรือนที่เลยมา แล้ว เรียกว่าข้างหลัง ถ้ารับก็เป็นผิดลำดับ ?

๒. ตรงนี้ ท่านว่าไว้ย่อเหลือเกิน เข้าใจว่าท่านจะสังเขปความมาจากนิเทศแห่งปิณฑปาติกังคะ ปรทฺวาเร ฐตฺวา ปตฺตํ คณฺหนฺตานมฺปิ เทติ นั่นเอง.

๓. มหาฎีกาว่า หมายเอาที่ ๆ ท่านปล่อยบาตรให้สักกเทวราช ผู้นิรมิตองค์เป็นช่างทอหูกคอยขอ รับบาตรท่านอยู่ที่ประตูเรือน (นิรมิต) ในถนนช่างหูก (เมืองราชคฤห์).

มาขอรับบาตร) ก็ปล่อยบาตร (ให้เขารับไป) ได้ แต่ย่อมไม่นั่งคอยภิกษา โดยข้อที่ไม่นั่งคอยภิกษาอย่างนี้ ชื่อว่าอนุโลมตามภิกษุปิณฑปาติกะอย่างอุกฤษฏ์ ผู้ถืออย่างเพลา ย่อมนั่งคอย (ภิกษา) ในวันนั้นได้.

[ความแตกแห่งสปทานจาริกังคะ]

ก็ธุดงค์ของสปทานจาริกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ แต่พอการเที่ยวไปด้วยความละโมบเกิดขึ้นก็ย่อมแตก นี้เป็นความแตกในสปทาน-จาริกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งสปทานจารกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์ (๒) มีใจไม่ติดข้องดั่งดวงจันทร์ (๓) ละความตระหนี่ในตระกูลเสียได้ (๔) ได้อนุเคราะห์ (ทายก) สม่ำเสมอกัน (๕) ไม่มีโทษอันจะพึงมีแก่กุลุปกภิกษุ (๖) ไม่ต้องจ้อง (ฟัง) คำขานชื่อ (ในการนิมนต์) (๗) ไม่ต้องการด้วยการนำภิกษามาเฉพาะตัว (๘) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น.

[คาถาสรูป]

สปทานจารีภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีใจ
ไม่ติดข้องดั่งดวงจันทร์ เป็นผู้ใหม่ในตระกูล
เป็นนิจ ไม่ตระหนี่ (ตระกูล) เป็นผู้อนุเคราะห์

ทายกทั้งปวงโดยสม่ำเสมอกัน ปลอดจากโทษ
อันจะพึงมีแก่กุลุปกภิกษุ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มี
ปัญญา เมื่อหวังเที่ยวไปโดยเสรี พึงละความเที่ยว
ไปโดยความละโมบเสีย เที่ยว (บิณฑบาต)
ให้เป็นไปตามลำดับเรือน เทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ความแตก และอานิสงส์สปทานจาริกังคะ.

๕. เอกสนิกังคะ

[การสมาทานเอกาสิกังคะ]

แม้เอกาสนิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดการฉัน ณ อาสนะต่าง **เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในเอกาสนิกังคะ]

ก็เอกาสนิกภิกษุนั้น เมื่อจะนั่งในโรงฉัน อย่านั่งที่เถรอาสน์ พึงกำหนดอาสนะอันสมควร ว่าอาสนะนี้จักถึงแก่ตน แล้วจึงนั่ง ถ้าการฉันของเธอค้างอยู่ อาจารย์หรืออุปัชฌาย์มา ลุกขึ้นทำวัตร ย่อมควร ส่วนพระติปิฎกจูฬาภยเถระกล่าวว่า อาสนะพึงรักษา หรือว่าการฉันพึงรักษา (มิใช่ธุดงค์แตก) ก็ตาม แต่เพราะภิกษุนี้เป็นผู้ฉัน

ค้างอยู่แล้ว เพราะเหตุนั้น จงทำวัตรเถิด แต่อย่าฉันโภชนะเลย[๑] ดังนี้ นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งเอกาสนิกภิกษุนั้น.

[ประเภทแห่งเอกาสนิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้เอกาสนิกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตามเถิด เธอหย่อนมือลงในโภชนะใด ย่อมไม่ได้เพื่อจะรับโภชนะอื่นจากโภชนะนั้น แม้ถ้าคนทั้งหลายรู้ว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไร ๆ เลย[๒]

๑. ตรงนี้เข้าใจยากอยู่ ทั้งหมดนี้เป็นปัญหาสำหรับเอกาสนิกภิกษุผู้ไปนั่งฉันในโรงฉัน ที่ท่านให้เลือกนั่ง ณ อาสนะที่สมควรแก่ตน ก็เพื่อว่านั่งลงฉันแล้วจะได้ไม่ต้องลุก แต่ก็เกิดมีปัญหาขึ้นว่า กำลังฉันอยู่ พระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์เข้ามาในโรงฉันจะทำอย่างไร ? ท่านแนะว่า ลุกขึ้นทำวัตรนั่นแหละควร ท่านแนะถูก เพราะว่า ถ้าไม่ทำวัตรก็ต้องอาบัติทุกกฏด้วยอุปัชฌายวัตร อาจริยวัตรนี้ มิได้มีที่ยกเว้นว่า ถ้าถือธุดงค์แล้วไม่ต้องทำ คราวนี้ก็มีปัญหาต่อไปอีกว่า ลุกขึ้นทำวัตรแล้ว จะนั่งลงฉันต่อ ณ อาสนะเดิมได้หรือไม่ ท่านไม่กล่าวไว้ให้ชัด แต่ดูเป็นทีว่า นั่งลงฉันต่อไปได้ ท่านจึงนำเอาวาทะของพระจุฬาภัยเถระ ซึ่งเป็นคำแย้งมากล่าวไว้ในลำดับ

วาทะของพระจุฬาภัยเถระนั้น เมื่อได้ดูฎีกาประกอบแล้ว เข้าใจว่าท่านว่าดังนี้ ตามที่มีมติเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งว่าการนั่งเป็นหลักในการรักษาธุดงค์ข้อนี้ เพราะฉะนั้น นั่งลงแล้วต้องไม่ลุกจนกว่าจะฉันเสร็จ ฝ่ายหนึ่งว่า การฉันเป็นหลักในการรักษาธุดงค์ ข้อนี้ เมื่อไม่เป็นโอกาสที่จะฉันก็ลุกได้ แล้วมาฉันต่อให้อิ่มในมื้อเดียวนั้น ส่วนพระจุฬาภัยท่านว่า การที่ฉันค้างอยู่แล้วลุกขึ้นทำวัตรเช่นนั้น จะถือการนั่งเป็นหลักลุกขึ้นเสียแล้ว จะถือการฉันเป็นหลักก็ฉันแล้ว จะถือเอาการทำวัตรมาเป็นข้อยกเว้นก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะรักษาธุดงค์ก็อย่าฉันอีกเลย จงทำวัตรให้บริบูรณ์เถิด.

๒. ท่านผู้ชำระปกรณ์วิสุทธิมรรคท่านว่า ความประโยคนี้ในคัมภีร์ฉบับอื่น ๆ ไม่มี น ปฏิเสธ ถ้าเช่นนั้น ความก็จะเป็นว่า คนทั้งหลายรู้ว่าพระเถระได้ฉันอาหารน้อยเดียว จึงนำเภสัชมาถวายให้ฉันเพิ่มเติม ?

แล้วนำเภสัชมีเนยใสเป็นต้นมา (ถวาย) เนยใสเป็นต้นนั้นย่อมควรเพื่อ (บริโภคเป็น) เภสัชเท่านั้น ไม่ควรเพื่อ (บริโภคเป็น) อาหาร ผู้ถืออย่างกลาง ย่อมได้เพื่อจะรับโภชนะอื่น ตราบเท่าที่ภัตรในบาตรยังไม่หมดไป ด้วยว่าภิกษุนี้ชื่อว่า **โภชนปริยนฺติโก** (ผู้มีโภชนะเป็นที่สุด) ภิกษุผู้ถืออย่างเพลา ย่อมได้เพื่อจะฉันตราบเท่าที่ยังไม่ลุกจากอาสนะ ด้วยว่าภิกษุนั้นชื่อว่า **อุทกปริยนฺติโก** (ผู้มีน้ำเป็นที่สุด) เพราะฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตรบ้าง ชื่อว่า **อาสนปริยนฺติโก** (ผู้มีอาสนะเป็นที่สุด) เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นบ้าง.

[ความแตกแห่งเอกาสนิกังคะ]

ก็ธุดงค์ของเอกาสนิกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอฉันโภชนะ ณ อาสนะต่าง นี้เป็นความแตกในเอกาสนิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งเอกาสนิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) มีอาพาธน้อย (๒) มีโรคน้อย (๓) (ร่างกาย) คล่องแคล่ว (๔) แข็งแรง (๕) อยู่สำราญ (๖) ไม่ต้องอาบัติเพราะอนติริตตสิกขาบทเป็นปัจจัย (๗) บรรเทาตัณหาในรสได้ (๘) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น.

[คาถาสรูป]

โรคทั้งหลายที่มีการกินเป็นปัจจัย ย่อมไม่รบกวนนักพรตผู้ยินดีในการฉัน ณ อาสนะอันเดียว เป็นผู้ไม่ละโมบในรส จึงไม่ทำงาน (โยคะ) ของตนให้เสื่อมเสียไป เพราะฉะนั้นนักพรตผู้มีใจหมดจด พึงปลูกความยินดีในการฉัน ณ อาสนะอันเดียว อันเป็นเหตุแห่งความอยู่สำราญ ซึ่งเป็นวัตรที่ท่านผู้ยินดีในสัลเลขะที่สะอาดประพฤติกันเถิด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกและอานิสงส์ในเอกาสนิกังคะ.

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

[การสมาทานปัตตปิณฑิกังคะ]

แม้ปัตตปิณฑกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดภาชนะที่ ๒ **ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉันก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในปัตตปิณฑิกังคะ]

ก็ปัตตปิณฑิกภิกษุนั้น ในเวลาดื่มยาคู เมื่อได้กับข้าววางใน

ภาชนะแล้ว ควรฉันก่อน หรือดื่มยาคูก่อนก็ได้ เพราะว่าเธอปนกับลงในข้าวต้ม เมื่อกับมีปลาร้า[๑]เป็นต้นปนลงไป ยาคูจะปฏิกูลไปเสีย อันภิกษุผู้จะฉัน ทำให้เป็นของไม่ปฏิกูลนั่นแหละฉัน จึงควร[๒] เหตุนั้น ข้อนี้ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอากับข้าวรูปนั้น แต่สิ่งใดเป็นของไม่น่าเกลียดเช่นน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด สิ่งนั้นพึงปนลงไปได้ แต่เมื่อจะรับ (สิ่งนั้น) พึงรับแต่พอประมาณ ใช้มือ (ข้างหนึ่ง) ถือผักสดและมันดิบฉัน ก็ควร แต่ไม่ทำอย่างนั้น ก็ต้องใส่ลงในบาตรเท่านั้น ก็เพราะห้ามภาชนะที่ ๒ ของอื่นแม้แต่ใบไม้ (จะเอามารอง) ก็ไม่ควรแล นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งปัตตปิณฑิกภิกษุนั้น.

[ประเภทแห่งปัตตปิณฑิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้ปัตตปิณฑิกภิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ พวกนั้น สำหรับผู้ที่ถืออย่างอุกฤษฏ์จะทิ้งกากก็ไม่ควร เว้นแต่เวลาเคี้ยวอ้อย[๓] จะบิก้อนข้าว ปลา เนื้อ และขนมฉัน (เป็นอย่าง ๆ) ไม่ควร[๔] สำหรับผู้ถืออย่างกลาง จะใช้มือข้างเดียวบิฉันก็ควร ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนี้ จึงชื่อว่า หัตถโยคี (โยคีมือ) ส่วนผู้ถืออย่างเพลามีชื่อว่า ปัตตโยคี (โยคีบาตร) สำหรับผู้ถืออย่างเพลานั้น สิ่งใดอาจจุลงในบาตรได้ จะบิสิ่งนั้นด้วยมือหรือด้วยฟันเคี้ยวกินก็ได้หมด.

๑. เห็นจะเป็นพวก "น้ำบูดู" ของแขก. ๒. มหาฎีกาขยายความข้อนี้ไว้ว่า ปฏิกูลสฺส ภุตฺสฺส อสุณฺธานมฺปิ สิยา ของปฏิกูล ขืนกินเข้าไป มันก็จะกลับออกมาหมด. ๓. คงจะหมายถึงกากที่พอจะฉันได้ ส่วนกากที่หยาบเต็มที เช่นชานอ้อย ก็ทิ้งคือคายได้เช่นนั้นกระมัง ? ๔. คือให้ฉันแบบ (สำ) รวม ถ้าไปบิฉันเป็นอย่าง ๆ ก็จะเป็นอย่าง ๆ ก็จะเป็นทางให้เกิดรสตัณหาขึ้น ?

[ความแตกแห่งปัตตปิณฑิกังคะ]

ก็ธุดงค์ของปัตตปิณฑิกภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอยินดีภาชนะที่ ๒ นี้เป็นความแตกในปัตตปิณฑิกังคะนี้.

[อานิสงส์ปัตตปิณฑิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) บรรเทาตัณหาในรสต่าง ๆ ๆได้ (๒) ละความจะกละเสียได้ (๓) เป็นผู้มุ่งแต่ประโยชน์ในอาหาร (๔) ไม่ต้องลำบากใจในการรักษาภาชนะมีถาดเป็นต้น (๕) ไม่เป็นผู้สอดส่ายบริโภค (๖) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น แล.

[คาถาสรูป]

บุคคลอื่นที่ไหนเล่าจะพึงเป็นผู้มีตาทอดลง
ละความสอดส่ายในภาชนะต่าง ๆ เป็นผู้มีพรต
อันดี ขุดมูลแห่งรสตัณหาเสีย ราวกะขุดรากไม้
(ทิ้ง) เป็นผู้มีใจงาม ทรงไว้ซึ่งความสันโดษ
ราวกะทรงไว้ซึ่งรูปกายของตน (สามารถ) บริโภค
อาหาร (รวม) ได้ (บุคคลผู้นี้) ก็คือ
ปัตตปิณฑิกภิกษุ (นั่นแล)

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคะ.

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

[การสมาทานขลุปัจฉาภัตติกังคะ]

แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดโภชนะอันเป็นอติริตตะเสีย **ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมทานองค์ของภิกษุผู้มีการไม่ฉันภัตรภายหลังเป็นปกติ.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในขลุปัจฉาภัตติกังคะ]

ก็ภิกษุขลุปัจฉาภัตติกะนั้นห้ามภัตรแล้ว จะให้ทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะแล้วฉันอีกไม่ได้ นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งขลุปัจฉาภัตติกภิกษุนั้น.

[ประเภทแห่งขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุนี้ ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เพราะเหตุที่ชื่อว่าการห้ามในบิณฑบาตแรกย่อมไม่มี แต่เมื่อเธอกลืนบิณฑบาตรายแรกนั้นเข้าไป ก็ (ถือว่า) เป็นอันห้ามรายอื่น เพราะเหตุนั้น เธอได้ชื่อว่าห้าม (ภัต) อย่างนั้นแล้ว ครั้นกลืนบิณฑบาตรายแรกเข้าไปแล้วย่อมไม่ฉันบิณฑบาตรายที่ ๒ (ต่อไป) ผู้ถืออย่างกลาง ห้าม (โภชนะอื่น) ใน (ขณะฉัน) โภชนะใด ย่อมฉันแต่โภชนะนั้น

เท่านั้น ผู้ถืออย่างเพลาย่อมฉันได้ตอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากอาสนะ*.

[ความแตกแห่งขลุปัจฉาภัตติกังคะ]

ก็ธุดงค์ของขลุปัจฉาภัตติภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เมื่อเธอห้าม (โภชนะ) แล้ว ให้ทำเป็นกัปปิยะฉัน นี้เป็นความแตกในขลุปัจฉาภัตติกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งขลุปัจฉาภัตติกังคะ]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ คือ (๑) เป็นผู้ไกลจากอาบัติที่ต้องเพราะฉันอนติริตตโภชนะ (๒) ไม่มีแน่นท้อง (๓) ไม่มีการสั่งสมอามิส (๔) (ฉันแล้ว) ไม่ต้องแสวงหาอีก (๕) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น แล.

[คาถาสรูป]

ขลุปัจฉาภัตติกโยคีผู้มีปัญญา ย่อมไม่ลำบาก
ในการแสวงหา ไม่ทำสันนิธิ หายความแน่นท้อง
เหตุนั้น พระโยคีผู้ปรารถนาจะกำจัดโทษทั้งหลาย
พึงเสพธุดงค์ข้อนี้ อันพระสุคตเจ้าทรงสรรเสริญ
อันเป็นเหตุให้เกิดความเจริญด้วยคุณ มีคุณคือ
สันโดษเป็นต้น เทอญ.

* นี่ก็เข้าใจยาก จะเป็นเช่นนี้กระมัง ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เมื่อลงมือฉันอาหารรายแรกแล้วเป็นอันห้ามรายอื่น โดยอัตโนมัติ ผู้ถืออย่างกลาง ขณะฉันอาหารอยู่มีผู้น้อมอาหารเข้ามาถวายถ้าเธอห้าม ก็คงฉันอาหารที่กำลังฉันอยู่นั้นได้ต่อไป ส่วนผู้ถืออย่างเพลา ท่านกำหนดเอาอาสนะเป็นเกณฑ์ จะฉันอาหารที่นำมาเติมได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกจากอาสนะ ?

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคะ.

๘. อารัญญิกังคะ

[การสมาทานอารัญญิกังคะ]

แม้อรัญญิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **คามนิตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน **อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่ในป่าเป็นปกติ.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในอรัญญิกังคะ]

ก็อารัญญิกภิกษุนั้น พึงละเสนาสนะชายบ้านเสียแล้ว ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าเถิด.

[วินิจฉัยเสนาสนะป่า]

บ้านกับทั้งอุปจารนั่นแล ชื่อว่า เสนาสนะชายบ้าน ในคำนั้น บ้านมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อม หรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่ หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าบ้าน โดยที่สุดแม้หมู่เกวียนใด ๆ ที่จอดพักอยู่เกินกว่า ๔ เดือน ก็ชื่อว่าบ้าน สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม ถ้ามีอินทขีล ๒ ชั้น* เหมือนอนุราธปุระ ที่ ๆ ก้อนดินตกแห่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ยืนที่อินทขีลชั้นใน (ขว้างไปเต็มแรง) ชื่อว่า อุปจารบ้าน พระวินัยธรทั้งหลาย

* อินทขีล ตรงนี้ มหาฎีกาท่านแก้เป็น อุมฺมาร ซึ่งแปลกันว่า ธรณีประตู.

กล่าวว่า อนึ่ง ลักษณะแห่งเลฑฑุบาตนั้น ก็คือร่วมในแห่งที่ที่ตกลงแห่งก้อนดินที่ขว้างไป (เต็มแรง) อย่างพวกคนรุ่นหนุ่ม เมื่อจะแสดงกำลังของตน เหยียดแขนขว้างก้อนดินไป (โดยแรง) ฉะนั้น ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวว่า ภายในที่ที่ตกแห่งก้อนดิน ที่ขว้างไป (พอดีพอร้าย) ทำนองไล่กา ชื่อว่า เลฑฑุบาต.

พึงทราบวินิจฉัยในบ้านที่ไม่ได้ล้อมว่า มาตุคามยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังสุดเขาทั้งหมด สาดน้ำไปถึงที่ใด ที่น้ำนั้นตก ชื่อว่า อุปจารเรือน, เลฑฑุบาตหนึ่งโดยนัยที่กล่าวแล้ว จากอุปจารเรือนนั้น ชื่อว่า บ้าน, เลฑฑุบาตที่ ๒ เป็นอุปจารแห่งบ้าน. ส่วนป่า ว่าทางพระวินัยก่อน ท่านกล่าวไว้ว่า ที่ทั้งปวงยกบ้านและอุปจารแห่งบ้านเสีย นั่นชื่อว่าป่า. ทางพระอภิธรรม กล่าวว่า ที่ทั้งปวงภายนอกอินทขีลออกไป นั่นชื่อว่า ป่า[๒]. แต่ลักษณะที่กล่าวทางพระสูตรว่า ที่มีระยะไกล ๕๐๐ ชั่วธนูเป็นอย่างน้อย ชื่อว่า เสนาสนะป่า[๓], นี้เป็นลักษณะในคำว่า ป่า นี้. เสนาสนะป่านั้นสำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม พึงกำหนดวัดแต่อินทขีล ด้วย (คัน) ธนูของอาจารย์ที่โก่งแล้ว, สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม พึงกำหนดวัดจำเดิมแต่เลฑฑุบาตทีแรก จนถึงเครื่องล้อมแห่งวิหาร. ในอรรถกถาพระวินัยทั้งหลายกล่าวว่า แต่ถ้าวิหารไม่ได้ล้อม เสนาสนะที่อยู่ต้นเพื่อน หรือโรงครัว หรือที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์หรือเจดีย์อันใด แม้ผิว่าอยู่ห่างจากเสนาสนะออกไป พึงทำที่นั้นให้เป็นแดนกำหนดวัดเถิด.

ส่วนในอรรถกถามัชฌิมกาย กล่าวว่า พึงวัดอุปจารแม้แห่ง

๑. วิ. มหา. ๑/๘๕. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘. ๓. วิ. มหา. ๒/๑๔๖.

วิหาร ตรงไปในระหว่าง ๒ เลฑฑุบาต เหมือนวัดอุปจารบ้าน. นี่เป็นประมาณในวิธีวัดนี้. แม้ถ้าบ้านอยู่ใกล้ ภิกษุอยู่ในวิหารได้ยินเสียงคนชาวบ้าน แต่ไม่อาจจะเดินตรงไป (สู่บ้านนั้น) ได้ เพราะมีภูเขาหรือแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดเป็นทางปกติของบ้านนั้น แม้ถ้าจะต้องไปด้วยเรือ ก็พึงถือเอา ๕๐๐ ชั่วธนูโดยทางนั้น, แต่ภิกษุใดแกล้งปิดทางแต่ที่นั้น ๆ (อันเป็นทางเดินตรงไปสู่บ้านได้ ไม่ถึง ๕๐๐ ชั่วคันธนู) เสีย เพื่อยังองค์แห่งบ้านใกล้ให้ถึงพร้อม (คือเพื่อให้ต้องเดินอ้อมไปให้ได้กำหนด ๕๐๐ ชั่วคันธนู ดังลักษณะบ้านใกล้ มีแม่น้ำคั่นที่กล่าวข้างต้น) ภิกษุนี้ชื่อว่า ธุดงคโจร. ก็ถ้าอุปัชฌาจารย์หรืออาจารย์ของอารัญญิกภิกษุเป็นไข้ไป เธอหาสิ่งสัปปายะ (ที่จะเป็นเครื่องรักษาอาจารย์) ไม่ได้ ก็พึงนำท่านไปสู่เสนาสนะชายบ้านอุปัฏฐากท่านเถิด. แต่เธอพึงออกไปแต่เช้ามืด ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่อันประกอบด้วยองค์, ถ้าในเวลาอรุณจะขึ้น อาพาธของท่านกำเริบก็ควรทำกิจเพื่อท่านนั่นเถิด ไม่พึงเป็นธุตังคสุทธิก (ผู้มุ่งจะรักษาธุดงค์ให้บริสุทธิ์ไปท่าเดียว) เลย.

[ประเภทแห่งอารัญญิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้อารัญญิกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ต้องยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าตลอดกาลทั้งปวง ผู้ถืออย่างกลาง ย่อมได้เพื่อจะอยู่ในเสนาสนะชายบ้านตลอด ๔ เดือนฤดูฝน ผู้ถืออย่างเพลา ย่อมได้เพื่อจะอยู่ตลอด ๔ เดือนฤดูเหมันต์ด้วย.

[ความแตกแห่งอารัญญิกังคะ]

ก็เมื่ออารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ มาแต่ป่าในเวลาที่ได้กำหนดไว้แล้วอย่างไร ฟังธรรมอยู่ในเสนาสนะชายบ้าน แม้จนอรุณขึ้น ธุดงค์ย่อมไม่แตก, ฟังธรรมแล้วไป แม้อรุณขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่แตก, แต่เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว เธอคิดว่า นอนสักครู่แล้วจักไป ดังนี้ นอนเสีย จนอรุณขึ้น หรือว่ายังอรุณให้ตั้งขึ้นในเสนสนะชายบ้านตามชอบใจตน ธุดงค์ย่อมแตกแล นี้เป็นความแตกในอารัญญิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งอาริญญิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (๑) อารัญญิกภิกษุทำความสำคัญว่าป่าไว้ในใจอยู่ ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อจะได้สมาธิที่ยังไม่ได้บ้าง เพื่อจะรักษาสมาธิที่ได้ไว้แล้วบ้าง (๒) แม้พระศาสดาทรงชื่นชมต่อเธอ ดังที่ตรัสว่า ดูกรนาคิตะ เพราะเหตุนั้น เราจึงมีใจยินดีด้วยการอยู่ป่าของภิกษุนั้น* (๓) อันตรายทั้งหลายมีรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้นย่อมไม่รบกวนจิตของเธอผู้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด (๔) เธอย่อมหายความสะดุ้งกลัว (๕) ย่อมละความเยื่อใยในชีวิตได้ (๖) ย่อมยินดีรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก และ (๗) แม้ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นต้น ย่อมเป็นภาวะที่เหมาะสมแก่เธอด้วย.

* องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๕๖.

[คาถาสรูป]

นักพรตผู้สงัด ไม่คลุกคลี (กับใคร) ยินดี
ในเสนาสนะอันสงัดยังพระมานัสของพระนาถะเจ้า
ให้ทรงยินดี เพราะการอยู่ป่า อาศัยอยู่ในป่าผู้เดียว
ย่อมได้ความสุขอันใด แม้เทวดากับทั้งพระ
อินทร์ ก็ไม่ได้รสแห่งควาสุขอันนั้น และเธอ
ผู้นี้แล ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันเป็นดุจเกราะเข้าสู่
สงครามคือป่า มีธุดงค์ที่เหลือเป็นอาวุธ ก็สามารถ
จะชำนะมารพร้อมทั้งพาหนะได้ ไม่นานเลย
เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตพึงทำความยินดี
ในการอยู่ป่าเถิด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในอารัญญิกังคะ.

๘. รุกขมูลิกังคะ

[การสมาทานรุกขมูลิกังคะ]

แม้รุกขมูลิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดที่มุงบัง **รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ โคนต้นไม้เป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในรุกขมูลิกังคะ]

ก็รุกขมูลิกภิกษุนั้น พึงเว้นต้นไม้เหล่านี้เสีย คือ ต้นไม้ที่ตั้งอยู่

ระหว่างพรมแดน ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ ต้นไม้มียาง ต้นไม้ (กำลัง) มีผล ต้นไม้ (กำลัง) มีดอก ต้นไม้มีค้างคาว (เกาะ) ต้นไม้มีโพรง ต้นไม้ที่อยู่กลางวัด[๑] แล้วจองเอาต้นไม้ที่อยู่ชาย ๆ วัดเถิด นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งรุกขมูลิกังคะ.

[ประเภทแห่งรุกขมูลิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้รุกขมูลิกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ จองต้นไม้แล้ว จะใช้ใครแผ้วกวาด (พื้นที่) ให้ตามชอบใจ หาได้ไม่ ต้องใช้เท้ากวาดใบไม้และหยากเยื่ออยู่เอง[๒] ผู้ถืออย่างกลาง จะวานใครที่บังเอิญมาที่นั่น (ช่วย) แผ้วกวาดให้ก็ได้ ผู้ถืออย่างเพลา จะเรียกคนงานวัดและสมณุทเทสมาช่วยชำระ (พื้นที่)

๑. ต้นไม้ที่พรมแดนคาบเกี่ยวนั้น ศัพท์ว่า สีมนฺตริกรุกฺข มหาฎีกาท่านว่า ตามแถบพรมแดนนั้น ไพร่พลสองฝ่ายมักจะปะทะกันอยู่เนือง ๆ แม้พวกโจรก็มักจะใช้เป็นที่มั่วสุมกัน ดังนั้น ภิกษุจะไปนั่งอยู่เป็นสุขกระไรได้
ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ ศัพท์ว่า เจติยรุกฺข ได้แก่ ต้นไม้ที่คนนับถือกันว่ามีเทวดา (หรือผี) สิง เกิดเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ มีคนไปบูชากันไม่ขาด ไม่สงบสงัดได้
ต้นไม้ทั้ง ๘ ประเภทนี้ ล้วนแต่มีอันตราย และยากที่จะหาความสงบสงัด ภิกษุจึงไม่ควรไปจองนั่ง.

๒. ใบไม้และหยากเยื่อ แปลตามฉบับพม่าว่า ปณฺณกสฏํ ส่วนฉบับของเราเป็น ปณฺณสฏํ มหาฎีกาแก้ว่า "รุกฺขโต ปติตปณฺณํ - ใบไม้ที่หล่นจากต้นแล้ว" แต่ความที่เป็นจริง น่าจะไม่มีแต่ใบไม้ น่าจะมีอะไรอื่นไ ด้วย เช่น กะเทาะ เปลือก กิ่ง หนาม ฯ ล ฯ อันรวมเรียกว่า หยากเยื่อ
ที่เคร่งจนไม่ยอมใช้ไม้กวาด ต้องใช้เท้ากวาดนั้น ดูอย่างไรอยู่ ถ้าหนามยอกจะเอาว่ากระไร พระธุดงค์จำต้องทำมักง่ายเช่นนั้นด้วยหรือ ถ้ากำหนดแต่เพียงว่า ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ต้องชำระโคนไม้อยู่ด้วยตนเอง ผู้ถืออย่างกลาง วานใครช่วยชำระก็ได้ ทำแต่พออยู่ได้ ส่วนผู้ถืออย่างเพลา ใช้คนงานตกแต่งตลอดถึงล้อมรั้วติดประตูอยู่อย่างมิดชิดก็ได้ อย่างนี้จะเข้าใจง่าย.

ทำให้เรียบแล้ว เกลี่ยทราย ทำรั้วล้อม ติด (บาน) ประตู เสียด้วย แล้วจึงอยู่ก็ได้ แต่ในวันที่มีงานมหกรรม รุกขมูลิภิกษุอย่านั่งอยู่ที่นั่น พึง (ไป) นั่งที่อื่นที่มีอะไรบัง[๑].

[ความแตกแห่งรุกขมูลิกังคะ]

ก็แล ธุดงค์แห่งรุกขมูลิกภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอสำเร็จความอยู่ในที่มุงบัง. (ส่วน) พระอังคุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า "(ธุดงค์นี้แตก) ในขณะที่เธอรู้อยู่แล้ว[๒] ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง" นี้เป็นความแตกในรุกขมูลิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งรุกขมูลิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) เกิดเป็นความปฏิบัติสมควรแก่นิสัยขึ้นเอง ตามพระบาลี (บอกอนุศาสน์) ข้อว่า **"รุกฺขมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา** การบรรพชาอาศัยโคนไม้เป็นที่นอนที่นั่ง" (๒) ปัจจัยตามที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า เป็นของเล็กน้อยด้วย หาง่ายด้วย ไม่มีโทษด้วย (๓) ปลูกอนิจจสัญญาขึ้นได้ด้วยได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งใบไม้อยู่เนือง ๆ (๔) เลิกความตระหนี่ในเสนาสนะและความเพลินในงาน (ก่อสร้าง) (๕) ได้อยู่กับ (รุกข) เทวดาทั้งหลาย (๖) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นอาทิ.

๑. ไม่แสดงตัว เพราะความมักน้อย. ๒. คือรู้อยู่แล้วว่าอรุณจะขึ้นในบัดนั้น.

[คาถาสรูป]

ที่อยู่ของภิกษุผู้สงัด อันเป็นที่ ๆ พระพุทธ-
เจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญ และตรัสว่าเป็นนิสัย
(ของผู้บรรพชา) ซึ่งเสมอด้วยโคนไม้ จักมี
ที่ไหน เพราะว่า ภิกษุผู้มีพรตอันดี เมื่ออยู่ ณ
โคนไม้อันสงัด อันเป็นที่นำเสียซึ่งอาวาสมัจฉริยะ
เป็นที่อันเทวดาบริบาล เห็นใบไม้ทั้งหลาย
(ที่ยังอ่อน) สีแดง (แล้วก็เปลี่ยนเป็น) สีเขียว
และสีเหลืองแล้วก็หล่นไป ย่อมถ่ายถอนความ
สำคัญว่าเที่ยงเสียได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มี
ปัญญาเห็นแจ้ง จึงไม่ควรดูหมิ่นโคนไม้อันเป็น
ที่สงัด อันเป็นที่อยู่ของท่านผู้ยินดีในภาวนา อัน
นับว่าเป็นมรดกของพระพุทธเจ้านั้นเลย*.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในรุกขมูลิกังคะ.

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ

[การสมาทานอัพโภกาสิกังคะ]

แม้อัพโภกาสิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดที่มุงบังด้วย

* มหาฎีกาขยายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ทรงแสดงธรรมจักร และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ที่โคนไม้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงไว้ว่า โคมไม้เป็นมรดกของพระองค์.

โคนไม้ด้วย **อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่กลางแจ้งเป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในอัพโภกาสิกังคะ]

ก็แล การเข้าไปสู่โรงอุโบสถเพื่อการฟังธรรมก็ดี[๑] เพื่อทำอุโบสถก็ดี ย่อมควรแก่อัพโภกาสิกภิกษุนั้น ถ้าเมื่อเธอเข้าไปแล้วฝนตกลงมาไซร้ เมื่อฝนยังตกอยู่ อย่าเพิ่งออก ต่อฝนหยุดจึงออกไป อันอัพโภกาสิกภิกษุนั้นเข้าไปสู่โรงฉัน หรือโรงไฟ ทำวัตรก็ดี (เข้าไป) อาปุจฉา (เชื้อเชิญ) ภิกษุเถระด้วยภัตตาหารในโรงฉันก็ดี เมื่อให้อุทเทส (สอน) หรือถือเอาอุทเทส (เรียน) เข้าไปแม้ที่มุงบังก็ดี ขนเครื่องเสนาสนะ มีเตียงตั่งเป็นต้นที่วางเกะกะอยู่ข้างนอกเข้าไปไว้ภายใน (ที่มุงบัง) ก็ดี ย่อมควร (ทุกอย่าง) ถ้าเดินทางถือบริขารของภิกษุที่เป็นผู้เฒ่ากว่าไป เมื่อฝนตก เข้าสู่ศาลาอันตั้งอยู่ในท่ามกลาง[๒] ก็ควร ถ้ามิได้ถืออะไร จะแล่นไปด้วยหวังใจว่าจะอยู่ในศาลา ย่อมไม่ควร[๓] แต่พึงเดินโดยปกติเข้าไป ยืนอยู่จนฝนหยุดจึงไปเทอญ นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งอัพโภกาสิกภิกษุ นัยแม้แห่งรุกขมูลิกภิกษุก็ดุจนัยนี้.

๑. มหาฎีกาขยายความว่า ไม่ใช่แต่ตัวเข้าไปฟังเอง คนทั้งหลายอาจอาราธนาเธอให้เข้าไปแสดงธรรม เธอเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา รักษาศรัทธาของผู้ฟัง ก็ควร.
๒. มชฺฌมชฺเฌ ชิตสาลํ มหาฎีกาว่า เป็นศาลาที่เขาปลูกไว้ตรงกลางทางเดิน เช่นที่มีอยู่ในสีหลทวีป ผู้จะเข้าไปพัก ไม่ต้องแวะลงจากทาง ตรงเข้าไปเลย.
๓. มหาฎีกาท่านว่า ไม่ควร เพราะเสียสารูป.

[ประเภทแห่งอัพโภกาสิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้อัพโภกาสิกภิกษุนี้ ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ จะเข้าไปอาศัย (เงา) ต้นไม้ หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ ย่อมไม่ควร ต้องทำจีวรกุฎิ (กระโจมจีวร) อยู่กลางแจ้งนั่นแหละ สำหรับผู้ถืออย่างกลาง จะเข้าไปอาศัย (เงา) ต้นไม้ ภูเขา และเรือนอยู่ (แต่) ไม่เข้าไปข้างใน ก็ควร* สำหรับผู้ถืออย่างเพลา แม้เงื้อมเขาที่คนมิได้มุงบัง (เสริม) แม้ซุ้มกิ่งไม้ แม้ผ้า แม้กระท่อม (ร้าง) อันตั้งอยู่ในนานั้น ๆ ที่คนเฝ้านาเป็นต้นทิ้งไว้ ย่อมควร (ทั้งนั้น) แล.

[ความแตกในอัพโภกาสิกังคะ]

ก็ธุดงค์แห่งอัพโภกาสิกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอไปสู่ที่มุงบังก็ดี โคนไม้ก็ดี เพื่ออยู่. (ส่วน) พระอังคุตตรภาณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "(ธุดงค์นี้ย่อมแตก) ในขณะที่เธอรู้อยู่แล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบังก็ดี โคนไม้ก็ดี นั้น" นี้เป็นความแตกในอัพโภกาสิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งอัพโภกาสิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ตัดอาวาสปริโพธได้ (๒) บรรเทาถีนมิทธะได้ (๓) ไม่มีสถานที่ ๆ ติดข้อง สมแก่คำ

* ข้างใน สำหรับต้นไม้ก็คือ โคน (หรือร่ม) สำหรับภูเขาก็คือ เอกเทศแห่งภูเขา เช่น เงื้อม สำหรับเรือนก็คือชายคา.

สรรเสริญว่า 'ภิกษุทั้งหลายที่อยู่ไม่ติดที่ เที่ยวไปไม่มีที่ข้องขัด ดุจมฤคทั้งหลาย' ดังนี้ (๔) เป็นพระ ๔ ทิศ (๕) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีมักน้อยเป็นอาทิ.

[คาถาสรูป]

เพราะเหตุที่ภิกษุเมื่ออยู่ในอัพโภกาส อันมิใช่ที่หายาก มีมณีคือดวงดาวดาดเป็นเพดาน มีประทีปคือดวงจันทร์ส่องสว่าง สมควรแก่ภาวะแห่งอนาคาริยชน (เธอ) มีใจ (ไม่ข้องขัด) เป็นดุจใจมฤค บรรเทาถีนมิทธะได้ อาศัยความที่มีภาวนาเป็นที่ยินดี ย่อมจะได้ประสบความอร่อยแห่งปวิเวกรสในไม่ช้าเลย เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดีในอัพโภกาส เทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานิสงส์ในอัพโภกาสิกังคะ.

๑๑. โสสานิกังคะ

[การสมาทานโสสานิกังคะ]

แม้โสสานิกังคะก็เป็นอันสมทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดที่อันมิใช่ป่าช้า **โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในโสสานิกังคะ]

ก็แลคนทั้งหลายเมื่อตั้งหมู่บ้าน กำหนดที่ใดไว้ว่า ที่นี่เป็นป่าช้า โสสานิกภิกษุนั้นอย่าเพิ่งอยู่ ณ ที่นั้น เพราะว่าที่นั้น เมื่อศพยังมิได้ถูกเผา ก็ยังไม่นับว่าเป็นป่าช้า แต่ว่า จำเดิมแต่การที่เผาศพแล้วไป แม้หากจะร้างไปตั้ง ๑๒ ปี ก็นับว่าเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง ก็แลโสสานิกภิกษุผู้อยู่ป่าช้านั้น (๑) ไม่ควรให้ทำที่ต่าง ๆ มีปะรำจงกรมเป็นต้น ตั้งเตียงตั่ง จัดน้ำฉันน้ำใช้แล้วบอกธรรมอยู่ (ในป่าช้านั้น) เพราะว่าธุดงค์ข้อนี้หนัก[๑] เพราะเหตุนั้น โสสานิกภิกษุควรเป็นผู้ไม่ประมาท แจ้งพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่ทางราชการให้ทราบไว้ เพื่อป้องกันอันตรายอันจะเกิดขึ้นแล้วจึงอยู่[๒] (๒) เมื่อจงกรม พึงชำเลืองดูที่เผาศพไปด้วย[๓] (๓) เมื่อไปป่าช้าเล่าก็พึงหลีกทางใหญ่เสีย เดินไปทางนอกเถิด[๔] (๔) พึงกำหนดอารมณ์

๑. มหาฎีกาท่านว่า ที่ว่าหนัก หมายความว่า ยากที่จะรักษา.
๒. ท่านว่า ป่าช้าเป็นที่ลับคน พวกโจรไม่ว่าไปทำโจรกรรมมาแล้วก็ดี ยังมิได้ทำก็ดี มักนัดพบกัน หรือชวนกันเข้าไปซุ่มชุมนุมกันในนั้น หากว่าพวกโจรไปโจรกรรมได้ของมาแล้วไปแบ่งปันกันในนั้น พวกเจ้าของทรัพย์รู้เค้าติดตามเข้าไป พวกโจรทิ้งของไว้ใกล้ ๆ ที่ภิกษุนั่งแล้วหนีไป พวกเจ้าของทรัพย์เห็นของตกอยู่ใกล้ภิกษุเช่นนั้น ก็จะหาว่าเธอเป็นโจรปลอมเป็นภิกษุ แล้วทุบตีเอา หรือจับตัวส่งเจ้าหน้าที่บ้านเมือง เพราะฉะนั้น ท่านจึงแนะให้รายงานตัวต่อพระสังฆเถระในวัด หรือเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองเป็นหลักฐานไว้เสียก่อน.
๓. ท่านขยายความว่า ถ้าที่เผาศพอยู่ตรงหน้าที่จงกรม ก็แลดูตรง ๆ นี่ที่เผาศพอยู่เยื้องไปข้าง ๆ จึงให้ชำเลืองดู (แต่พอเห็น ไม่ต้องถึงกับเหลียวไปดู) ทั้งนี้เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดสังเวชไว้เสมอ มิให้เผลอคิดไปอื่น.
๔. ทางใหญ่นั้น คนเดินไปมามาก ถ้าเธอเดินไปทางนั้นก็เท่ากับประกาศตัวว่าฉันเป็นโสสานิกะ ท่านจึงแนะให้เดินไปทางนอก ซึ่งไม่มีใครเดิน จะได้ไม่มีใครรู้ ข้อนี้เนื่องด้วยความมักน้อยอันเป็น
สัลเลขปฏิบัติ.

ให้แม่นยำเสียแต่ในกลางวัน ด้วยเมื่อกำหนดเสียอย่างนั้น มันจะได้ไม่เป็นสิ่งชวนกลัวสำหรับเธอในเวลากลางคืน[๑] (๕) อมนุษย์ทั้งหลายแม้นมันจะเที่ยวส่งเสียงร้องไปก็อย่าประหารมันด้วยวัตถุอะไร ๆ (๖) อันโสสานิกภิกษุจะขาดไปป่าช้าเสียแม้วันเดียวย่อมไม่ควร. พระอังคุตตร-ภาณกาจารย์กล่าวว่า ยังมัชฌิมยามให้สิ้นไปในป่าช้า แล้วกลับเสียในปัจฉิมยามก็ควร (๗) ของเคี้ยวของกินที่อมนุษย์ชอบ เช่น ขนมโรยงา ข้าวเจือถั่ว ปลา เนื้อ นมสด น้ำมัน น้ำอ้อยงบ โสสานิกภิกษุไม่ควรเสพ[๒] (๘) ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล[๓] แลนี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งโสสานิกภิกษุ.

๑. อารมณ์ในที่นี้ หมายเอาวัตถุต่าง ๆ ในบริเวณนั้น เช่น จอมปลวก ต้นไม้ ตอไม้ มีอะไรบ้างก็กำหนดไว้ให้แม่นยำว่า อะไรอยู่ที่ไหน ทางไหน ถึงตอนกลางคืนจะได้ไม่เห็นเป็นผีสางอะไรไป.

๒. เพิ่งทราบนี่เองว่า ผีชาวชมพูทวีปหรือชาวสีหลทวีปชอบกินอะไร แต่อันที่จริงดูเหมือนว่า คนชอบ
กินอะไร ก็เกณฑ์ผีให้ชอบด้วย ทำเซ่นผีแล้วตัวจะได้ยกมากิน
ประหลาดที่ว่า เมื่อเร็ว ๆ นี้ ได้ยินคณะกรรมการโภชนาการมาสนทนาออกอากาศว่า
เพื่อให้ได้วิตามินหรือเพิ่มวิตามินในข้าว เวลาหุงข้าวควรปนถั่วเหลือง หรือถั่วเขียวลงไปด้วย
ฟังดูเป็นวิทยาการใหม่ แต่ที่ไหนได้ คนรู้จักทำกินกันมาเป็นพัน ๆ ปีแล้ว ผีก็ชอบกินด้วย
ท่านไม่ให้อรรถาธิบายว่า เพราะเหตุไร โสสานิกภิกษุจึงไม่ควรเสพของที่ผีชอบ สันนิษฐานว่า เมื่อภิกษุฉันของที่ผีมันชอบ แต่เธอมิได้เซ่นมัน มันอยากจะกินแล้วมารบกวนเธอ อาจทำให้เจ็บป่วยไปก็ได้ ดังเคยได้ยินเล่ากันอยู่ในเมืองไทยนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้บำเพ็ญธุดงค์ข้อนี้จำต้องศึกษาเสียให้รอบคอบก่อนว่า ผีในถิ่นนั้นชอบอะไรบ้าง จะได้ไม่เกิดเรื่องเพราะกิน น่าคิดว่าก็ถ้าผีมันชอบเสียหมด เจ้ากูมิต้องอดตักดานหรือ.

๓. ท่านว่า เพราะเนื้อตัวและสบงจีวรของเธอ อาจมีกลิ่นผีติด จะทำให้คนอื่นสะอิดสะเอียน (เกิดความรังเกียจ) และอีกอย่างหนึ่ง ปีศาจอาจตามเธอเข้าไป (รังควาน) ด้วย การเข้านั้นหมายถึงเข้าไปในเหย้าเรือนเขา มิใช่เข้าไปบิณฑบาตตามละแวกบ้าน.

[ประเภทแห่งโสสานิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้โสสานิกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ พึงอยู่แต่ในป่าช้าที่ (ได้ลักษณะ ๓ คือ) มีการเผาศพเป็นประจำ มีซากศพ (ทอดอยู่) มิได้ขาด และมีเสียงร้องไห้อยู่เนืองนิตย์ สำหรับผู้ถืออย่างกลาง ในป่าช้าที่ได้ลักษณะหนึ่งใน ๓ ลักษณะ (นั้น) ก็ใช้ได้ สำหรับผู้ถืออย่างเพลา ในที่ ๆ สักว่าได้ลักษณะป่าช้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว ก็ใช้ได้.

[ความแตกแห่งโสสานิกังคะ]

ก็ธุดงค์แห่งโสสานิกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกเพราะสำเร็จความอยู่ในที่อันมิใช่ป่าช้า (ส่วน) พระอังคุตตรภาณกาจารย์ กล่าวว่า (ธุดงค์นี้แตก) ในวันที่เธอไม่ไปป่าช้า นี้เป็นความแตกในโสสานิกังคะนี้.

[อานิสงส์แห่งโสสานิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ได้มรณสติ (๒) อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ (๓) บรรลุอสุภนิมิต (๔) บรรเทากามราคะได้ (๕) เห็นสภาพของร่างกายเนือง ๆ (๖) มีความสังเวชหนัก (๗) ละความเมา มีเมาในความไม่มีโรคเป็นอาทิได้ (๘) ข่มความกลัวภัยได้ (๙) เป็นที่เคารพที่สรรเสริญแห่งอมนุษย์ทั้งหลาย (๑๐) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น.

[คาถาสรูป]

ก็เพราะอำนาจแห่งมรณานุสติ (ระลึกถึงความแตก
ตายอยู่เนือง ๆ) โทษอันจะพึงเกิดขึ้นเพราะความ
ประมาททั้งหลาย ย่อมไม่ตกต้องโสสานิกภิกษุ
ผู้แม้แต่หลับไปแล้ว อนึ่งเล่า จิตของเธอผู้เห็น
ซากศพมากเข้า ย่อมจะไม่ตกไปสู่อำนาจของ
กามราคะ เธอจะเกิดสังเวชใหญ่ ไม่เข้าใกล้ความ
เมาเลย ทั้งพยายามจะหาแต่ความดับ (ทุกข์)
โดยทางที่ชอบ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีใจน้อมไป
สู่พระนิพพานจึงควรเสพโสสานิกังคะ (นี้) เพราะ
เป็นธุดงค์อันนำมาซึ่งคุณเป็นอเนก แล.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก และอานสงส์ในโสสานิกังคะ.

๑๒. ยถาสันถติกังคะ

[การสมาทานยถาสันถติกังคะ]

แม้ยถาสันตถิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่งว่า **เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดความโลเลในเสนาสนะ **ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้เป็นกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในยถาสันถติกังคะ]

ก็แล ยถาสันตถติกภิกษุนั้น เสนาสนะใดที่เสนาสนคาหาปกะชี้แจกให้ว่า "เสนาสนะนี้ได้แก่เธอ" ก็พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้น ไม่พึง (เลือก) ทำภิกษุอื่นให้ต้องย้าย (เสนาสนะ) นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งยถาสันตถติกภิกษุ.

[ประเภทแห่งยถาสันถติกะ]

ว่าโดยประเภท แม้ยถาสันตถติกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ย่อมไม่ได้เพื่อจะถามถึงเสนาสนะที่ได้แก่ตนว่าอยู่ไกลหรือว่าอยู่ใกล้ไป หรือว่าอันตรายต่าง ๆ มีอมนุษย์และทีฆชาติเป็นต้นรบกวนไหม ว่าร้อนหรือหนาวไหม ผู้ถืออย่างกลางถามได้ แต่ไปตรวจดูไม่ได้ ผู้ถืออย่างเพลา ไปตรวจดู ถ้าเสนาสนะที่แจกให้นั้นไม่ชอบใจเธอ ถือเอาเสนาสนะอื่นก็ได้.*

[ความแตกแห่งยถาสันถติกังคะ]

ก็แล ธุดงค์ของยถาสันถติกภิกษุ ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในเมื่อพอสักว่าความโลเลในเสนาสนะเกิดขึ้น นี้เป็นความแตกในยถาสันถติกังคะนี้.

* ถ้าถือเสนาสนะอื่นได้ จะชื่อยถาสันถติกะอย่างไร ? ดังนี้แหละ มหาฎีกาท่านจึงช่วยแก้ว่า ที่ว่าไม่ชอบใจเธอนั้น มิใช่ไม่ชอบเพราะเป็นที่เลว แต่ไม่ชอบเพราะเห็นว่าเสนาสนะนั้นไม่เป็นสัปปายะต่อโรคของเธอ ถ้าเธออยู่ที่นั่นโรคของเธอจะกำเริบ จึงขอให้จัดเสนาสนะอื่นที่เป็นสัปปายะให้ใหม่ เพราะฉะนั้น เมื่อโรคไม่มี เลือกอย่างนั้นก็เป็นโลลุปปะ ธุดงค์แตก.

[อานิสงส์แห่งยถาสันถติกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ (๑) ได้ทำตามโอวาทที่กล่าวไว้ว่า **ยํ ลทฺธํ เตน ตุฏฺฐพฺพํ** ได้สิ่งใดพึงยินดีด้วยสิ่งนั้น (๒) ใฝ่ประโยชน์เกื้อกูล แก่เพื่อนพรหมจารี (โดยไม่กวนให้ย้ายเสนาสนะ) (๓) เลิกความกำหนดว่าเลวประณีต (๔) ละความยินดียินร้ายได้ (๕) ปิดประตูความตะกราม (๖) มีความประพฤติสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นอาทิ.

[คาถาสรูป]

นักพรตผู้เป็นยถาสันถติกะเป็นผู้ยินดีด้วยเสนา-
สนะที่ตนได้ ไม่เลือก (ว่าดีเลว) ย่อมนอนเป็นสุข
แม้ในที่อันลาดด้วยหญ้า ในเสนาสนะอย่างดี
เธอก็ไม่ติดใจ ได้เสนาสนะที่เลวก็ไม่ขุ่นเคือง
ช่วยเกื้อกูลเพื่อนพรหมจารีที่เป็นนวกะ (ให้ได้
เสนาสนะอยู่) เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีเมธาพึง
หมั่นประกอบความที่เป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่
ท่านจัดให้ อันเป็นอาจิณณวัตรแห่งหมู่พระอริยะ
เป็นวัตรที่พระมุนีเจ้าทรงสรรเสริญ แล.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกและอานิสงส์ในยถาสันถติกังคะ.

๑๓. เนสัชชิกังคะ

[การสมาทานเนสัชชิกังคะ]

แม้เนัชชิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า **เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดการนอน **เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอัน (สำเร็จอิริยาบถ) อยู่ด้วยการนั่ง เป็นปกติ ดังนี้.

[วิธี (ปฏิบัติ) ในเนสัชชิกังคะ]

ก็แล เนสัชชิกภิกษุนั้น ใน ๓ ยามแห่งราตรี พึงลุกขึ้นจงกรม เสียยาม ๑ เพราะในอิริยาบถทั้งหลาย การนอนเท่านั้นไม่ควร* นี้เป็น วิธี (ปฏิบัติ) แห่งเนสัชชิกภิกษุ.

[ประเภทแห่งเนสัชชิกภิกษุ]

ว่าโดยประเภท แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ พวกนั้น สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษ์ พนักอิง ผ้ารัดเข่า ผ้ารัดตัว ไม่ควรทั้งนั้น สำหรับผู้ถืออย่างกลาง ของ ๓ อย่างนั้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ใช้ได้ สำหรับผู้ถืออย่างเพลา แม้พนักอิง แม้ผ้ารัดเข่า ผ้ารัดตัว หมอน (อิง) แม้เก้าอี้ปัญจังคะ เก้าอี้สัตตังคะ ก็ใช้ได้.

เก้าอี้ที่เขาทำมีพนักหลังด้วย ชื่อปัญจังคะ เก้าอี้ที่เขาทำมี พนักหลังและพนักทั้งสองข้างด้วย ชื่อสัตตังคะ ได้ยินว่า คน

* ที่ต้องบอกวิธีปฏิบัติไว้เช่นนั้น อาจเกรงไปว่าจะมีภิกษุเนสัชชิกที่ถือชื่อเกินไป ไม่ยอมลุกยืน และเปลี่ยนอิริยาบถเอาเสียเลย ก็จะเกิดทุกขเวทนาขึ้น ไม่สำเร็จประโยชน์.

ทั้งหลายได้ทำเก้าอี้สัตตังคะนั้น (ถวาย) พระติปิฎกจุฬาภัยเถระ พระเถระได้เป็นพระอนาคามี (ภายหลังสำเร็จพระอรหัต) แล้วปรินิพพาน*.

[ความแตกแห่งเนสัชชิกังคะ]

ก็แล ธุดงค์แห่งภิกษุเนสัชชิกทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะพอว่าสำเร็จการนอนลงไป นี่เป็นความแตกในเนสัชชิกังคะนี้.

* เถโร อนาคามี หุตฺวา ปรินิพฺพายิ ท่านว่าไว้สั้นเท่านี้ ประโยคนี้มีปัญหาหลายประการ เช่น

ก. การแปล จะแปลตรงที่อไปว่า พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วปรินิพพาน ก็ขัดความรู้สึกเต็มที ข้าพเจ้าจึงเติมความในวงเล็บว่า "(ภายหลังสำเร็จพระอรหัต)".

ข. การที่ท่านอ้างอิงมาเป็นนิทัสนะเช่นนั้น จะให้เข้าใจว่ากระไร จะให้เข้าใจว่าท่านเป็นพระอนาคามีอยู่ก่อนแล้ว หรือว่านั่งเก้าอี้สัตตังคะแล้วจึงได้เป็น ถ้าท่านเป็นพระอนาคามีอยู่แล้ว ก็จะเป็นว่า อ้างท่านเป็นนิทัสนะเพื่อแสดงว่า การนั่งเก้าอี้สัตตังคะบำเพ็ญเนสัชชิกนั้น ไม่เป็นการผิด
แม้แต่ท่านพระอนาคามีท่านยังใช้ ถ้าท่านได้เป็นพระอนาคามีภายหลัง อ้างท่านมาเป็นนิทัสนะ ก็จะ
เป็นว่า เพื่อแสดงว่า การนั่งเก้าอี้สัตตังคะบำเพ็ญเนสัชชิก มิได้ทำให้เสื่อมเสียผลประการใด ดูแต่พระจุฬาภัยเถระ ท่านยังนั่งเก้าอี้สัตตังคะบำเพ็ญเนสัชชิก จนได้สำเร็จพระอนาคามิผล มหาฎีกาดูเหมือนจะให้เข้าใจโดยประการหลังนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า เพื่อจะแก้ความคิดเห็นที่ว่า ผู้ถือเนสัชชิกนั่งมีที่อิงข้างหลังตามสบายอย่างนั้น จะแปลกอะไรจากผู้ไม่ถือเล่า ดังนี้ ในวิสุทธิมรรค ท่านจึงชักพระอภัยเถระมาเป็นนิทัสนะว่า เถโร อนาคามี หุตฺวา ปรินิพฺพายิ.

ค. ปรารภเหตุอะไร คนทั้งหลายจึงทำเก้าอี้สัตตังคะถวายท่าน (แล้วท่านก็ยอมใช้) ไม่พบที่เล่าไว้ ก็ต้องสันนิษฐานเอาว่า เพราะท่านทุพพพลภาพ นั่งตัวเปล่าไม่ไหว แต่ก็ไม่ยอมเลิกเนสัชชิก เขาจึงคิดทำเก้าอี้ถวายให้นั่งเป็นเนสัชชิกอย่างเพลา เรื่องนี้ก็มาเข้ากันได้พอดีกับเรื่องที่พระภิกษุฝรั่งสมัยนี้ (ลางรูป) นั่งขัดสมาธิไม่ไหว ขอนั่งเก้าอี้ทำกรรมฐาน ท่านก็ว่าของท่านได้ผลดีเหมือนกัน.

[อานิสงส์แห่งเนสัชชิกังคะ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ตัดเครื่องผูกพันใจที่กล่าวในบาลีว่า ภิกษุประกอบเนือง ๆ ซึ่งความสุขในการนอน สุขในการเอกเขนก สุขในความหลับ* ดังนี้เสียได้ (๒) มีความสะดวกในการประกอบกรรมฐานทั้งปวง (๓) มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส (๔) เป็นผู้เหมาะสมที่จะทำความเพียร (๕) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูนด้วยดี.

[คาถาสรูป]

เพราะเหตุที่นักพรตนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงนั่งอยู่ ย่อมยังหัวใจของมารให้หวั่นไหว ภิกษุผู้ละความสุขในการนอน สุขในความหลับ ปรารภความเพียร ยินดีการนั่ง ยังโปตวันให้งามอยู่ ย่อมได้ปีติสุขอันปราศจากอามิส เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา จึงควรบำเพ็ญให้ดี ซึ่งเนสัชชิกพรตเทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกและอานิสงส์ในเนสัชชิกังคะ.

ต่อไปนี้เป็นคำพรรณนาตามบทบังคับแห่งคาถานี้ คือ

กุสลตฺติโก เจว ฯ เป ฯ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

วินิจฉัย... พึงทราบ... โดยกุสลติกะ ๑ โดยจำแนกศัพท์

* ม. มู. ๑๒/๒๐๗.

มีธุตศัพท์เป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดารอีก ๑.

[วินิจฉัยโดยกุสลติกะ]

ในบทเหล่านั้น บทว่า โดยกุสลติกะ ความว่า ก็ธุดงค์ทั้งหมดเป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี เนื่องด้วยผู้รักษาที่เป็นพระเสขะปุถุชน และพระขีณาสพ (แต่) ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี. ส่วนผู้ใดจะพึงกล่าวว่า ธุดงค์แม้เป็นอกุศลก็มี โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว เป็นอารัญญิกกะ[๑]" ดังนี้, ผู้นั้นควรถูกกล่าวว่า เรามิได้พูดว่าภิกษุมีจิตเป็นอกุศล ย่อมไม่อยู่ป่า, ด้วยว่า ความอยู่ป่าของภิกษุใดมีอยู่ ภิกษุนั้นก็ชื่อว่าอารัญญิกะ, และอารัญญิกภิกษุนั้น พึงเป็นผู้มีความปรารถนาลามกก็มีเป็นผู้มักน้อยก็มี, ก็ (คำนี้) ได้กล่าวไว้แล้ว (ในตอนแก้อรรถแห่งคำธุดงค์)[๒] ว่า "องค์เหล่านี้ ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะเป็นองค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า ธุตะ เหตุเป็นผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการสมาทานนั้น ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าธุดงค์ เพราะมีญาณอันได้โวหารว่า ธุตะ เหตุเป็นเครื่องกำจัดกิเลสเป็นองค์, อีกนัยหนึ่ง องค์เหล่านี้ชื่อว่าธุตะ เพราะกำจัดโทษอันเป็นข้าศึกด้วย เป็นองค์แห่งความปฏิบัติด้วย, แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ธุดงค์" ดังนี้, ใคร ๆ ซึ่งจะพึงมีธุดงค์เหล่านั้นเป็นองค์ ได้ชื่อว่าเป็น ธุตะ (ผู้กำจัดกิเลสได้) ด้วยอกุศล หามีไม่ด้วย, อกุศลซึ่งจะพึงเป็นเหตุให้ธุดงค์ได้ชื่อว่าธุดงค์ เพราะทำกุศลนั้นให้เป็นองค์ จะกำจัดกิเลสอะไร ๆ ได้ ก็หาไม่ด้วย, ทั้งอกุศลจะ

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๔๕. ๒. วิสุทธิมรรค หน้า ๗๖.

กำจัดปฏิปักขโทษมีความละโมบในจีวรเป็นต้นก็ไม่ได้เลยด้วย, เป็นองค์แห่งความปฏิบัติก็ไม่ได้ด้วย, เพราะเหตุนั้น คำว่า "ธุดงค์เป็นอกุศลไม่มี" นี้ จึงเป็นคำที่กล่าวดีแล้ว, ข้างฝ่ายธุดงค์ของภิกษุเหล่าใดพ้นไปจากกุสลติกะ ว่าโดยความ (ที่แท้แล้ว) ธุดงค์ของภิกษุเหล่านั้นก็ไม่มีนั่นเอง. สิ่งที่ไม่มี จักได้ชื่อว่าเป็นธุดงค์ เพราะกำจัดอะไรกัน, แม้ความผิดต่อพระบาลี (ให้) สมาทานธุตทั้งหลายประพฤติ ก็จะต้องมาเอาแก่เธอทั้งหลายด้วย, เพราะฉะนั้น คำของเธอทั้งหลายนั้น จึงไม่ควรถือเอาแล*. นี้เป็นคำพรรณนาโดยกุสลติกะเป็นอันดับแรก.

[วินิจฉัยโดยจำแนกธุตาทิศัพท์]

ในข้อว่า โดยจำแนกศัพท์มีธุตศัพท์เป็นต้นนั้น พึงทราบธุตะ พึงทราบว่าธุตวาทะ พึงทราบธุตธรรมทั้งหลาย พึงทราบการเสพธุดงค์ว่าเป็นสัปปายะสำหรับใคร.

[ธุตะ]

ในบทเหล่านั้น บทว่า ธุตะ หมายเอาบุคคลผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้วอย่าง ๑ หมายเอาธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดกิเลสอย่าง ๑.

[ธุตวาทะ]

ส่วนในบทว่า ธุตวาทะ พึงทราบว่า บุคคลเป็นธุตะ แต่ไม่เป็น

* มหาฎีกาท่านว่า หมายถึงคณะภิกษุวัดอภัยคีรี ซึ่งมีวาทะว่า ธุตงฺคํ นาม ปญฺญตฺติ อัน ธุดงค์เป็นแต่บัญญัติ โดยปรมัตถ์แล้วไม่มีอะไร (คือไม่เป็นกุศล ไม่มีกำจัดกิเลส ไม่จำต้องสมาทาน)

เป็นธุตวาทะก็มี, บุคคลไม่เป็นธุตะ แต่เป็นธุตวาทะก็มี, บุคคลไม่เป็นทั้งธุตะทั้งธุตวาทะก็มี, บุคคลเป็นทั้งธุตะทั้งธุตวาทะก็มี. ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ แต่ไม่แนะนำพร่ำสอนผู้อื่นด้วยธุดงค์ ดุจพระพากุลเถระ บุคคลนี้เป็นธุตะ แต่ไม่เป็นธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่เป็นธุตะ แต่ไม่เป็นธุตวาทะนี้นั้น คือท่านพากุละ. ส่วนบุคคลใดไม่กำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ ได้แต่แนะนำพร่ำสอนคนอื่น ๆ ด้วยธุดงค์ ดุจพระอุปนนทเถระ บุคคลนี้ไม่เป็นธุตะ แต่เป็นธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่ไม่เป็นธุตะ แต่เป็นธุตวาทะนี้นั้น คือท่านอุปนนทสักยบุตร. บุคคลใดขาดไปทั้ง ๒ ทาง ดุจพระโลฬุทายี บุคคลนี้ไม่เป็นทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่ไม่เป็นทั้งธุตะและธุตวาทะนี้นั้น คือ ท่านโลฬุทายี. ส่วนบุคคลใดถึงพร้อมทั้ง ๒ ทาง ดุจพระธรรมเสนาบดี บุคคลนี้เป็นทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่เป็นทั้งธุตะทั้งธุตวาทะนี้นั้น คือ ท่านสารีบุตร ดังนี้.

[ธุตธรรม]

ข้อว่า พึงทราบธุตธรรมทั้งหลาย นั้น มีวินิจฉัยว่า ธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารของธุดงคเจตนาเหล่านี้ คือ **อปฺปิจฺฉตา** (ความมักน้อย) **สนฺตุฏฺฐิตา** (ความสันโดษ) **สลฺเลขตา** (ความปฏิบัติขูดเกลากิเลส) **ปวิเวกตา** (ความอยู่เงียบสงัด) **อิทมฺตฺถิตา** (ความรู้ว่าสิ่งนี้มีประโยชน์)ชื่อว่า ธุตธรรม โดยพระบาลีว่า (ภิกษุ

เป็นผู้อันอยู่ป่าเป็นปกติ) เพราะอาศัยความมักน้อยแล ดังนี้เป็นต้น* ในธรรมเหล่านั้น **อปฺปิจฉตา** และ **สนฺตุฐิตา** นับเข้าในอโลภะ **สลฺเลขตา** และ **ปริวิเวกตา** นับเข้าในธรรมทั้ง ๒ คือ อโลภะ และอโมหะ **อิทมตฺถิตา** ได้แก่ญาณนั่นเอง. ธรรมทั้ง ๒ (คืออโลภะและอโมหะ) นั้น ภิกษุผู้ประพฤติธุดงค์ย่อมกำจัดความโลภในวัตถุที่ต้องห้ามทั้งหลายได้ด้วยอโลภะ กำจัดความหลงอันกำบังโทษในวัตถุที่ต้องห้ามเหล่านั้นนั่นแลได้ด้วยอโมหะ. อนึ่ง ย่อมกำจัดกามสุขา-นุโยคอันเป็นเป็นไปทางเสพปัจจัยทั้งหลายที่ทรงอนุญาตเสียได้ด้วยอโลภะ กำจัดอัตตกิลถานุโยคอันเป็นไปทางเคร่งเครียดเกินไปในธุดงค์ทั้งหลายได้ด้วยอโมหะ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๕ ประการนี้ พึงทราบว่าเป็นธุตธรรม.

[ธุตังคะ]

ข้อว่า พึงทราบธุตังคะทั้งหลาย ความว่า พึงทราบธุดงค์ ๑๓ คือ ปังสุกูลิกังคะ ฯ ล ฯ เนสัชชิกังคะ ธุดงค์เหล่านั้นได้กล่าวแล้วทั้งโดยอรรถและโดยปกิณณกะมีลักษณะเป็นต้น.

[ธุตังคเสวนา]

ข้อว่า การเสพธุดงค์เป็นสัปปายะสำหรับใคนั้น แก้ว่า การเสพธุดงค์เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริต และคนโมหจริต เพราะเหตุไร เพราะการเสพธุดงค์เป็นทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก) และเป็นสัลเลขวิหาร (อยู่อย่างเคร่ง) อันราคะย่อมสงบเพราะอาศัยทุกขา-ปฏิปทา โมหะ ผู้ที่ไม่ประมาทย่อมละได้เพราะอาศัยสัลเลขปฏิบัติ

* ขุ. มหา. ๒๙/๒๘๕. อปฺปิจฺฉญฺญว นิสฺสาย ฯ เป ฯ อิทมตฺถิตญฺเญว นิสฺสาย อารญฺญิโก โหติ ฯ เป ฯ ยถาสนฺถติโก โหติ.

อนึ่ง ในธุดงค์เหล่านี้ การเสพอารัญญิกังคะ และ รุกขมูลิกังคะ เป็นสัปปายะ แม้แห่งคนโทสจริต ด้วยเมื่อคนโทสจริตนั้นแม้นไม่มีใครกระทบกระทั่งอยู่ในป่าและโคนไม้นั้น แม้โทสะก็ย่อมสงบแล นี้ เป็นคำพรรณนาโดยจำแนกศัพท์ มีธุตศัพท์เป็นต้น.

[วินิจฉัยโดยย่อและโดยพิสดาร]

[โดยย่อ]

ข้อว่า โดยย่อและโดยพิสดารนั้น มีวินิจฉัยว่า ก็ธุดงค์เหล่านี้ โดยย่อมี ๘ เท่านั้น คือ องค์เป็นประธาน ๓ องค์ที่ไม่ระคนกัน ๕ ในองค์เหล่านั้น องค์ ๓ นี้ คือ สปาทานจาริกังคะ เอกาสนิกังคะ อัพโภกาสิกังคะ เป็นองค์ประธาน ด้วยเมื่อรักษาสปทานจาริกังคะ ก็ต้องรักษาปิณฑปาติกังคะด้วย และเมื่อรักษาเอกาสนิกังคะ แม้ปัตตปิณฑิกังคะและขลุปัจฉาภัตติกังคะ ก็จักเป็นอันต้องรักษาอย่างดีด้วย เมื่อรักษาอัพโภกาสิกังคะ จะมีอะไรชื่อว่าต้องรักษาในรุกขมูลิกังคะและยถาสันถติกังคะเล่า ดังนี้ ธุดงค์จึงเป็น ๘ เท่านั้น คือองค์ประธาน ๓ นี้ และองค์ไม่ระคนกัน ๕ นี้ คือ อารัญญิกังคะ ปังสุกูลิกังคะ เตจีวริกังคะ เนสัชชิกังคะ โสสานิกังคะ.

โดยย่ออีกอย่างหนึ่งเป็น ๔ ดังนี้ คือ เนื่องด้วยจีวร ๒ เนื่องด้วยบิณฑบาต ๕ เนื่องด้วยเสนาสนะ ๕ เนื่องด้วยวิริยะ ๑ ใน ๔ อย่างนั้น เนสัชชิกังคะเป็นองค์เนื่องด้วยวิริยะ นอกนั้นชัดแล้วทั้งนั้น.

โดยย่ออีกนัยหนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดนั่นเป็น ๒ โดยที่อาศัย คือ อาศัยปัจจัย ๑๒ อาศัยวิริยะ ๑ แม้โดยจัดเป็นองค์ที่ควรเสพและ

ไม่ควรเสพ ก็เป็น ๒ เหมือนกัน ก็เมื่อภิกษุใดเสพธุดงค์อยู่ กรรม-ฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นก็ควรเสพ เมื่อภิกษุใดเสพเข้า กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นก็ไม่ควรเสพ อนึ่ง แม้ผู้ที่ถึงจะเสพไม่เสพ กรรมฐานก็คงเจริญไม่เสื่อม เมื่อ (คิด) อนุเคราะห์ประชุมชนภายหลัง ก็ควรเสพ แม้ผู้ที่ถึงจะเสพไม่เสพ กรรมฐานก็ไม่เจริญเล่า ก็ควรเสพเหมือนกัน เพื่อเป็นวาสนาต่อไป ธุดงค์เป็น ๒ ก็ได้ โดยจัดเป็นองค์ที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ ดังนี้แล.

แม้ในอรรถกถาทั้งหลาย ก็กล่าว (ย่อ) ไว้ว่า "ธุดงค์ทั้งปวงนั่น เป็นอย่างเดียวด้วยอำนาจแห่งเจตนา เพราะเจตนาในการสมาทานธุดงค์เป็นอันเดียวเท่านั้น" ดังนี้ ลางอาจารย์ก็ว่าไว้ (ง่าย ๆ) ว่า "เจตนาอันใด ธุดงค์อันนั้น" (ธุดงค์ก็คือเจตนา).

[โดยพิสดาร]

ส่วนโดยพิสดาร ธุดงค์เป็น ๔๒ คือ สำหรับภิกษุ ๑๓ สำหรับภิกษุณี ๘ สำหรับสามเณร ๑๒ สำหรับสิกขมานาและสามเณรี ๗ สำหรับอุบาสกอุบาสิกา ๒ ก็ถ้าป่าช้าได้ลักษณะอารัญญิกังคะ อยู่ในที่แจ้งไซร้ แม้ภิกษุรูปเดียวก็อาจบริโภคธุดงค์ได้หมดทุกข้อคราวเดียวกัน* ส่วนภิกษุณี อารัญญิกังคะและขลุปัจฉาภัตติกังคะทั้ง ๒ ข้อ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบทเดียว องค์ ๓ คือ อัพโภกาสิกังคะ

* เพราะเหตุที่ธุดงค์ลางข้อขัดกัน เช่น รุกขมูลิกังคะ กับ อัพโภกาสิกังคะ ต่างว่ารักษาอัพโภกาสิกังคะอยู่ จะรักษารุกขมูลิกังคะไปพร้อมกันได้อย่างไร มหาฎีกาท่านชี้ช่องให้ว่า คำสมาทานรุกขมูลิกังคะว่า ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ เพราะฉะนั้น ธุดงค์ข้อนี้ จะแตกก็เมื่อปล่อยให้อรุณขึ้นในที่มุงบังเท่านั้น หากอรุณขึ้นเมื่อเธอไปนั่งอยู่กลางแจ้ง ธุดงค์หาแตกไม่ รุกขมูลิกังคะ กับ อัพโภกาสิกังคะ จึงเป็นอันรักษาไปด้วยกันได้ ดังนี้.

รุกขมูลิกังคะ โสสานิกังคะ นี้ ภิกษุณีรักษายาก เพราะการอยู่เว้นสหายย่อมไม่ควรแก่ภิกษุณี ก็แลในที่เช่นนั้น หญิงสหายที่มีฉันทะเสมอกันหาได้ยาก หากหาได้เล่า ก็ไม่พ้นจากความอยู่คลุกคลีกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุณีพึงเสพธุดงค์เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนั้นก็ไม่พึงสำเร็จแก่เธอเลย พึงทราบว่า เพราะความที่ไม่พึงอาจบริโภคอย่างนี้ ธุดงค์สำหรับภิกษุณีทั้งหลายจึงลดไปเสีย ๕ คงเหลือ ๘ เท่านั้น.

อนึ่ง บรรดาธุดงค์ตามที่กล่าวแล้ว เว้นเตจีวริกังคะเสีย เหลือ ๑๒ พึงทราบว่าเป็นองค์สำหรับสามเณร ๗ เป็นองค์สำหรับสิกขามานาและสามเณรี ส่วนสำหรับอุบาสกอุบาสิกา มีธุดงค์ ๒ เพราะธุดงค์คือเอกาสนิกังคะ ปัตตปิณฑิกังคะ นี้เท่านั้น เหมาะสมด้วย อาจบริโภคได้ด้วย ดังนี้ โดยพิสดารธุดงค์เป็น ๔๒ ด้วยประการฉะนี้แล นี้เป็นคำพรรณนาโดยย่อและพิสดาร.

ก็แลกถาว่าด้วยธุดงค์ อันเป็นวัตรที่ภิกษุควรสมาทาน เพื่อยังคุณทั้งหลายมีความมักน้อยสันโดษเป็นต้นอันเป็นเครื่องผ่องแผ้วแห่งศีลมีประการดังกล่าวแล้วให้ถึงพร้อม ในวิสุทธิมรรคที่ทรงแสดงโดยทางศีล สมาธิ ปัญญาด้วยพระคาถาที่ขึ้นต้นว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ** นี้ เป็นอันกล่าวแล้วด้วยกถามรรคเพียงเท่านี้.

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ ธุดงคนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดั่งนี้